

ISSN 2312-475X

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

3

2015

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ғылыми журналы

научный журнал

ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 3 (41)

20

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

қыркүйек

2015

БАС РЕДАКТОР

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

КЕНЖЕБАЕВ К.К.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ

ОРЫНБАСАРЫ

ЗАМ.ГЛАВНОГО

РЕДАКТОРА

БЕКБАУОВА А.У.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

АБДУЛЛАЕВ Н.А.

АЙТАЛЫ А.А.

АЙПЕИСОВА С.А.

БОТАГАРИЕВ Т.А.

ЕСЕНЖАНОВ С.З.

ИСМЕТ БИНЕР (Турция)

КОРЧЕНКО А.В. (Украина)

КУРМАНОВА Б.Ж.

КУСАИНОВ Х.Х.

МУСАЕВ А.М.

НАЙДЖЕЛ ФОРМАН

(Великобритания)

ПОПИВАНОВ НЕДЮ (Болгария)

САРТАБАНОВ Ж.А.

РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)

ТУРАЖ АТАБАКИ (Голландия)

ТУРЕБАЕВА К.Ж.

ТЯПУХИН А.П. (Россия)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

ОТВЕТСТВЕННЫЙ

РЕДАКТОР

КАРАША Г.Д.

МЕНШІК ИЕСІ

СОБСТВЕННИК

РГП на ПХВ «Актюбинский

региональный государственный

университет им. К.Жубанова»

МОН РК

МАЗМҰНЫ

физика-математика ғылымдары

Спивак-Лавров И.Ф., Курманбай М.С

Об одном методе расчета сопротивления двумерных бесконечных сеточных систем

Мырзабеков С.Ә., Мұхтар А.Е.

Математикадан логикалық есептерді шешу..... 3

жаратылыстану ғылымдары

Имангалиева Б.С., Сағынова Р.С.

Модульдік бағдарламаларды химия пәнінде қолдану..... 10

филология ғылымдары

Давлетбаева Р.Г.

Соотношение языка и языкового сознания 18

Матвеева И.И.

Модальные признаки англоязычного делового эпистолярия 32

Baurzhan N.B., Orazova A.A., Usenova S.G.

Peculiarities of synharmonism in the Kazakh phonemic system 37

Kuchshanova A.N., Bayadilova-Altybayeva A.B.

Difficulties of jargon translation 43

Халимуллина Н.Р.

Функционирование методов и технологии преподавания литературы в полиэтнической и

поликультурной среде 50

Салова С.А.

Трансформация образного топосапетиметра в комедии Д.И. Фонвизина «Бригадир» 56

Смағұлов Ж.Қ.

Ә.Бөкейханның тәржімашылдық шеберлігі 62

Бораш Б.Т.

Шәді Жәңгірұлы поэзиясындағы Абылай хан тұлғасы 68

тарих, философия және әлеуметтану

Гасанов Э.Л.

Инновационные основы историко-этнографического исследования художественной керамики

древней Гянджи 76

Шахбазов Т.

К вопросу переселенческой политики царской России и этнодемографическая ситуация в

Азербайджане в XIX веке 86

Пантюшова Э.А.

Война и милосердие 94

Ескалиев С.А., Килибаева С.К.

Герой-земляк, летчик - космонавт В. И. Пацаев 102

Абдуллаев Н. А., Оразаева Ж.Ж., Есетов Н.Н.

К истории Ассамблеи народа Казахстана 112

Кополева Л.А., Стожко К.П.

Гражданское общество в России: историко-политологическое измерение 115

Гражданское общество в России: историко-политологическое измерение 122

экономика және құқық	экономика и право	129
Балгинова К.М., Мамедов Н.Н.		
Маркетинговая тактика предприятий в период экономического кризиса		135
Шишкина Н.А.		
Основные положения методики оценки качества инновационно-инвестиционных проектов		145
Курманова А.К., Таиров И.		
Некоторые правовые аспекты развития земельного законодательства в Республике Казахстан		
педагогика және психология	педагогика и психология	153
Агишева А.А., Туякова У.Ж., Жумаханова А.Ж.		
Современное состояние образования в странах Болонского процесса		158
Мұхамбетова С.Қ., Бақытжанова Ж.Е.		
Конфликтология мәселесін оқыту негізі, сипаты		164
Мұхамбетова С.Қ., Бақытова Ф.Н.		
Инклюзивтік білім берудің зерттелуі, методологиялық негізі, категориялық аппараты		169
Uaiis A. A., Trusheva A. T., Amirova A. A., Amiragaliyeva Zh.N.		
The ways of using interactive white board at the English classrooms		174
Наренова А.Б.		
Шешен сөйлеу мәдениетінің психологиялық мәні		178
Сугурбаева А.С.		
Тұлға шығармашылығын дамытуда арт-терапияның маңызы		
ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ	ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ	184
Кұлняз С.С., Куантай А.С.		
Аршық алаңының ені мен тереңдетілу жылдамдығының өзара байланыстылығы		
өнер, мәдениет және спорт	искусство, культура и спорт	189
Марденов К.Ж., Саитғалиев Р.Р., Утеғалиев Т.Х.		
Воспитательные возможности спортивного коллектива		194
Авторлар туралы мәліметтер		
Сведения об авторах		197
«Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі		198
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актыюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова»		

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
Physical and Mathematical Sciences

УДК51

**Об одном методе расчета сопротивления
двумерных бесконечных сеточных систем**

И.Ф. Спивак-Лавров, М.С. Курманбай

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
город Актөбе, Казахстан*

Жұмыс төрт және үшбұрышты ұяшықтардан тұратын шексіз екіөлшемді тордағы көршілес буындар арасындағы электр кедергісін анықтау есептің нақты шешімі ұсынылады. Иродов И.Е. есептер жинағында келтірілген жуықтау әдісі бойынша табылған кедергінің мәндерімен сәйкессіздік тиісінше 5% және 20% болды.

An exact decision over of task is in-process brought about being of electric resistance between the nearby knots of endless two-dimensional nets with square and three-cornered cells. Divergence with the values of resistance, found on driven to collection of Irodov V. to the inexact method, 5% and 20% made accordingly.

Кілтсөздер: *төртбұрыш, үшбұрыш, электркедергі, екіөлшемдітор, сәйкессіздік.*
Keywords: *quadrangle, triangle, resistance, two-dimensional grid, discrepancy.*

Расчет сопротивления сложных соединений резисторов всегда привлекал внимание физиков. Так, ими были развиты оригинальные методы расчета бесконечных цепочек сопротивлений. В настоящее время в связи с развитием нанотехнологий особую актуальность приобрели задачи расчета сопротивлений бесконечных сеток резисторов. Остановимся подробнее на одной задаче, помещенной в сборнике [1]. «Имеется безграничная проволочная сетка с квадратными ячейками (рис. 1). Сопротивление каждого проводника между соседними узлами сетки равно r . Найти сопротивление R_{AB} этой сетки между двумя соседними узлами сетки А и В». В сборнике 2003 года эта задача имеет номер 3.154. К этой задаче дается Указание: «Воспользоваться принципами симметрии и суперпозиции».

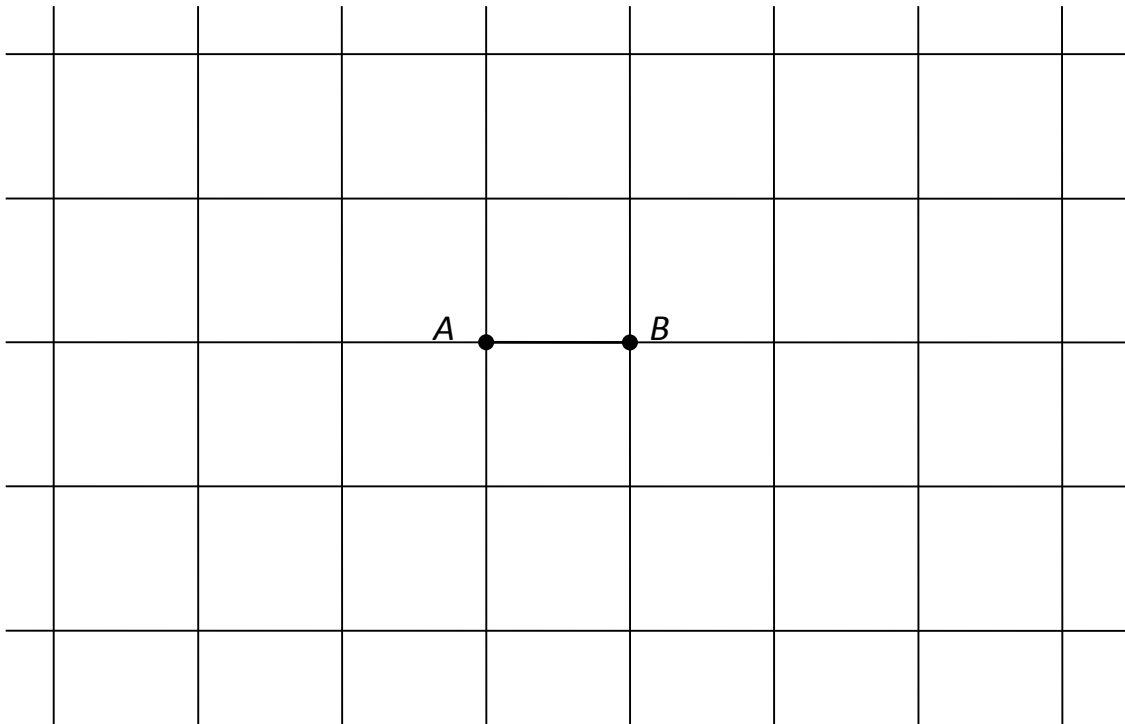

Рис. 1. Безграничная проволочная сетка с квадратными ячейками.

В сборнике [1] дано и решение этой задачи. Приведем его ниже. «Подключим мысленно к точкам А и В источник напряжения U . Тогда $U = I R_{AB} = i_{AB} r$, где I – ток в подводящих проводах, а i_{AB} – ток в проводнике АВ. Ток i_{AB} можно представить как суперпозицию двух токов. Если бы ток I «втекал» в точку А и растекался по сетке на бесконечность, то по проводнику АВ – из симметрии – шел бы ток $I/4$. Аналогично, если бы ток I поступал в сетку из бесконечности и «вытекал» из точки В, то по проводнику АВ шел бы тоже ток $I/4$. Наложив друг на друга эти решения, получим $i_{AB} = I/2$. Поэтому $R_{AB} = r/2$.»

В этом решении все красиво и изящно за исключением одного – это решение является лишь приближенным, потому что получено оно из принципов суперпозиции и симметрии, которые в данном случае выполняются лишь приближенно. Действительно, из того же принципа суперпозиции следует, что, когда ток I «втекает» в точку А, то к этой точке должно быть приложено напряжение $\varphi_A = U/2$. Аналогично, к точке В приложено напряжение $\varphi_B = -U/2$. Если же приложить оба эти напряжения одновременно, то симметрия в распределении токов в точках А и В нарушится из-за взаимного влияния потенциалов и ответ задачи изменится. Более того, можно сказать, что взаимное влияние потенциалов приведет к тому, что ток i_{AB} в проводнике АВ будет больше, чем $I/2$, а, следовательно, сопротивление $R_{AB} > r/2$.

Приведем ниже альтернативное решение этой задачи. Сначала разделим всю плоскость на две одинаковые полуплоскости, разрезав сетку вдоль прямой, проходящей через точки А и В, влево от точки А и вправо от В. Для этого каждое из сопротивлений r , лежащих влево от точки А и вправо от В, заменим двумя параллельно соединенными сопротивлениями по $2r$ каждое. Получим следующую картину, изображенную на рис. 2.

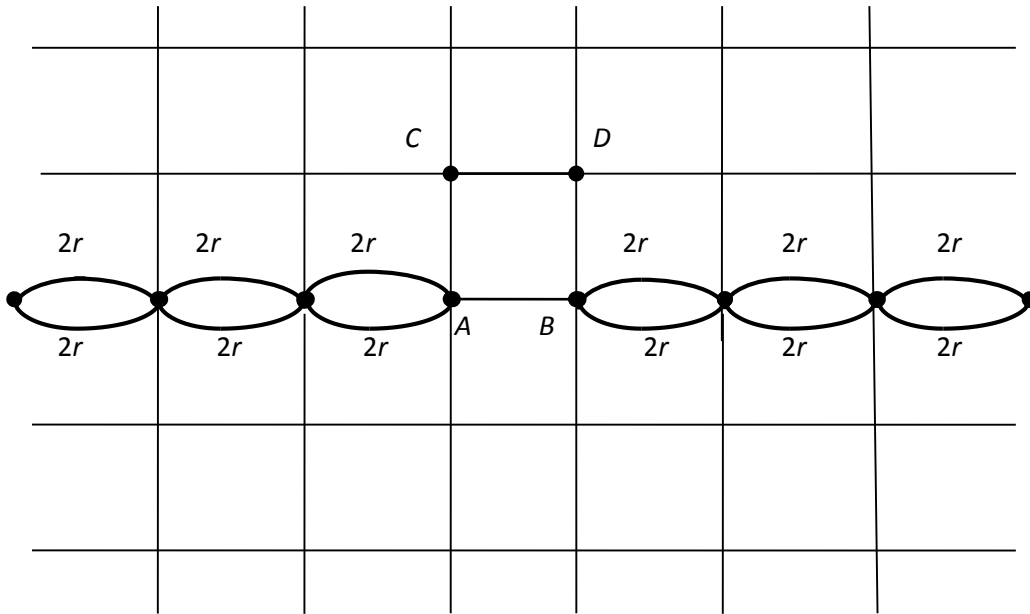

Рис. 2. Безграничная проволочная сетка, разделенная на две полуплоскости.

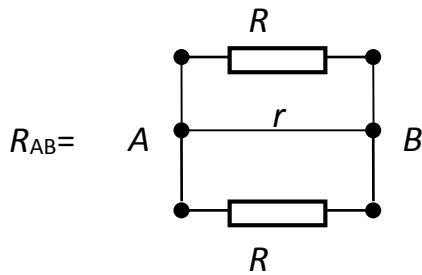

Рис. 3. Эквивалентная схема безграничной проволочной сетки.

Тогда сопротивление между соседними узлами A и B бесконечной двумерной сетки с квадратными ячейками равно:

$$R_{AB} = \frac{rR}{2r + R} \quad (1)$$

Теперь определим сопротивление полуплоскости R. Для этого аналогичным образом разрежем сетку вдоль прямой, проходящей через точки C и D. Возникающая при этом картина представлена на рис. 4, где можно видеть две бесконечные полуплоскости с сопротивлением R, расположенные ниже точек A, B и выше точек C, D, а также две одинаковые бесконечные цепочки, идущие влево от точек A и C и вправо от точек B и D. Обозначим сопротивление такой бесконечной цепочки через r^* . Тогда, сравнивая схемы на рисунках 3 и 4, можно составить эквивалентную схему, изображенную на рис. 5.

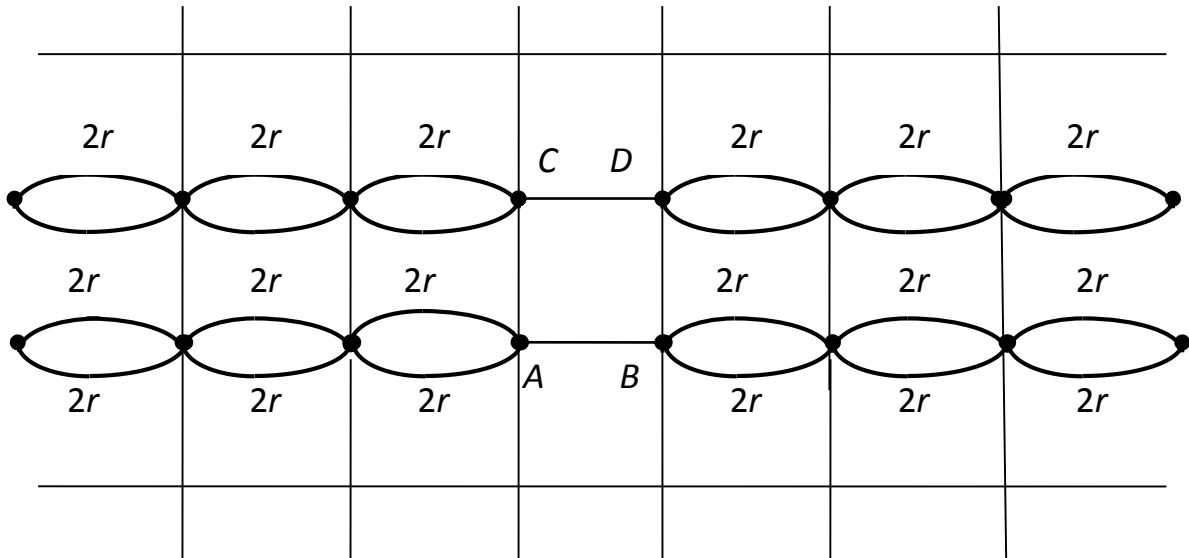

Рис. 4. Безграничная проволочная сетка, разрезанная вдоль двух прямых.

Используя эквивалентную схему на рис. 5, запишем уравнение для определения сопротивления полуплоскости R :

$$R = 2r^* + \frac{rR}{r+R} \quad (2)$$

Решая это квадратное уравнение относительно R , найдем

$$R = r^* + \sqrt{r^{*2} + 2r^*r} \quad (3)$$

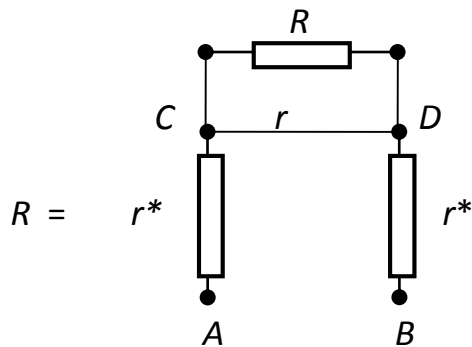

Рис. 5. Эквивалентная схема для сопротивления полуплоскости R в случае квадратной сетки.

Сопротивление бесконечной периодической цепочки r^* найдем стандартным методом, решив уравнение

$$r^* = \frac{(4r + r^*)r}{5r + r^*} \quad (4)$$

Откуда

$$r^* = 2r(\sqrt{2} - 1) \quad (5)$$

Подставляя (5) в (3), получим

$$R = \left(-2 + 2\sqrt{2} + \sqrt{2\sqrt{2}-1}\right)r. \quad (6)$$

Подстановка этого значения R в (1) приводит к окончательному результату:

$$R_{AB} = \frac{-2 + 2\sqrt{2} + \sqrt{2\sqrt{2}-1}}{2\sqrt{2} + \sqrt{2\sqrt{2}-1}}r \cong 0.52160212r \quad (7)$$

Этот результат хотя и не очень сильно, но все же отличается от результата $0,5r$, полученного в приближении принципов симметрии и суперпозиции. В этой связи интересно посмотреть на распределение токов в точке А. Если к точке А подходит ток I , то он распределится следующим образом: по сопротивлениям, идущим вверх и вниз от точки А, пойдут одинаковые токи $\cong 0,207I$, по сопротивлению между узлами А и В пойдет ток $\cong 0,522I$, а в противоположную сторону пойдет ток $\cong 0,064I$.

Жаль, красота пропала, симметрия исчезла, и все стало очень прозаично. Что ж, и в жизни часто бывает так, что красота нас вводит в заблуждение и потом трудно избавиться от красивых иллюзий.

Приведем здесь также решение задачи о бесконечной сетке одинаковыми сопротивлениями r , образующими правильные треугольники, как показано на рис. 6. Пусть необходимо найти сопротивление R_{AB} решетки между двумя ближайшими узлами А и В. Используя для решения задачи принципы симметрии и суперпозиции, по аналогии с квадратной сеткой, легко получить следующий простой результат $R_{AB} = r/3$, который также является лишь приближенным.

На рис. 6 изображена часть сетки и жирными линиями показаны направления, вдоль которых нужно сделать разрезы, чтобы разбить ее на одинаковые полуплоскости и бесконечные цепочки. Сначала мы проводим разрез вдоль лучей, исходящих из узлов А и В, разбивая таким образом всю сетку на две полуплоскости с одинаковыми сопротивлениями R . В результате так же, как в случае прямоугольной сетки, получим эквивалентную схему, изображенную на рис. 3, и формулу (1) для сопротивления бесконечной сетки.

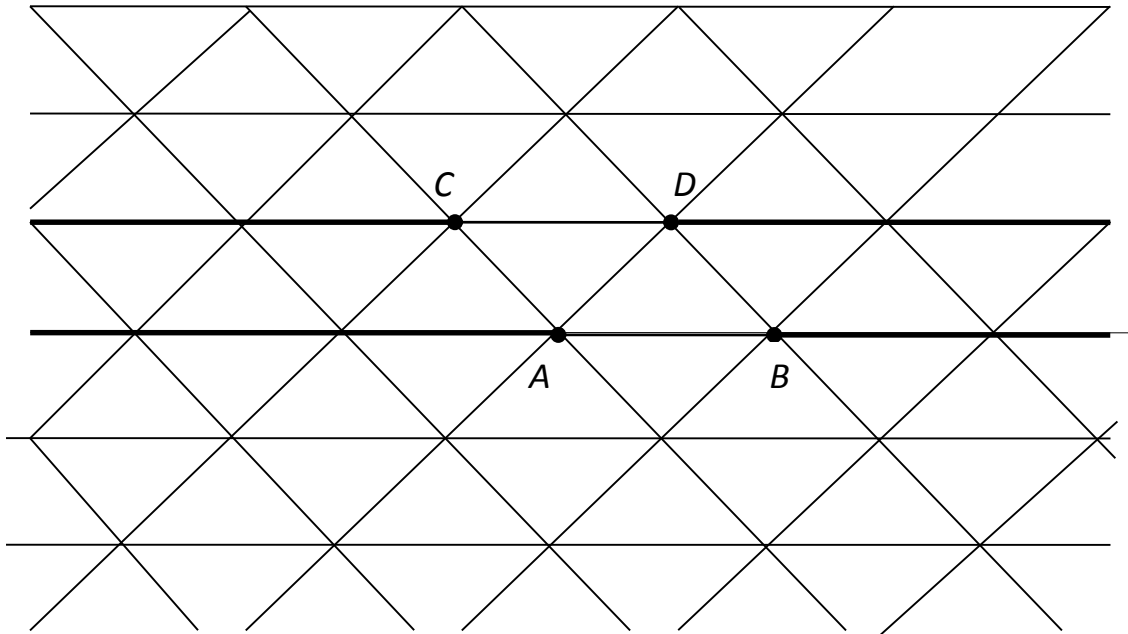

Рис. 6. Бесконечная сетка правильных треугольников.

Каждая сторона треугольника имеет сопротивление r .

Жирными линиями выделены направления разрезов.

Чтобы определить сопротивление полуплоскости R , разрежем еще раз решетку вдоль лучей, исходящих из узлов C и D . Получим эквивалентную схему, представленную на рис. 7 и, соответственно, уравнение (8):

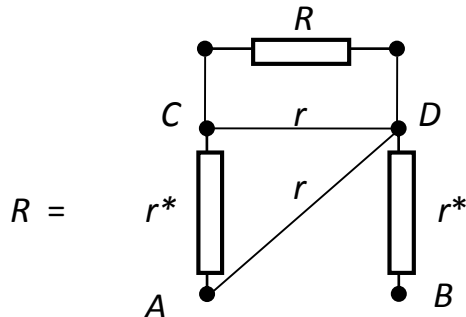

Рис. 7. Эквивалентная схема для сопротивления полуплоскости R в случае треугольной сетки.

$$\frac{\left(\frac{Rr}{R+r} + r^* \right) r}{\frac{Rr}{R+r} + r^* + r} + r^* = R \quad . \quad (8)$$

После несложных преобразований получим следующее квадратное уравнение для определения R :

$$R^2 - r^* R - r r^* = 0 \quad . \quad (9)$$

Откуда

$$R = \frac{r^* + \sqrt{r^{*2} + 4r r^*}}{2} \quad . \quad (10)$$

Здесь сопротивление бесконечной цепочки r^* находится из эквивалентной схемы, представленной на рис. 8, которая приводит к уравнению (11).

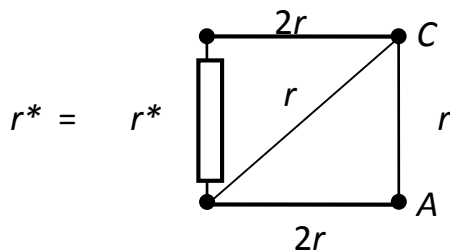

Рис. 8. Эквивалентная схема для расчета сопротивления r^* бесконечной цепочки в случае треугольной сетки.

$$\frac{\frac{(r^*+2r)r}{r^*+3r} + 2r}{\frac{r^*+2r}{r^*+3r} + 3} = r^* \quad . \quad (11)$$

Решая это уравнение, найдем

$$r^* = (\sqrt{3}-1)r \quad . \quad (12)$$

Подставляя это значение r^* в формулу (10), получим для R выражение:

$$R = \frac{\sqrt{3} + \sqrt{2\sqrt{3}} - 1}{2} r \quad . \quad (13)$$

Подстановка этого выражения в (1) приводит к окончательному результату:

$$R_{AB}^{\Delta} = \frac{\sqrt{3} + \sqrt{2\sqrt{3}} - 1}{3 + \sqrt{3} + \sqrt{2\sqrt{3}}} r \cong 0.39331989 r \quad . \quad (14)$$

Таким образом, в настоящей работе развит метод расчета бесконечных сеток сопротивлений, который позволяет находить точное сопротивление между ближайшими узлами таких сетей. Показано, что используемый в [1] метод расчета, основанный на использовании принципов суперпозиции и симметрии, дает лишь приближенный заниженный результат для этого сопротивления. Причем для сетки с квадратными ячейками отличие результатов не превышает 5%, а для сети с треугольными элементами оно приближается к 20%.

Литература

1. Иродов И.Е. Задачи по общей физике. Учебное пособие. 6-е изд., стер. – СПб.: Изд. «Лань», 2003. – 416 с.

ӘОЖ 511

МАТЕМАТИКАДАН ЛОГИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ

С.Ә. Мырзабеков, А.Е. Мұхтар

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье рассматриваются логические задачи по математике, которые могут быть использованы на уроках, при подготовке к конкурсам, ЕНТ.

Ключевые слова: *логика, задача, решение, математика.*

The article deals with logical problems in mathematics that can be used in class, by preparation for competitions, the UNT.

Ключевые слова: *логика, задача, решение, математика.*

Key words: *logic, task, solution, mathematics.*

Қазіргі кезде ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір адамда сапалы және терең білімнің, іскерліктің болуын қамтиды.

Математиканы оқыту арқылы мәселені талдай білуге, нақтылауға, ұғымдарды анықтауға, ой қорытулар жасауға, дәлелдеуге тағы басқа іс – жүзінде қадам сайын логикалық білім беріледі.

Логика - (грек тілінен алынған logic - сөз, ой, ойлау, ақыл-ой) ойлаудың заңдылықтары мен түрлері туралы ғылым. Объективті пікірлерге негізделген процесс логикалық ойлау деп, ал дұрыс ойлаудың формалары мен заңдары туралы ғылым логика деп аталады.

Логикалық ойлауға түскен құбылыстың себептері мен салдары, ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Пікір алмасу кезінде, әсіресе математикалық тұжырымдар кезінде пайымдау, ойлау заңдылықтарын немесе былайша айтқанда сол заңдылықтар мен формалары жөніндегі ғылым – логиканың көмегімен бір пікірден екінші пікірді шығарамыз. Логикалық тұжырым теориясының негізін ең алғаш грек философы Аристотель қалаған.

Математика курсы оқытуда ғылым мен техниканың дамуына байланысты, мектептегі оқу пәндерінің мазмұнына өзгерістер енуі, оқушылардың білім сапасын арттырудың маңызды жолдарының бірі - оқу процесінде логика ұғымының қалыптасуы мен логикалық есептерді шешудің әдіс-тәсілдері маңызды роль атқарады.

Осы жұмыста қарастырылған логикалық есептердің барлығы оқушыдан логикалық ойлауды, ізденімпаздықты талап етеді.

Қызықты есептер

1-есеп (Қазақтың байырғы қара есебі). Мұра бөлісу.

19 түйені үш ұлына әкесі мұраға қалдырыпты. Әке өсиеті бойынша үлкені – оның жартысын, ортаншысы – ширегін, ал кенжесі – барлық түйенің бестен бірін алуы тиіс.

Әкесі дүние салған соң ұлдары мұны бөлісе алмай әуре-сарсаңға түсті. Ақыл сұрап көпті көрген қартқа барды. Сәл ойланған соң, ол ағайындыларға көмектесті. Түйені қалай бөлісуге болады?

Шешуі: Дана қарт есепті былай шығарды. Барлық түйе айтқандай бөлінбейтіндігін түсінген ол, өзінің бір түйесін қосты да барлығын 20 жасады. Сөйтті де 20-ның жартысын 10 түйені үлкеніне, 20-ның ширегі 5 түйені ортаншысына, 20-ның бестен бірі 4 түйені кенжесіне берді. Қалған бір түйені өзі қайтарып алды.

Жауабы: Үлкеніне 10, ортаншысына 5, ал кенжесіне 4 түйе берді.

2-есеп. Топ көгершін биік ағашқа ұшып келді. Оның бір бөлігі ағаш бұтақтарына қонса, екінші бір бөлігі жерге қонды. Бұтақтағы көгершіндер жердегілерге: «Егер сендердің біреуің бізге қосылсаң сендер барлығымыздан үш есе аз болар едіңдер, ал біздің біреуіміз сендерге қосылсақ, онда біздер мен сіздер теңесер едік», - деді. Бұтақта неше көгершін, жерде неше көгершін?

Шешуі: Егер x – ағаш бұтағындағы көгершіндер саны, ал y – жердегі көгершіндер саны болса, онда есеп шарты бойынша:

$$\begin{cases} y - 1 = \frac{x + 1}{3}, \\ x - 1 = y + 1 \end{cases} \text{ Осыдан } \begin{cases} x = y + 2, \\ x + 1 = 3y - 3 \end{cases}$$

Яғни, $x=5$, $y=3$.

Жауабы: Бұтақта 5 көгершін, жерде 3 көгершін.

3-есеп. Бақташы 70 өгіз айдап келеді. Оған мынадай сұрақ берілген: «Үлкен табыныңнан бұл айдап келе жатқаның қанша?»

Бақташы жауабы: «Табындағы барлық малдың үштен бірінің үштен екісі. Есептеп көр!»

Бүкіл табында қанша өгіз болғандығын білу керек.

Шешуі: Бүкіл табында x өгіз болсын. Есептің шарты бойынша:
 $=70$, яғни, $x=315$.

Жауабы: Бүкіл табында 315 өгіз болған.

4-есеп. Бақалар.

5 бақа 5 минутта 5 шыбын ұстайды. 50 минутта 50 шыбын ұстау үшін неше бақа керек?

Шешуі: 1 бақа 1 мин – 1 шыбын ұстайды,

5 бақа 5 мин – 5 шыбын ұстайды,

5 бақа 10 мин – 10 шыбын ұстайды,

5 бақа 50 мин – 50 шыбын ұстайды.

Жауабы: 5 бақа.

5-есеп. $71 \cdot 72 \cdot \dots \cdot 78 \cdot 79$ көбейтіндісі қандай цифрмен аяқталады?

Шешуі: Бұл көбейтіндінің ішінде $72 \cdot 75$ көбейтіндісі де бар, ол нөлмен аяқталады.

Жауабы: 0

6-есеп. Теңдіктің сол жағындағы теңдік орындалатындай етіп, амал таңбаларын қой.

$33333 = 1000$

Шешуі: $(333 \cdot 3) + 3 : 3 = 1000$.

Жауабы: $333 \cdot 3 + 3 : 3$.

7-есеп. 5-тің тек қана бес цифрын пайдаланып 6-дан 10-ға дейінгі (10-ды қоса) сандардың әрқайсысын арифметикалық амалдар таңбалары мен жақшалар арқылы қалай өрнектеп жазуға болады?

Шешуі: $6 = 5 + 5 : 5 + 5 - 5$,

$7 = 5 + 5 : 5 + 5 : 5$,

$8 = 5 + (5 + 5 + 5) : 5$,

$9 = (5 \cdot 5 - 5) : 5 + 5$,

$10 = 5 + 5 + (5 - 5) \cdot 5$.

Таразы. Өлшеу. Сұйықтар.

8-есеп. Бірдей 3 сақинаның біреуі басқаларынан біршама жеңілдеу. Табақшалы таразымен бір рет қана өлшеу арқылы ол жеңіл сақинаны қалай табуға болады?

Шешуі: Таразыға екі сақина саламыз. Егер таразы тепе-теңдікте болса, онда қалған сақина жеңілрек, егер бір сақина ауыр болса онда жауабы түсінікті.

9-есеп. 9 тиынның ішінде бір жалған – басқаларына қарағанда ауырлау тиын бар. Гірсіз таразыға тартып, екі рет өлшеу арқылы осы тиынды қалай анықтауға болады?

Шешуі: Берілген тиындарды 3 тиыннан 3 топқа бөлеміз. Бірінші болып осы 3 топтың 2 тобын өлшейміз. Егер топтар тең болса, онда жалған тиын 3-інші топта. Ал тең болмаса жалған тиын ауыр топта. Сонымен бірінші өлшеуде біз жалған тиын қай топта екенін анықтадық. Екінші өлшеуде ауыр топтың екі тиынын өлшейміз. Егер тиындар тең болса, онда үшінші тиын жалған. Егер өлшенген тиынның біреуі ауыр болса, сол тиын жалған.

10-есеп. Сыйымдылығы 7 литрлік шелекпен және 3 литрлік банкамен (ыдыспен) 2л суды қалай құйып алуға болады?

Шешуі: Бірінші тәсіл.

3 литрлік банкамен 3 рет су алып 7 литрлік шелекке құйсақ түбінде 2л су қалады.

Екінші тәсіл (кестелік тәсіл).

А (7л бос шелек)	0	3	3	6	6	7
В (3л бос банка)	3	0	3	0	3	2

11-есеп. 10 литрлік бидон (ыдыс) сүтке толтырулы. 3 литрлік бидонды пайдаланып 7 литрлік бидонға 5 литр сүтті қалай құйып алуға болады?

Шешуі: Бірінші тәсіл.

Алғашқыда 10 литрлік ыдыс толы. Толы бидоннан 3 литрден толтырып 7 литрлікке 2 рет құямыз. Үшінші рет алғанда үлкен бидонда 1л сүт қалады, ал 3 литрліктен 7 литрлікті толтырсақ, оған тағы 1л кетеді де, 3 литрлікте 2л сүт қалады. Енді 7л сүтті 10 литрлікке құятын болсақ, онда 8л сүт болады да, 7 литрлік босайды. 3 литрліктегі (онда 2л сүт қалған) 7 литрлікке құямыз. Енді 10 литрліктен 3л сүт алып 7 литрлікке құйсақ, онда 5л сүт қалады. Екінші тәсіл (кестелік тәсіл).

А (10литрлік сүтке толы бидон)	10	7	7	4	4	1	1	8	8	5	5
В (7 литрлік бос бидон)	0	0	3	3	6	6	7	0	2	2	5
С (3 литрлік бос бидон)	0	3	0	3	0	3	2	2	0	3	0

Ұлттық Бірыңғай Тестілеуде (ҰБТ) кездесетін логикалық есептер

12-есеп. 2011 жылғы Азиадада қазақстандық команда 53 алтын мен күміс, 49 қола мен алтын және 38 күміс пен қола медаль жеңіп алды. Барлығы неше медаль жеңіп алған?

- A)38 B) 53 C)70 D) 110 E) 140

Шешуі: Біз жеңіп алынған медальдарды мына әріптермен белгілейік, алтын – а, күміс – b, қола – c болсын. Онда есеп берілуі бойынша,

$$\begin{cases} a + b = 53 \\ a + c = 49 \\ b + c = 38 \end{cases}$$

теңдеулер жүйесін құрамыз.

Осы алынған теңдеулер жүйесін бір-біріне оң жағы мен оң жағын, сол жағы мен сол жағын мүшелеп қоссақ, онда $2a+2b+2c=53+49+38$ теңдеуін аламыз. $2a+2b+2c=140$. Теңдеудің екі жағының әрбір мүшесін 2 санына бөлсек, онда $a+b+c=70$.

Демек, жеңіп алынған медальдар саны 70-ке тең.

Жауабы: C

13-есеп. Мен жолдасымнан телефон нөмірін сұрадым. Ол маған «4-ші және 5-ші цифрлардан және 6-шы және 7-ші цифрлардан құралған сандар бір санның квадраты. Алғашқы үш цифр бір санның кубы» деді. Жолдасымның телефон нөмірі қандай?

- A) 2164916 B) 2161549 C) 2161648 D) 2154916 E) 2151649

Шешуі: Есепті жауап нұсқалары бойынша шешейік.

Есептің берілуі бойынша алғашқы үш цифрдан құралған сан бір санның кубы болғандықтан, алғашқы үш сан – 216-ға тең, себебі $216=2^3 \cdot 3^3=6^3$.

Ал 4-ші және 5-ші цифры бір санның квадраты болғандықтан, ол сан 49-ға немесе 16-ға тең.

Ал 6-шы және 7-ші цифры да дәл солай белгілі бір санның квадраты болғандықтан, ол сан 49-ға немесе 16-ға тең екенін көреміз. Жауап нұсқалары бойынша тек А нұсқасы ғана орынды. Демек ізделінді телефон нөмірі – 2164916

Жауабы: А

14-есеп. Алтын сағатқа ойып жазылған жазудың алғашқы 5 әрпіне 476 тг және әрбір келесі қосымша әрпі үшін 14 тг төленді. 644 тг төленіп жазылған адамның аты-жөні неше әріптен тұрады?

- A) 7 B) 17 C) 12 D) 19 E) 11

Шешуі: Адамның аты-жөнінің алғашқы 5 әрпіне 476 теңге төленгендіктен, қалған әріпке $644-476=168$ тг. төленгендігін табамыз. Ал, әрбір келесі қосымша әріп үшін 14 тг-ден төленгендігі белгілі болғандықтан, 168-ді 14-ке бөлсек, онда тағы да неше қосымша әріп жазғандығын таба аламыз, $168:14=12$. Олай болса, 644 тг төленіп жазылған адамның аты-жөні $5+12=17$ әріптен құралады.

Жауабы: B

15-есеп. Тіктөртбұрыштың бір қабырғасы 11 см. Оның периметрі қабырғасы 7 см болатын квадраттың периметрінен кем болуы үшін, екінші қабырғасы қандай болуы керек?

- A) 4 см-ден артық B) 4 см-ден кем C) 3 см-ден артық D) 3 см-ден кем
E) 3 см-ге тең

Шешуі: Тіктөртбұрыштың бір қабырғасы берілуі бойынша 11 см, екінші қабырғасы x см болсын. Онда тіктөртбұрыш периметрі $P_1=2(11+x)$ см. Ал квадраттың қабырғасы 7 см-ден болғандықтан $P_2=28$ см.

Есеп берілуі бойынша тіктөртбұрыш периметрі квадраттың периметрінен кем болғандықтан, $2(11+x)<28$, яғни $x<3$. Олай болса екінші қабырға 3 см-ден кем болуы қажет.

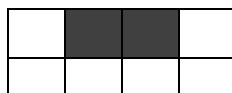
Жауабы: D

16-есеп. Қабырғасы 4 см боялған ағаш текшені, қабырғасы 1 см болатын кішкене бірнеше текшелерге кесті. Бір жағы боялған неше текше бар?

- A) 6 B) 24 C) 20 D) 30 E) 8

Шешуі: Текшеде (куб) алты жағы бар екенін ескеріп, әрі бір ғана жағын (біздің жағдайда ол шаршы немесе квадрат) қарастырсақ:

Суретте көрсетілген бөліктері ғана боялады. Қалған бөліктері кейбіреуінің екі бөлігі немесе үш бөліктері боялып қалады. Демек текшенің бір бетінде 4 кішкене текшенің беті боялып тұр. Олай болса, текшенің алты жағы бар екенін ескеріп, осы алынған 4-ті 6 жаққа көбейту арқылы $4 \cdot 6 = 24$ екендігін шығарып аламыз.

Жауабы: В

17-есеп. Бір түзуден 10 нүкте және оған параллель екінші түзуден 8 нүкте белгіленген. Белгіленген нүктелердің кемінде екеуі арқылы өтетін, осы түзуден басқа тағы қанша түзу бар?

А) 160 В) 80 С) 100 Д) 40 Е) 120

Шешуі: Бірінші түзуден 10 нүкте, ал оған параллель екінші түзуден 8 нүкте алайық. Бірінші түзудің бір нүктесін алып, екінші түзудің әрбір нүктесінен өтетін түзу жүргізейік. Сонда біз осы нүктеден шығатын 8 түзу аламыз. Дәл осылай бірінші түзудің екінші нүктесімен екінші түзудің әрбір нүктесімен қоссақ, онда тағы да 8 түзу аламыз.

Осылай келесі бір нүктелерге жалғастыра берсек, онда біз жалпы $10 \cdot 8 = 80$ түзу аламыз.

Жауабы: В

18-есеп. Сандар қатары қандай да бір заңдылықпен берілген. Сұрақ белгісінің орнына қандай сан жазылуы керек?

14(625)11

12(196)2

10(?)5

А) 15 В) 225 С) 100 Д) 250 Е) 25

Шешуі:

14(625)11 үшін $14 + 11 = 25$ әрі 25-тің квадраты 625,

12(196)2 үшін $12 + 2 = 14$ әрі 14-тің квадраты 196, олай болса,

10(?)5 үшін $10 + 5 = 15$, әрі 15-тің квадраты 225.

Жауабы: В

Өз бетімен орындауға арналған тапсырмалар

1. Сұрақ белгісінің орнына қандай сан жазылуы керек?

1 (27) 2

2 (64) 2

2 (?) 3

А) 125 В) 80 С) 101 Д) 110 Е) 54

2. 5-тің тек қана бес цифрын пайдаланып 0-ден 4-ке дейінгі (4-ті) қоса сандардың әрқайсысын арифметикалық амалдар таңбалары мен жақшалар арқылы қалай өрнектеп жазуға болады?

3. (Қазақтың ертедегі есебі). Бір адам еңбегіне жыл аяғында бір шапан және 10 тиын алатын болып байға жалданады. Алайда, ол 7 айдан соң шапан мен 2 тиын алып, жұмыстан шығып кетті. Шапан қанша тұрады?

4. Сұрақ белгісінің орнына қажетті санды қойыңыз.

17	4	9	→	77
6	13	5	→	83
5	23	18	→	?

5. Барлық бағандардағы және қатарлардағы сандардың қосындылары тең болса, $A+B+C+D$ неге тең?

A	B	C
6	5	9
D	9	4

A) 15 B) 18 C) 21 D) 27 E) 25

6. 9 санының алдына да, соңына да бірдей сан жаз. Сонда шыққан үштанбалы сан 7-ге бөлінетін болсын.

7. Теңдіктің сол жағындағы теңдік орындалатындай етіп, амал таңбаларын қой.

$$88888888=1000$$

8. 27 тиынның біреуі жалған және ол басқалардан жеңілдеу. Табақша таразымен гірсіз үш рет өлшеу арқылы жалған тиынды қалай табуға болады.

Әдебиеттер

1. Елубаев С. Қазақтың байырғы қара есептері. – Алматы, 1996.
2. Қабасов М. Қызықты есептер / Алгоритм 2010, №2.
3. Қырық қазына / Құрастырған Ә.Доспамбетов. – Алматы, 1987.
4. Логикалық сұрақтар, есептер, ойындар мен құрастырмалар / Құрастырған Р.Омаров.– Алматы, 2012.
5. Скаков М.К. Логикалық есептер / ФизМат 2013, №3.

**ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCES**

ӘОЖ 378.147

Модульдік бағдарламаларды химия пәнінде қолдану

Б.С. Иманғалиева, Р.С.Сағынова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье рассматривается эффективность применения модульных программ по предмету химия. Эта технология состоит из трех частей: введение, разговор и заключение. Содержание одного урока по теме "Химическая скорость реакции. Закон взаимодействия масс. Катализ" полностью охватилось.

Ключевые слова: модуль, технология, программа, химия, скорость.

In article efficiency of application of modular programs for a subject chemistry is considered. This technology consists of three parts: introduction, conversation and conclusion. Maintenance of one lesson of a subject "Chemical speed of reaction. Law of a vzaymodeystviye of masses. A catalysis" it was completely captured.

Ключевые слова: модуль, технология, программа, химия, скорость.

Key words: modul, technology, program, chemistry, speed.

Модульдік оқыту технологиясының негізін қалаған авторлардың бірі – В.М. Монахов. Ол – оқытудың тұтас технологиясын жобалау, алға қойған мақсатқа жетуді көздейтін педагогикалық үрдіс. Модуль дегеніміз – міндетті түрде оқушының білімі мен біліктерін тексеру элементі бар оқу материалының логикалық аяқталған бөлімі. Модульді құрастырудың негізіне пәннің жұмыс бағдарламасы алынады. Ол көбінесе пәннің тақырыптарына немесе өзара байланысты тақырыптар блогына сәйкес келеді. Бірақ тақырыптан айырмашылығы – модульде: тапсырма, жұмыс, оқушылардың сабаққа қатысуы, оқушылардың старттық, аралық және қорытынды білім деңгейі – бәрі-бәрі өлшеніп отырады. Оқу моделі қайта жаңғыртушы оқу циклі ретінде үш құрамды бөліктен тұрады: кіріспе, сөйлесу және қорытынды.

Әр оқу модулінде сағат саны әртүрлі болады. Бұл оқу бағдарламасы бойынша сол тақырыпқа, тақырыптар тобына немесе тарауға бөлінген сағат санына байланысты.

Зерттеулер бойынша, 7-12 сағаттан тұратын оқу модулінің неғұрлым тиімді екені белгілі [1-2].

Оқу модулінің негізгі ерекшеліктері – жалпы сағат санына қарамастан, *кіріспе* және *қорытынды* бөлімдерге 1-2 сағат саны беріледі. Қалған барлық уақыт *сөйлесу бөлімінің* меншігінде болады. Төменде бір тақырыпты модуль бойынша оқыту үлгісін қарастырамыз[3].

Сабақтың тақырыбы: Химиялық реакция жылдамдығы.

Әрекеттесуші массалар заңы. Катализ.

Оң жақ бағандағы тапсырмаларды құрастырушы мұғалімдердің есіне:	I кезең. Мұғалім алғашқы 5-7 минутта: а) ұйымдастыру сәтін өткізеді; б) өткен тақырып бойынша берілген деңгейлік тапсырмаларды үйде аяқтап орындап келу дәрежесі тексеріледі; в) төмендегі «Көпір» тапсырмаларын тексереді (алдымен жеке тексеріп шығады, сосын фронталды тексереді).
«Көпір» (жеке жұмыс) тапсырмалары өткен тақырыптар	Сұрақтарға жауап бер: 1) Реакция жылдамдығын қалай өлшеуге болады? Жауабы: Қандай да бір <i>физикалық</i> шаманың <i>уақыт</i> бірлігінде өзгеруі. 2) Механикалық қозғалыстың жылдамдығы дегеніміз не?

<p>бойынша жаңа сабақты меңгеруге негіз болатын қайталау тапсырмалары.</p>	<p>Жауабы: Бұл <u>физикалық</u> дененің <u>уақыт</u> бірлігінде жүрген жолы.</p> <p>3) Сонда уақыт бірлігінде қандай шама өзгереді? Жауабы: Дененің <u>координаттары</u>, яғни дененің жүріп өткен <u>жолы</u>.</p> <p>4) Катализ құбылысын кім зерттеді? Жауабы: <u>В.Оствальд</u> химиялық тепе-теңдік шарттарын зерттей отырып, катализ құбылысын ашты.</p> <p>5) Катализ дегеніміз не? Жауабы: Катализ құбылысы аралық <u>процестерге</u> қатысатын заттар (катализаторлар) химиялық реакцияларды <u>селективті</u> жылдамдатады, бірақ реакция нәтижесінде қайтадан <u>қалпына</u> келеді. <u>Өндірісте</u> кең түрде қолданылады. Мысалы, азот пен сутектің әрекеттесуі, күкірт қышқылын өндірудің жанасу әдісі және т.б. Олай болса, бүгінгі сабағымызда химиялық реакция жылдамдығы мен катализ және әрекеттесуші массалар заңымен танысамыз.</p>
<p>II кезең (топтық жұмыс) жаңа сабақты топтық жұмыс барысында оқушылардың өз бетімен меңгеруіне жағдай жасау: а) оқушылар төмендегі «Білу», «Түсіну», «Талдау», «Жинақтау» тәсілдеріне сәйкес тапсырмаларын өздері толтырады (10 минут); ә) жауаптарын мұғаліммен бірге талдайды (10 минут). <i>Нәтижесі ауызша марапатталады.</i></p>	

<p>1-қадам (топтық жұмыс) - теория бойынша «Білу» критерийінің индикаторлары: (тақырып мазмұны бойынша кім?не? қандай? қалай?нені? қашан?не істеді сияқты сұрақтарға жауап беретін толық ақпарат іріктеліну керек).</p>	<p>1) Химиялық реакция барысында қандай шама өзгереді? Жауабы: Бастапқы <u>заттар</u> өзгереді. Олар реакция <u>өнімдеріне</u> айналады. Демек, зат мөлшері <u>өзгереді</u> шама болып табылады. Өзгеріс айырма арқылы өрнектеліп, гректің Δ (дельта) әрпімен белгілінеді. Зат мөлшерінің өзгеруін <u>бастапқы және соңғы</u> зат мөлшерлерінің <u>айырмасы</u> арқылы өрнектейік.</p> <p>2) Химиялық реакция барысында бастапқысының ба әлде соңғысының - мөлшері көбірек өзгереді? Жауабы: Әрине, бастапқы заттың мөлшері көбірек өзгереді. Өнімдердің бастапқы мөлшері соңғы мөлшерден кем, сондықтан: $\Delta n = n_1 - n_2; \quad t_2 - t_1 = \Delta t$.</p> <p>Бұдан реакция жылдамдығының формуласы былай өрнектелетін болады: $\vartheta = \frac{n_1 - n_2}{t_2 - t_1} = \frac{\Delta n}{\Delta t}$</p> <p>4) Егер процесс ерітінділерде немесе газдарда жүретін болса, реакция жылдамдығы қалай өрнектеледі? Жауабы: Бастапқы заттардың концентрациясының айырмасымен өрнектеледі: $\Delta C = C_1 - C_2$;</p> <p>Бұдан: $\vartheta = \frac{C_1 - C_2}{t_2 - t_1} = \frac{\Delta C}{\Delta t}$</p> <p>5) Реакция жылдамдығының анықтамасы қандай? Жауабы: Реакция жылдамдығы дегеніміз <u>уақыт</u> бірлігінде реакциядағы соқтығысулардың немесе элементар әсерлесулердің <u>саны</u>.</p> <p>6) Ал газ тәрізді заттың концентрациясын қалай өзгертуге болады? Жауабы: Газдың концентрациясы <u>қысымға</u> байланысты өзгереді: қысым <u>артқанда</u> концентрация <u>көбейіп</u>, төмендегенде – <u>азаяды</u>.</p> <p>7) Қатты заттың реакция жылдамдығын өзгертуге бола ма? Жауабы: Бөлшектерінің арасында бос <u>кеңістік</u> жоқ болғандықтан, онда оның <u>жылдамдығына</u> концентрация әсері болмайды.</p>
---	---

<p><u>диаграммасы арқылы қамтуға болады.</u></p>	<p>ерекшелігі: Азот молекуласындағы байланысты үзу үшін <i>945</i> кДж/моль, ал оттегі молекуласына <i>498,6</i> кДж/моль энергия қажет. Азоттың берік молекулалары реакцияға қиынырақ түседі және мұндай реакциялардың жылдамдығы өте баяу.</p>
<p>4-қадам-(топтық жұмыс) теория бойынша «Жинақтау» критерийінің индикаторлары: Қорытынды шығар, анықтама бер, мазмұнды жүйеле, кестені, тірек сызбаны немесе сөзжұмбақты толтыр, немесе өзін құрастыр тағы с.с. басқа түрдегі тапсырмалар оқушының жоғарыдағы «тақырыптың басты идеясына» жазған жауабына қойылады.</p>	<p>Тақырыптың басты идеясы бойынша құрылған тірек-сызбадағы <u>бос орындарды толтыр.</u></p> <div style="text-align: center;"> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">Реакция жылдамдығы</div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; width: 100%; margin: 5px 0;"> <div style="width: 30%;"></div> <div style="width: 30%;"></div> <div style="width: 30%;"></div> </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">Әрекеттесуші заттардың <u>агрегаттық күйіне тәуелді.</u></div> <div style="display: flex; justify-content: center; margin: 5px 0;"> <div style="width: 10%;"></div> <div style="width: 10%;"></div> </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">Әрекеттесуші заттардың <u>концентрациясына тәуелді</u></div> </div> <p>Қорытынды: 1) Әрекеттесуші заттардың табиғатына; 2) Температураға (<i>Вант-Гофф</i> ережесі); 3) Газдар мен сұйықтар үшін химиялық реакция жылдамдығы әрекеттесуші заттардың <u>концентрациясына</u>; 4) Әрекеттесуші заттардың <u>жанасу беткейлігінің</u> ауданына; 5) Реакция жылдамдығы химиялық реакцияларды жылдамдататын, бірақ өздері жұмсалмайтын заттарға, яғни <u>катализаторларға</u> да байланысты болады.</p>
<p><i>Оқулықпен жұмыс (5 минут):</i> төмендегі «Қолдану» және оқушының тақырып мазмұнына «Баға беруі» тәсілдеріне сәйкес, яғни рефлексия жасауға, эссе жазуға арналған, практика жүзінде бекіту тапсырмалары орындалады. <i>Нәтижесі ауызша марапатталады.</i></p>	
<p>5-қадам - (топтық жұмыс) практикада бекіту. Практика жүзінде «Қолдану» критерийіне сәйкес оқулықпен жұмыс жүргізу барысында тек қарапайым тапсырмалармен бекіту жүргізіледі. Дайын формулалар арқылы есептер шығару орындалады.</p>	<p>1) Тура жүретін $\vartheta_A A + \vartheta_B B = \vartheta_D D + \vartheta_F F$ гомогенді реакция үшін әрекеттескендегі массалар заңының формуласын жаз. Жауабы: $\bar{v} = \bar{k} \cdot c^{v_A} (A) \cdot c^{v_B} (B)$</p> <p>2) Гетерогенді реакциясы үшін массалар заңының формуласын жаз. Жауабы: $\bar{v} = \bar{k} \cdot c^{v_B} (B)$</p> <p>3) Тура және кері бағытта жүретін реакциялар үшін химиялық реакция жылдамдықтарын түрлендіріп жаз. Жауабы: Гомогенді кері үшін: $\bar{v} = \bar{k} \cdot c^{v_D} (D) \cdot c^{v_F} (F)$ Гетерогенді тура үшін: $\bar{v} = \bar{k} \cdot c^{v_A} (A)$ Гетерогенді кері үшін: $\bar{v} = \bar{k} \cdot c^{v_D} (D)$</p> <p>4) Катализдік реакция – <u>катализатор</u> қатысында жүретін химиялық <u>реакцияларды</u> катализдік деп атайды. $N_2 + 3H_2 \xrightarrow{кат} 2NH_3$</p> <p>5) Катализдік емес реакция – катализатор қатыспай жүретін химиялық реакцияларды айтады: $NaOH + HCl = NaCl + H_2O$</p>
<p>6-қадам (топтық жұмыс):</p>	<p>Зерттендер... Лимон қышқылы мен ас содасының аз мөлшердегі сулы</p>

<p>«Баға беру» (Сен қалай ойлайсың? Не істер едің?) деген тапсырмалар оқушының жоғарыда алған білімін (теория бойынша) және біліктілігін өмірдегі жағдаяттарды шешуге бағытталып қойылады.</p>	<p>ерітінділерін әзірлендер. Екі ыдыстағы екі ерітіндіден де аздап бір стаканға құйыңдар. Қандай өзгеріс болды? Лимон қышқылының қалған бөлігіне сода кристалдарынан, ал сода ерітіндісіне лимон қышқылы кристалдарынан салыңдар. Бұл жолы қандай әсер байқалды? Алдыңғымен бірдей ме? Тәжірибе нәтижелерін дәптерге жазып, қорытынды жасаңдар.</p>
<p>ІІІ кезең (кері байланыс – бағалау кезеңі): Жеке жұмыс. Жоғарыда меңгерген мазмұнды үш деңгейге іріктеп (әр деңгейдің білімділік, біліктілік, яғни құзыреттілік деңгейін анықтайтын тапсырмалар) оларды біртіндеп орындату арқылы балл жинату барысында оқушының құзіреттілік деңгейін анықтап, әділ бағалау жүзеге асырылады. Бұл тапсырмаларды оқушылар сабақтың соңына дейін қалған 15 минуттың 12 минутында орындайды + 3 минут қортынды жасалады.</p> <p>Қалған тапсырмаларлы үйде аяқтап келеді. Қортынды балл саны дәстүрлі бағаға айналдырылып, келесі сабақтың басында сынып журналына қойылады, мониторингке тіркеледі.</p>	
<p>1-қадам – (жеке жұмыс) теория бойынша «Білу» критерийінің индикаторларына сәйкес (тақырып мазмұны бойынша кім?не? қандай? қалай? нені? қашан?не істеді сияқты сұрақтарға жауап беретін толық ақпараттар іріктелініп ІІ кезеңдегіге қарағанда керісінше қойылады).</p>	<p>I деңгей (50 балл)</p> <p>1-тапсырма. Реакция жылдамдығының формуласын қалай жазуға болады? Жауабы: Реакция өнімдерінің <i>бастапқы</i> концентрациясы реакциядан <i>кейінгі</i> концентрациясынан кем болғандықтан: $\Delta C = C_2 - C_1$. Реакция жылдамдығының формуласын жазайық: $v = \frac{C_1 - C_2}{t_2 - t_1} = \frac{\Delta C}{\Delta t}$</p> <p>2-тапсырма. Қатты заттың реакция жылдамдығын өзгертуге бола ма? Жауабы: Реакцияға қатты заттар қатысса, онда оның <i>жылдамдығына</i> концентрация әсерін <i>тигізбейді</i>.</p> <p>3-тапсырма. Неге химиялық реакция жылдамдығының формуласына «+» және «-» белгісі қойылады? Жауабы: Реакция барысында зат концентрациясы әрдайым <i>өзгерісте</i> болғандықтан химиялық кинетикада «+» және «-» белгісін қойып жазады?</p> $v = \pm \frac{dc}{d\tau}$ <p>4-тапсырма. Реакцияның температуралық коэффициенті 3-ке тең. Температураны 20⁰-тан 50⁰-қа көтергенде реакция жылдамдығы неше есе артады? Жауабы: Реакцияның бастапқы жылдамдығы $v_1 = 1$ моль/л·с-қа тең. Онда температураны 10⁰-қа көтергенде (яғни 30⁰С температурада) реакция жылдамдығы мынаған тең: $v_2 = v_1 \cdot \gamma = 1$ моль/л·с · 3 = 3 моль/л·с. Енді 40⁰С-дағы (v_3) реакция жылдамдығын, сонан соң 50⁰С-дағы (v_4) реакция жылдамдығын есептейік:</p> $v_3 = v_2 \cdot \gamma = 3 \frac{\text{моль}}{\text{л}} \cdot \text{с} \cdot 3 = 9 \frac{\text{моль}}{\text{л}} \cdot \text{с}$ $v_4 = v_3 \cdot \gamma = 1 \text{ моль/л} \cdot \text{с} \cdot 3 = 27 \text{ моль/л} \cdot \text{с}$

	<p>Реакция жылдамдығын температура бірнеше ондық градусқа өскенде қалай есептеуге болады? Есептеулерден температуралық коэффициенттің дәреже көрсеткіші градус ондықтарының санына тең екендігін көруге болады: $\frac{\vartheta(\text{сонғы})}{\vartheta(\text{бастапқы})} = \frac{\gamma(t_2 - t_1)}{10}$</p> <p>Демек, біздің есепті бір ғана амал арқылы шығаруға болатын:</p> $\frac{\vartheta(50^\circ\text{C} - \text{да})}{\vartheta(20^\circ\text{C} - \text{да})} = \frac{\gamma(50 - 20)}{10} = \gamma^3 = 3^3 = 27 \text{ есе.}$
<p>2-қадам: практика жүзінде «Қолдану» (оқулықпен жұмыс. II кезеңнің 5-қадамындағы қарапайым тапсырмалар үлгісіндегі тапсырмалар орындалады)</p>	<p>5-тапсырма. Жүйедегі қысымды 3 есе арттырса, реакция жылдамдығы неше есе артады? Жауабы: А) Әрекеттесуші масса заңына сәйкес тура реакцияның жылдамдығының формуласының өрнегі:</p> $\bar{v} = \bar{k} \cdot c(\text{N}_2) \cdot c^3(\text{H}_2)$ <p>Концентрация өзгергеннен кейін: $c'(\text{N}_2) = \frac{1}{2} c(\text{N}_2)$</p> <p>$c'(\text{H}_2) = 2c(\text{H}_2)$ сонда $\bar{v}' = \bar{k} \cdot c'(\text{N}_2) \cdot c'^3(\text{H}_2)$ немесе</p> $\bar{v}' = \bar{k} \cdot \frac{1}{2} c(\text{N}_2) \cdot (2c)^3(\text{H}_2) = \bar{k} \cdot \frac{1}{2} c(\text{N}_2) \cdot 8c^3(\text{H}_2)$ <p>Бастапқы реакцияға қатысты жылдамдықтың өзгеруі:</p> $\frac{\bar{v}'}{\bar{v}} = \frac{\bar{k} \cdot \frac{1}{2} c(\text{N}_2) \cdot 8c^3(\text{H}_2)}{\bar{k} \cdot c(\text{N}_2) \cdot c^3(\text{H}_2)} = \frac{1 \cdot 8}{2} = 4$ <p>толығырақ айтқанда реакция жылдамдығы 4 есе өседі.</p>

<p>1-аралық нәтиже: Бірінші деңгейде қалыптасқан күзиреттілік (білім, біліктілік) деңгейінің сапалық өлшемі (бірінші аралық өлшемі): – «дұрыс», «толық» деген білім сапасының түрлерімен сипатталады (Ю.К.Бабанский). Оқушының бұл алғашқы қадам нәтижесінің сандық өлшемі – бес балл = «сынақтан өтті» = «қанағаттандырырлық» білім деңгейінің өлшемі = «3» журналға қойылады, егер келесі деңгей тапсырмаларын меңгере алмаса.</p>	
<p>II деңгей: (5 балл + 4 балл = 9 балл)</p>	
<p>1-қадам (жеке жұмыс) - теория бойынша «Түсіну» критерийінің индикаторларына (неге? неліктен? себебі? не үшін?) сәйкес сұрақтар оқушының жоғарыда берген жауаптарына қойылады (оларды тереңдету үшін).</p>	<p>1-тапсырма. Себебін анықта: Неліктен реакция жылдамдығы уақыт өткен сайын азаяды? Себебін химиялық тәжірибе арқылы дәлелдейік. Натрий тиосульфаты мен тұз қышқылын әрекеттестірейік, бірақ концентрациясы әр түрлі болатын үш нұсқада орындайық. Үш стақанға (көлемі 50 мл) құямыз:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) 30 мл натрий тиосульфаты ерітіндісін ($c \approx 1$ моль/л); 2) 20 мл натрий тиосульфаты ерітіндісі мен 10 мл су ($c \approx 0,66$ моль/л); 3) 10 мл натрий тиосульфаты ерітіндісі мен 20 мл су ($c \approx 0,33$ моль/л); <p>Осылайша біздің стақандарда концентрациялары әр түрлі натрий тиосульфатының ерітінділері бар. Бірінші стақандағы су үш есе, екінші стақандағы – екі есе, ал үшінші стақан сұйылтылған жоқ. Үш стақанға бір уақытта 10 мл тұз қышқылын қосамыз. Ерітінділердің қосылған сәтін 0 деп алып, ерітінді лайланғанға дейінгі уақытты өлшейміз. Реакцияға кеткен уақыт бастапқы ерітіндінің концентрациясына байланысты. Мысалы, ол келесі сандар болсын: 1- стақан – 23 секунд; 2- стақан – 15 секунд; 3-стақан – 7 секунд.</p>

Тәжірибе нәтижелері бойынша график сызайық. Ол үшін реакция жылдамдықтарын есептейік. Концентрацияны 1 моль/л деп аламыз. Реакция аяғына дейін жүргендіктен соңғы концентрация 0-ге тең.

$$v_1 = 0,33 \text{ моль/л} : 23 = 0,014 \text{ моль/л} \cdot \text{с};$$

$$v_2 = \frac{0,66 \text{ моль/л}}{15 \text{ с}} = \frac{0,044 \text{ моль}}{\text{л}} \cdot \text{с}; \quad v_3 = \frac{\frac{1 \text{ моль}}{\text{л}}}{7 \text{ с}} = \frac{0,143 \text{ моль}}{\text{л}} \cdot \text{с};$$

График сызу арқылы ерітіндінің концентрациясы неғұрлым көп болған сайын реакция жылдамдығы соғұрлым тез болатынына көз жеткіздіңдер. Демек, реакция жылдамдығы концентрацияға тәуелді.

2-тапсырма. Неліктен реакция жылдамдығын уақыт бірлігінде өлшейді? Себебін түсіндір. Дәлелде. **Жауабы:** Себебі, $\text{CH}_3\text{OH} + \text{HCl} = \text{CH}_3\text{Cl} + \text{H}_2\text{O}$ реакциясы үшін әр түрлі уақыт аралықтарында келесі нәтижелер алынған:

Уақыт, с	0	79	158	316	632
Концентрация, моль/л	1,85	1,67	1,52	1,30	1,00

Есептеуді топтау әдісімен жүргіземіз, яғни бір топ бірінші уақыт аралығындағы реакция жылдамдығын, екіншілері – екінші уақыт аралығындағы, үшіншілері – үшінші уақыт аралығындағы, төртіншілері – соңғы уақыт аралығындағы реакция жылдамдығын есептейді.

$$v = \frac{1,85 - 1,67}{79 - 0} = \frac{0,18}{79} = \frac{0,00228 \text{ моль}}{\text{л}} \cdot \text{с};$$

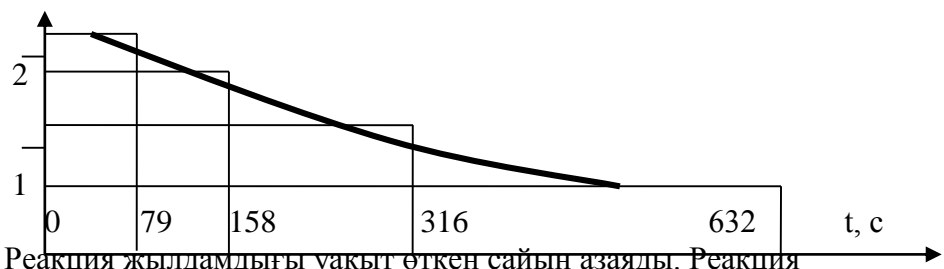
$$v = \frac{1,67 - 1,52}{158 - 79} = \frac{0,15}{79} = \frac{0,0019 \text{ моль}}{\text{л}} \cdot \text{с};$$

$$v = \frac{1,52 - 1,30}{316 - 158} = \frac{0,22}{158} = \frac{0,0014 \text{ моль}}{\text{л}} \cdot \text{с};$$

$$v = \frac{1,3 - 1,0}{632 - 316} = \frac{0,3}{316} = \frac{0,0009 \text{ моль}}{\text{л}} \cdot \text{с};$$

Есептеулер бойынша график сызындар. $v = 10^{-3}$, моль/л·с

Графикті кіші шамалармен құру қиын болғандықтан v -ны 10^{-3} -ке көбейтіп, қабылдауға оңай шамаларға көшейік. Сонда ординаталар осінде келесі сандарды белгілейміз: 2,2; 1,9; 1,4; 0,9.

Реакция жылдамдығы уақыт өткен сайын азаяды. Реакция жылдамдығы келесі формула арқылы өрнектеледі:

$$v = \frac{n_1 - n_2}{t_1 - t_2} = \frac{\Delta n}{\Delta t}$$

Қорытынды: Ерітіндіде жүретін химиялық реакциялардың жылдамдығын есептеу үшін концентрацияның өзгерісін уақыт интервалына бөлу керек. Реакция жылдамдығы дегеніміз - бастапқы заттар мен реакция өнімдерінің уақыт бірлігінде өзгеруі. Демек, реакция жылдамдығы концентрацияға тәуелді.

2-қадам (жеке жұмыс) - теория бойынша «Талдау»

1-3) Кестедегі бос орындарға тиісті сөздерді жазу арқылы тәжірибе жасап, салыстырындар.
3-тапсырма. Екі стақанға натрий тиосульфатының ерітінділерін (62

<p>критерийінің индикаторларына сәйкес <u>1.Салыстыр,</u> <u>2. Айырмашылығы неде?</u> <u>3. Ұқсастығы неде?</u> <u>4.Тақырыптың басты идеясын жаз</u> деген тапсырмалар болу керек. Немесе 1-3 тапсырмаларды <u>кестені толтыру арқылы салыстыр.</u></p>	<p>г 0,5 л суда) және тағы екі стаканға күкірт қышқылының ерітінділерін (25 мл қаныққан H_2SO_4 0.5 л суда) дайындайық. Ерітінділердің бір жұбының температурасын өлшейміз. Ерітінділердің екінші жұбына бөлме температурасынан 10^0C-ға жоғары етіп қыздырамыз. Ерітінділерді араластыра отырып буда қыздырған жөн. Хронометрді қосып, сол сәтте ерітінділерді бір-біріне қосамыз. Бөлме температурасында ерітінді 11 секундтан кейін лайланса, қыздырылған ерітіндіде 5 секундтан кейін лайланады (нәтижелер осы сандардың маңайында өзгеруі мүмкін). Реакция жылдамдықтарын есептейік:</p> $v_1 = \frac{1 \text{ моль/л}}{11 \text{ с}} = \frac{0,09 \text{ моль}}{\text{л}} \cdot \text{с}; v_2 = \frac{1 \text{ моль/л}}{5 \text{ с}} = \frac{0,2 \text{ моль}}{\text{л}} \cdot \text{с}$ <p>Есептеулер реакция жылдамдығының температураға тура пропорционал екендігін көрсетеді. Температура жоғарылағанда реакция жылдамдығы неше есе өскендігін есептейік:</p> $\gamma = \frac{v_2}{v_1} = \frac{0,2 \text{ моль/л} \cdot \text{с}}{0,09 \text{ моль/л} \cdot \text{с}} = 2,22$ <p>4) Тақырыптың басты идеясы неде? а) Температура (<i>Вант-Гофф</i> ережесіне) ерекшелігі: Әрекеттесуші заттардың <i>температурасы</i> артқан сайын реакция <i>жылдамдығы</i> да артады. Температура әрбір 10^0C-ға артқанда реакция жылдамдығы <u>2</u> еседен <u>4</u> есеге дейін артуы мүмкін. Бұл сан <i>температуралық коэффициент</i> деп аталады. Температуралық коэффициент температура 10^0C-ға жоғарылағанда реакция жылдамдығы қанша есеге өсетінін көрсетеді.</p>								
<p>3-қадам (жеке жұмыс): Практика жүзінде «ҚОЛДАНУ» критерийіне сәйкес (II кезеңдегі 5-қадам қарапайым тапсырмалар үлгісіндегі тапсырмалардың өзгертілген жағдайдағы нұсқасы орындалады).</p>	<p>4-тапсырма. Есеп. Егер температуралық коэффициент 2-ге тең болса, температураны 300^0C - тан 250^0C-қа арттырғанда химиялық реакция жылдамдығы неше есе артады?</p> <table border="1" data-bbox="486 1227 1460 1541"> <thead> <tr> <th>Жұмыстың реті</th> <th>Жұмыстың орындалуы</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1. Осы реакция үшін жылдамдықтың температураға тәуелдігін өрнектейтін формуланы жазу.</td> <td>$v_2 = v_1 \cdot \gamma^{(t_2 - t_1)/10}$,</td> </tr> <tr> <td>2. Формулаға тиісті шамаларды қойып, есептеулер жүргізу.</td> <td>$v_{350} = v_{300} \cdot 2^{(350-300)/10}$ $= v_{300} \cdot 32$</td> </tr> <tr> <td>3. Жауабын жазу.</td> <td>Реакция жылдамдығы 32 есе артады.</td> </tr> </tbody> </table>	Жұмыстың реті	Жұмыстың орындалуы	1. Осы реакция үшін жылдамдықтың температураға тәуелдігін өрнектейтін формуланы жазу.	$v_2 = v_1 \cdot \gamma^{(t_2 - t_1)/10}$,	2. Формулаға тиісті шамаларды қойып, есептеулер жүргізу.	$v_{350} = v_{300} \cdot 2^{(350-300)/10}$ $= v_{300} \cdot 32$	3. Жауабын жазу.	Реакция жылдамдығы 32 есе артады.
Жұмыстың реті	Жұмыстың орындалуы								
1. Осы реакция үшін жылдамдықтың температураға тәуелдігін өрнектейтін формуланы жазу.	$v_2 = v_1 \cdot \gamma^{(t_2 - t_1)/10}$,								
2. Формулаға тиісті шамаларды қойып, есептеулер жүргізу.	$v_{350} = v_{300} \cdot 2^{(350-300)/10}$ $= v_{300} \cdot 32$								
3. Жауабын жазу.	Реакция жылдамдығы 32 есе артады.								
<p>2-аралық нәтиже: Бірінші деңгейде қалыптасқан құзіреттілік (білім, біліктілік) деңгейінің сапалық өлшемі (бірінші аралық өлшемі): – «дұрыс», «толық» деген білім сапасының түрлерімен сипатталады (Ю.К.Бабанский). Оқушының бұл алғашқы қадам нәтижесінің сандық өлшемі – бес балл = «сынақтан өтті» = «қанағаттандырарлық» білім деңгейінің өлшемі = «3» журналға қойылады, егер келесі деңгей тапсырмаларын меңгере алмаса.</p>									
<p>III деңгей: (5 балл + 4 балл + 3 балл = 12 балл)</p>									
<p>1-қадам (жеке жұмыс) - теория бойынша «Жинақтау» критерийінің</p>	<p>1-тапсырма. Химиялық реакция жылдамдығына әсер ететін жағдайлар мен параметрлерді жинақтап қорытынды жаса: Жауабы:</p> <table border="1" data-bbox="486 1966 1460 2072"> <tr> <td>Ә.З. табиғаты</td> <td>Температура</td> <td>Концентрация</td> <td>Ә.З. жанасу беткейлігінің ауданы</td> <td>Катализатор</td> </tr> </table>	Ә.З. табиғаты	Температура	Концентрация	Ә.З. жанасу беткейлігінің ауданы	Катализатор			
Ә.З. табиғаты	Температура	Концентрация	Ә.З. жанасу беткейлігінің ауданы	Катализатор					

<p>қорытынды шығаруға бағытталған индикаторлары: Қорытынды шығар, анықтама бер, мазмұнды жүйеле, кестені, тірек сызбаны, сөзжұмбақты толтыр немесе өзін құрастыр тағы с.с. басқа түрдегі тапсырмалар оқушының жоғарыдағы «тақырыптың басты идеясына» жазған жауабына қойылады. II-кезең, 4-қадамда «жинақтауға» берілген тапсырма басқа формада беріліп, баланың білім деңгейі бағаланады.</p>	<p>мысалы, сілтілік металдар сумен әрекеттескен де бірден <u>сілті</u> мен <u>сутек</u> түзіледі, ал мырыш, темір және басқалары <u>оксидтер</u> түзіп, <u>баяу</u> әрекеттеседі, асыл металдар мүлде <u>әрекеттеспейді</u>.</p>	<p>Температураны әрбір 10⁰С-қа көтергенде жылдамдық 2-4 есе артады.</p>	<p>Газдар мен сұйықтар үшін химиялық реакция жылдамдығы әрекеттесуші заттардың концентрациясына тәуелді.</p>	<p>Қатты заттар үшін химиялық реакция жылдамдығы әрекеттесуші заттардың жанасу беткейлігінің ауданына тура пропорционал.</p>	<p>мысалы, Бертолле тұзы мен сутек пероксидінің айрылуы марганец (IV) оксидінің қатысуына байланысты жылдамдайды.</p>								
<p>2-қадам (жеке жұмыс): «Баға беру» (Сен қалай ойлайсың? Не істер едің?) деген тапсырмалар оқушыға жоғарыда алған білімін (теория бойынша) және біліктілігін (практикасы бойынша) өмірдегі жағдаяттарды шешуге қолдана алу дәрежесі бағаланады.</p>	<p>2-тапсырма. 1. Есеп. Егер реакция басталғаннан кейін 20 сек. өткенде зат концентрациясы 0,05 моль/л, ал 40 сек. өткенде – 0,04 моль/л болса, химиялық реакцияның орташа жылдамдығын есептендер.</p> <table border="1" data-bbox="491 1003 1501 1413"> <thead> <tr> <th>Жұмыстың реті</th> <th>Жұмыстың орындалуы</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1. Есептің шарты бойынша берілген шамалар.</td> <td>$\tau_1 = 20$ сек. $\tau_2 = 40$ сек. $C_1 = 0,05$ моль/л, $C_2 = 0,04$ моль/л, $\nu = ?$</td> </tr> <tr> <td>2. Реакция жылдамдығын есептеуге арналған формуланы жазу.</td> <td>$\nu = (C_2 - C_1) / (\tau_2 - \tau_1) = \Delta C / \Delta \tau$</td> </tr> <tr> <td>3. Химиялық реакция жылдамдығын есептеу.</td> <td>$\nu = (0,04 - 0,05) / (40 - 20) = 0,0005$ моль/л·сек</td> </tr> </tbody> </table> <p>3-тапсырма. Сен қалай ойлайсың: Егер реагенттер қатты күйде болса, реакция жылдамдығын қалай арттыруға болады? Жауабы: Менің ойымша, әсерлесетін беттердің ауданын үлкейту қажет. Ол үшін затты ұнтақтау қажет. Соны зерттеп көрейік. Екі стақанға тұз қышқылын құямыз. Сондай-ақ бордың қатты кесегі мен массасы дәл сондай болатын бор ұнтағы берілген. Бір стақанға бордың кесегін, ал екіншісіне бор ұнтағын саламыз. Қай жағдайда реакция жылдамдығы жоғары болатынын бақылайық. Бор ұнтағымен жүрген реакцияда газ көпіршіктері тезірек пайда болды. Қорытындылай келе бастапқы заттар қатты күйде болса, реакция жылдамдығы қатты заттың ұнтақталу дәрежесіне тәуелді.</p>					Жұмыстың реті	Жұмыстың орындалуы	1. Есептің шарты бойынша берілген шамалар.	$\tau_1 = 20$ сек. $\tau_2 = 40$ сек. $C_1 = 0,05$ моль/л, $C_2 = 0,04$ моль/л, $\nu = ?$	2. Реакция жылдамдығын есептеуге арналған формуланы жазу.	$\nu = (C_2 - C_1) / (\tau_2 - \tau_1) = \Delta C / \Delta \tau$	3. Химиялық реакция жылдамдығын есептеу.	$\nu = (0,04 - 0,05) / (40 - 20) = 0,0005$ моль/л·сек
Жұмыстың реті	Жұмыстың орындалуы												
1. Есептің шарты бойынша берілген шамалар.	$\tau_1 = 20$ сек. $\tau_2 = 40$ сек. $C_1 = 0,05$ моль/л, $C_2 = 0,04$ моль/л, $\nu = ?$												
2. Реакция жылдамдығын есептеуге арналған формуланы жазу.	$\nu = (C_2 - C_1) / (\tau_2 - \tau_1) = \Delta C / \Delta \tau$												
3. Химиялық реакция жылдамдығын есептеу.	$\nu = (0,04 - 0,05) / (40 - 20) = 0,0005$ моль/л·сек												
<p>3-нәтиже: Үшінші деңгейдің нәтижесі (түбегейлі көзделген нәтиже): алғашқы екі деңгейде жинаған 9</p>													

балға + 3 балл = 12 балл = «5» журналға қойылады. Оқушының білім сапасы білім стандарты көлемінде «дұрыс», «толық», «әрекеттілік» пен «тереңділік»-ке «жүйелілік» пен «саналылық» қосылып, барлығының жиынтығы «берік» білім болып саналады (Ю.К. Бабанский).

Әдебиеттер

1. Нұғыманов И., Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева З.О. Химияны оқыту әдістемесі. “print-s”, Алматы. 2005 ж. - 320б.
2. Құрманәлиев М.Қ. Химияны оқытудың қазіргі технологиялары. Алматы. 2009. - 112 б.
3. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту және даму деңгейін критериалды бағалау жүйесі арқылы өлшеуіш-тапсырмалар жинағы (жұмыс дәптері жауабымен). Химия. 10-сынып. Б. Б.Торсықбаева, Б.С.Иманғалиева, К.О. Байжанова, А.С.Сарсенбаева. - Астана. 2014ж. - 225бет.

СООТНОШЕНИЕ ЯЗЫКА И ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ

Р.Г. ДАВЛЕТБАЕВА

*Башкирский государственный педагогический университет им.М.Акмиллы
город Уфа, РФ*

Бұл зерттеу жұмысының негізгі нысаны – тіл және тілдік сана. Мақала шеңберінде «таным», «әлемсуреті» деген түсініктер жақыннан қарастырылып, ұлттық тілдік танымның қалыптасуына әсер ететін факторларға сілтеу жасалған.

Language and linguistic consciousness is the object of this study. Affinity and distinction of the concepts "consciousness", "world view" is considered in the article, and argued that the world view is a view obtained as a result of direct cognition of reality by consciousness. The factors influencing the formation of the national language consciousness is also mentioned in the article.

Кілт сөздер: таным, тілдік таным, әлем суреті, әлемнің концептуалдық және тілдік суреті, факторлар, кескіндер.

Key words: consciousness, linguistic consciousness, world view, conceptual and linguistic picture of the world, the factors, forms.

Окружающая действительность может быть определена как все идеальное и материальное, которая реально существует, принадлежит сознанию и лежит вне ее. Сознание – это совокупность умственных и чувственных образов. Сознание человека существует в виде ментальных образов, в виде предметного воплощения этих образов, т.е. в продуктах, результатах этой деятельности.

Окружающая действительность откладывается в сознании человека не только в виде образов, но и ее звукового оформления как отражение понятийно-системных связей, хранимых как модули, контуры, очертания.

По словам О.А.Турбиной, возникновение же слова (языка) связано с отвлечением от предметно-чувственной сферы коллективно-психической деятельности и развитием абстрактно-аналитического мышления, членящего универсум на отдельные смысло-единицы и восстанавливающее между ними определенные отношения, т.е. отвлеченная смысло-единица закрепляется за определенной предметной единицей [1,с.171]. А в процессе общения языковые структуры наполняются дополнительно моральным, эстетическим, национальным смыслом. Язык ускоряет развитие мышления и систематизирует сознание, т.е. вербальные смыслы срастаются с невербальными и невозможно провести границу между речевым и неречевым мышлением.

Таким образом, именно коллективное сознание творит языковой мир и языковое сознание возникает вместе с языком.

В современной лингвистике понятие «сознание» приравнивают к понятию «картина мира». О.А.Турбина отмечает, что эти понятия связаны с различными аспектами структуры и функционирования языкового сознания и состоят между собой в определенных отношениях, образуя сложную систему. Язык является основной формой мышления. Языковое сознание – формой сознания. Близость этих понятий несомненна, но и различие между ними существенно и принципиально. Оно базируется на преимущественно утилитарной (орудийной) функции языка и преимущественно общественно-культурной функции языкового сознания. Таким образом, язык по отношению к языковому сознанию не только обязательное основание, орудие и форма его выражения, но и объект познания и творчества в процессе формирования вторичной языковой личности.

Проследим за мыслью В.О.Гумбольдта. Ученый, исследуя языки, пришел к выводу, что они результат не прямого отражения, а только интерпретация индивидуумом действительности. Народ видит мир сквозь призму своего языка, который представляет круг, выйти за пределы которого можно вступив в другой круг. Каждый язык очерчивает границу вокруг людей, которым принадлежит... Изучение иностранного языка должно быть освоением новой точки отсчета в предыдущем превалирующем глобальном отношении (миропонимании) индивида. Но это освоение никогда не является законченным, поскольку индивид всегда привносит в иностранный язык большую или меньшую долю своей собственной точки зрения – на самом деле, свою собственную лингвистическую модель.

«Влияние языка, - пишет Гумбольдт, - выражается в двоякого рода преимуществах – возвышении чувства языка в формировании своеобразного мировидения» [2,с.35]. «Язык есть как бы внешнее проявление духа народов: язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык, и трудно представить себе что-либо более тождественное строение языков человеческого рода различно, потому что различными являются духовные особенности наций» [3, с.68].

Предложенное немецким ученым философское осмысление сущности языка и формирования мировидения не потеряло своей актуальности и по сей день.

Л.Вайсбергер, представитель европейского неогумбольдтианства, также обратил внимание на роль языка в преобразовании внешнего мира: «люди, говорящие на одном языке, по-своему преобразуют внешний мир, превращая его в особую специфическую для данного языка «картину мира» или «образ мира». Эта идея подхвачена и по-своему интерпретируется Э.Сепиром, Б.Уорфом и др. Общим лейтмотивом их исследований является мысль о том, что язык народа создает мировоззрение и картину мира, а разные языки порождают различные взгляды на мир. По мнению Э.Сепира [4], каждый язык содержит культурно предписанные категории, посредством которых личность не только общается, но также анализирует окружающий мир, замечает или игнорирует отдельные отношения и явления, направляет свои рассуждения и, в конечном счете, строит мир своего сознания. Эта идея просматривается и у Д.Хаймса [5,с.252]. Он пишет: «...языки не сегментируют по-разному одну и ту же картину мира, как если бы различные мозаики были вырезаны из одного и того же полотна...». Миры, в которых живут различные общества, являются различными мирами.

На данном этапе идея «картины мира» пополняется именно тем содержанием, которое отмечено В.О. Гумбольдтом.

Остановимся на толковании и понимании учеными термина «картина мира». Картина мира – это картина, получаемая в результате прямого познания сознанием окружающей действительности. Познание осуществляется как при помощи органов чувств, так и при помощи абстрактного мышления, которым располагает человек, однако в любом случае эта картина мира не имеет посредников в сознании и формируется как результат непосредственного восприятия мира и его осмысления [6].

В общем виде под картиной мира понимается упорядоченная совокупность знаний о действительности, сформировавшаяся в общественном сознании. З.Д.Попова и И.А.Стернин представляют картину мира в двух планах: непосредственном и опосредованном.

Непосредственная – это картина мира как результат прямого познания сознанием окружающей действительности, происходящего с помощью органов чувств, абстрактного мышления. Непосредственная картина мира, возникающая в национальном сознании, представляет собой устойчивое, повторяющееся в картинах мира отдельных представителей народа: психологическая реальность в мыслительной, познавательной деятельности народа, в единообразии его поведения, в стереотипных ситуациях, в общих представлениях народа о действительности, в суждениях о действительности, пословицах, поговорках и афоризмах.

Опосредованная картина мира – это результат фиксации концептосферы вторичными знаковыми системами, материализующими в сознании человека, общества непосредственную картину мира [7].

Б.А.Серебренников утверждает, что существуют две картины мира: концептуальная и языковая. Концептуальная картина мира есть целостный глобальный образ мира – результат всей духовной активности человека, а языковая картина мира связана со словами, словоформами и синтаксическими конструкциями. Однако, отмечает ученый, концептуальная картина мира шире языковой картины мира, поскольку в ее создании участвуют разные типы мышления, в том числе и невербальные [8,с.6].

Г.А.Брутян и Р.И.Павиленис используют термины «концептуальная модель мира» и «языковая модель мира». Под концептуальной моделью мира Г.А.Брутян понимает “не только знание, которое выступает как результат мыслительного отражения действительности, но и итог чувственного познания, в снятом виде содержащийся в логическом отражении; под языковой моделью – “всю информацию о внешнем и внутреннем мире, закрепленную средствами живых разговорных языков” [9, с.108].

Таким образом, картина мира – это своеобразное ядро мировоззрения человека и народа, которые являются не только творцами своей культуры, но и продуктом, так как язык – это носитель социальной памяти человека; языковая картина мира соотносится с понятием языковое сознание, под которым подразумевается отразившаяся в языке специфика национальной культуры. Картина мира, отраженная в сознании человека есть

- совокупность мировоззренческих знаний о мире;
- исходный глобальный образ мира, лежащий в основе мировоззрения человека, репрезентирующий существенные свойства мира в понимании носителей;
- вторичное существование объективного мира, закрепленное в языке;
- результат переработки информации об окружающей среде и человеке.

Роль языка в системе языкового и концептуального мира огромна, так как взаимосвязь вербальных и невербальных структур проявляется не только в речевом поведении, но и в бессознательных механизмах концептуализации.

Таким образом, проблема механизма преобразования языковых структур в чувственные и мыслительные категории становится в ряд актуальных: соотношение понятийно-структурных и ценностно-смысловых кодов языка мало изучено.

На формирование национального языкового сознания влияют следующие факторы: языковое чутье, владение языком, языковая политика и языковая креативность, в то же время являющиеся формами национального языкового сознания.

Языковое чутье – фактор бессознательного владения языком, непосредственного его знания, отвлеченного как от чувственного опыта, так и от логического мышления системы языка, инстинктивно осознаваемой механики ее функционирования [9] Языковое чутье на этапе формирования национального языка основывается на опыте речевого поведения и приобретенных знаний о языке.

Владение языком – фактор языкового самосознания, объектом которого являются язык в целом и его отдельные элементы, языковое поведение и его продукт – текст [10,с.35].

Владение языком охватывает комплекс приобретенных сознательными усилиями знаний о языке. По мере развития уровня владения языком, сведения о языке обретают все большую систематичность и складываются в науку. Владеть языком - значит владеть его знаковой системой, теорией языка.

Языковая политика – это фактор, характеризующийся искусством управления языковыми процессами, речевым поведением. Указанную политику проводит сеть учреждений: детские сады, общеобразовательные учреждения, научные и общественные организации. Языковая политика связана с социокультурным аспектом языкового сознания и способна оказывать существенное влияние на процессы формирования национального общественного сознания.

Языковая креативность – особая форма языкового сознания, связанная с эстетическим сознанием, уровнем развития лингвистического мышления, направленного на порождение новых языковых сущностей путем трансформации уже имеющихся в языке единиц и которая тем более развита, чем более совершенна система языка и чем большего развития достигает речевая деятельность [11].

Таким образом, степень развития национального языкового сознания определяется уровнем развития, степенью выраженности в его структуре перечисленных факторов и форм и положительным влиянием на обогащение словарного состава национального языка.

Литература

1. Турбина О.А. Структура языкового сознания в период формирования национального литературного языка /русский язык как государственный. – М., 1997. – С.171.
2. Гумбольдт В.О. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 451с.
3. Гумбольдт В.О. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 391с.
4. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 2001. – 655с.
5. Hurns D.D. The Ethnographu of Speaking // Blount V.G. Language, Culture and Societu. Prospect Heights, Illionois. 1995. - P.252.
6. zinki.ru/book/ kognitivnaya – lingvistika/kartina-miraю.
7. Попова, З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике– М.: Восток-Запад, 2007. - 320 с.
8. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Языковая картина мира. – М., 1998. – С.6.
9. Тийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М., 1992. – С.24.
10. Никитина С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре. – М., 1989.
11. Телия В.Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке. – М., 1987. – С.67.

УДК 802.0

МОДАЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ АНГЛОЯЗЫЧНОГО ДЕЛОВОГО ЭПИСТОЛЯРИЯ

И.И. Матвеева

*Уфимская государственная академия искусств им. З. Исмагилова
город Уфа, РФ*

Іс қағаздарының мәтінін модальды зерттеу бір жағынан, автор қатысының ерекшелігін анықтауға қатысты болса, екінші жағынан, оны пайдаланатын оқырман мен тыңдаушының қабілетін ескере отырып, жүзеге асады. Мақалада осы мәтін жазудың осы аспектілері кең қарастырылған.

On the one hand, the author use the office-works, on the other hand, using her crimes concerning determination of specifics by the reader and the listener, taking into account ability modal researches signs. In article in record I certify aspects present that this text wide projects.

Кілт сөздер: *эпистолярная, аспект, автор, тыңдарман, іс қағаздары.*

Key words: *aspect, author, listener, office-works.*

Деловое письмо - это документ, применяемый для связи, передачи информации на расстояние. Деловая переписка всегда занимала важное место в деловом общении. Деловой эпистолярный стиль относится к официально-деловому стилю и призван выполнять функции информирования (уведомления), отказа, предложения, извинения и т.п.

Система деловой коммуникации с древнейших времен и до сегодняшнего дня включает как неотъемлемую и важнейшую составляющую - эпистолярные тексты.

Деловой эпистолярный представляет собой особый, двусторонний стилистический тип коммуникации, оформленный в текстах эпистолярной формы с содержанием, соответствующим коммуникативным целям адресантов. Текст эпистолярной формы – основная единица делового эпистолярного дискурса, хорошо понятного респондентам, имеющего монологический характер.

Опираясь на определение Глухих Н. В. (2008), деловой эпистолярный текст квалифицируется нами как речевое произведение, обладающее специфическими формально-содержательными и функциональными показателями, которое в пределах делового общения включает в себя разнотипные элементы и использует языковые единицы, соответствующие речевой ситуации.

Как и в частной переписке, одним из главных свойств и основных характеристик эпистолярия в деловой переписке является антропоцентризм.

Деловой эпистолярный текст обладает системой характерных типологических признаков (текстовых категорий), среди которых наиболее значимы категории информативности, диалогичности, времени и пространства, текстовой модальности (тональности), цельности и связности. Текстовые категории в деловом эпистолярии реализуются посредством единиц языковой системы всех уровней в соответствии с выполняемой ими коммуникативной ролью.

В структуре делового эпистолярного текста выделяются структурно-функциональные единицы, проявляющиеся на уровне формуляра (блоки письма), и структурно-коммуникативные, реализующие целевые установки адресантов (высказывания) на уровне коммуникативной организации текста. В эпистолярных текстах адресант как коммуникант представлен системой целенаправленных речевых действий: речевые реакции, речевые иллокуции, речевые перлокуции.

К основным характеристикам делового эпистолярия относят профессионально-производственную специфичность, этикетность, личностную ориентированность, согласованность на основе общих фоновых знаний респондентов.

Тексты делового эпистолярия специфичны настолько, что обладают собственными характеристиками и возможностью провести их классификацию на основе различных признаков, в совокупности создающих систему делового эпистолярия определенного периода, это - тематический, функциональный, векторный и социолингвистический признаки.

Тематический признак – один из наиболее значимых, так как определяет содержание письма. По количеству затронутых вопросов (тем) письма могут быть монотематическими и политематическими, большая часть относится ко второй группе. Монотематическое письмо содержит зачин, концовку и один блок основного содержания с одной темой. В политематическом имеется не менее двух высказываний в основной части, касающихся разных производственных и бытовых ситуаций.

Тематический признак влияет не только на объем передаваемой информации, но и на структуру письма, текстовую модальность, организацию пространства текста письма. Тематический признак является важным в современной документации. Для официальных деловых писем существуют специальные рекомендации по объему и количеству аспектов. При этом в современном делопроизводстве сохраняются многоаспектные и объемные письма – все зависит от характера корреспонденции.

По *функциональному признаку* можно выделить следующие виды писем: информативные (письмо-уведомление, письмо-предложение, письмо-рекламация); письмо-просьба; письмо-приглашение; письмо-подтверждение; письмо-извещение; письмо-напоминание; письмо-предупреждение; письмо-декларация (заявление); письмо-распоряжение; письмо-отказ; сопроводительное письмо; гарантийное письмо; информационное письмо [Таратухина 2012, 22]. В целом, деловые письма, выполняющие указанные функции, обеспечивают процесс производственной коммуникации, то есть содержат информацию, отчетность, распоряжения (предписания) и т.д., необходимые для успешного дистантного руководства предприятиями. Диалогичность делового эпистолярия – важная типологическая категория данных текстов, проявляющаяся в наличии специальных средств выражения, реализующаяся в речевом поведении коммуникантов переписки.

Категория времени в деловом эпистолярии – типологическая текстовая категория, непременно присущая всем текстам, имеющая большое значение как для их содержания, так

и для языкового оформления. Текстовое время в данном случае можно в целом определить как реальное, имеющее ряд специфических особенностей, характерных именно для эпистолярного делового текста. Содержание письма включает реальные факты, фиксированные во времени, отсюда – предельная конкретизация данной категории. Деловой эпистолярный обладает специфической дискретностью: сложность (иногда даже мозаичность) ретроспекции при наличии одной точки отсчета в целом для всего текста; пересечение проспекций отдельных высказываний, зависимость развития событий от конечного общего пункта (в этом качестве может выступать не только достижение «производственных» результатов, но и общее требование любого характера. Наличие этих признаков является отражением категории времени внутри высказывания.

Таким образом, дискретность данных текстов проявляется в существовании такого вектора текстового времени, составляющими которого являются векторы времени входящих в текст высказываний: множественные, однонаправленные, пересекающиеся или параллельные, не противопоставленные, объединенные общей локализацией, отражающие общее реальное время.

Система языковых средств, составляющих анализируемые тексты, обеспечивает понимание адресатом реальности и конкретности текстового времени. Используются *темпоральные лексемы и словосочетания*: как конкретные, точные даты и номинации отрезков времени (год, время, число, месяц), так и относительные – указывающие или на сопутствующие события, хорошо известные участникам общения, или на соотношение времени с основной датировкой письма (*во время нахождения..., после того как..., через... дней после... и т.п.*). Кроме прямого использования лексем-дат, номинаторами времени являются имена известных коммуникантам людей.

С точки зрения категории текстового пространства деловой эпистолярный необходимо рассматривать следующим образом:

- отражение пространства как реального места создания/прочтения текста;
- пространственная организация самого текста как инструмента деловой коммуникации.

Деловой эпистолярный имеет следующие характеристики текстового хронотопа: объективность, точность, конкретно-исторический характер, обязательное присутствие маркеров точки отсчета в тексте.

Категории цельности и связности делового эпистолярного текста обеспечивают структурно-семантическое и стилистическое единство коммуникативной цели данного текста, логической последовательности его блоков, соответствующего набора текстообразующих языковых единиц.

Текстовая модальность (тональность) делового эпистолярного в современных текстах официально-делового стиля, отражающих социально-ролевое общение, ориентированных на констатацию фактов и на предписание адресату, либо нейтральная, либо актуализирует волеизъявление.

И.Р. Гальперин отмечает, что основной целью деловой речи является достижение договоренности между двумя и более заинтересованными сторонами. Это и предопределяет характерные особенности языка этого стиля. Среди особенностей выделяются:

- специфическая терминология и фразеология;
- традиционность средств выражения;
- наличие всякого рода сокращений, аббревиатур, сложносокращенных слов и т.д.;
- употребление слов в основных предметно-логических значениях;
- отсутствие образных средств (метафор, метонимии и др.);
- использование эмоционально-окрашенной лексики в качестве формул обращения, условных обозначений просьбы, отказа, заключения и т.д. [Гальперин, 1958; 1981]

Проанализировав деловые письма с различными прагматическими задачами, можно сделать вывод, что все вышеперечисленные факторы тем или иным образом влияют на выбор языковых средств при составлении текста делового письма. В первую очередь это зависит от того, кому адресовано письмо: если деловое письмо составляется для людей с высокими

знаниями в определенной области, то язык данного письма может содержать различные аббревиатуры, которые не требуют расшифровки, сложные словосочетания с использованием терминов той или иной сферы, к примеру: VisaAcceptanceLetters, machine-tool C-45; используются сложные и сложноподчиненные предложения условия, причины, определения; предложения с пассивными конструкциями и конструкциями ComplexObject. Если деловое письмо составляется, к примеру, для людей, обладающих небольшими знаниями в определенной сфере, то текст письма должен быть прост и как можно более понятен.

Межличностные отношения реализуются в эпистолярном дискурсе делового общения посредством целой гаммы модальных значений, а именно: уверенность или неуверенность, согласие или несогласие, возможность или невозможность, волеизъявление разной степени категоричности (в том числе необходимость, долженствование, намерение, прямое изъявление воли и т.п.), оценка (в том числе эмоциональная, морально-этическая; положительная, отрицательная, сомнительная и др.). Значение волеизъявления создается в текстах разных коммуникантов с учетом их социальной роли, выражается через сочетания глаголов: приказать, предписать, подтвердить и др. в изъявительном наклонении с инфинитивом, обозначающим требуемое действие: устроить, запретить, взять, следовать, исполнить, осмотреть, пересчитать, продать, беречь, прислать и т.п. При этом приведенные формы инфинитива в роли обозначения требуемого действия могут употребляться самостоятельно, будучи предикативным центром соответствующих инфинитивных конструкций. В зависимости от категоричности волеизъявления эти сочетания могут сопровождаться отыменными единицами, словами категории состояния, несущими дополнительные смыслы модальной оценки (можно, должно, надо; должен, обязан). Просьба о волеизъявлении оформляется конструкцией инфинитив + глагол, выражающий просьбу, может сопровождаться винительным, дательным, творительным падежом субъекта действия. Деловой переписке на английском языке свойственно использование модальных глаголов. В текстах деловых писем они встречаются довольно часто, поскольку используются для выражения вежливости. К таким модальным глаголам можно отнести следующие: *would*: “If you would like to join us please complete the enclosed registration form and return it to me before 30 August with your fee of 50 per person; Would it be convenient for you to meet her on this date?”; *should*: “I should say you must check it once more; Please do not hesitate to contact me should you have any questions”; *could*: “It would give us great pleasure if you could join us for dinner on Saturday, the 23 August, at seven o'clock.”

Кроме того, модальность текста обязательно включает элементы оценочности. Адресанты оценивают производственную ситуацию, качество продукции, отношение к работе служащих, условия жизни на заводах и т.п. В связи с этим, выражение оценок зависит не только от содержания высказывания, но и от социальной роли адресанта и адресата.

«London

June 14, 1870

My dear Aston,

Forwarded the enclosed in your note of April 12 to the Sanjos. It is decided that I leave Marseilles on the 2nd October and I ought to arrive at Yokohama about the 18th November. It is perhaps very selfish of me to remain so long away when there is such a great necessity (as I understand from Mitford) for your getting leave of absence. <...> I quite share your feeling of disgust with Japan. For at least a year before I left I had ceased to take any interest in the work. The natives may be making progress there, but we foreigners only fall back I think. The railway scheme and the loan will, I am afraid, be a damned nuisance to the Legation.

Remember me kindly to Adams.

Yours very sincerely

Ernest Satow» [“The Correspondence of a Pioneer Japanologist from 1870 to 1918. Transcribed from the Satow Papers, annotated and indexed by Ian Ruxton with an Introduction by Peter Kornicki”]

Таким образом, модальное исследование текста делового письма должно быть ориентировано, с одной стороны, на выявление особенностей авторского присутствия, т.е. «субъективного эмоционального оценивающего отношения говорящего к предметно-смысловому содержанию своего высказывания, с другой стороны – на не менее значимый фактор развернутости на слушателя» [Садирова 2013, 199]. Соответственно, язык делового общения может меняться в зависимости от адресата и адресанта, их межличностных отношений.

Литература

1. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М.:Наука, 1981. (2004). –С. 36.-144с.
2. Глухих. Н.В. Деловой эпистолярный текст конца 18-нач. 19в. в аспекте русской исторической стилистики (по скорописным архивным материалам южного Урала) / Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. д..филол. н. - Челябинск, 2008. – 48с.
3. Таратухина Ю.В. Деловая коммуникация в сфере информационных технологий. – М., 2012. -С.22.
4. Садирова К.К. Влияние дискурса на формирование коммуникативной компетенции /Новые технологии в образовательном пространстве родного и иностранного языка: Мат-лы V Междунар. науч.-практ. конф. (6-8 июня 2013 года). –Изд-во Пермского нац. исследов. политех. ун-та. –Пермь, 2013г. –С.

UDC 802.0

PECULIARITIES OF SYNHARMONISM IN THE KAZAKH PHONEMIC SYSTEM

N.B.Baurzhan, A.A.Orazova, S.G.Usenova

*K.ZhubanovAktobe regional state university
Aktobe, Kazakhstan*

Басқа тілдермен салыстырғанда, қазақ тілінде «дыбыс» сөзі бірнеше мағына береді.

«Дыбыс» дегеніміз – тілдік дыбыста қана қолданылып қоймай, сонымен қатар қоршаған орта дыбыстарымен бірге қолданылады.

Барлық түрік тілдері дауысты дыбыстар ережесін қолданады.

Слово «звук» в казахском языке по сравнению с другими языками имеет несколько значений.

Понятие «звук» применяется не только для обозначения языковых звуков, но также означает звуки в окружающей среде. Все тюркские языки соблюдают закон гармонии гласных.

Кілт сөздер: дыбыстар, фонема, аллофон, дауысты, дауыссыз, сингарманизм, ассимиляция.

Ключевые слова: звуки, фонема, аллофон, гласный, согласный, сингарманизм, ассимиляция.

Due the social and global development, new notions tend to appear to mean different things. There are generally known rules for the development of new words. The research in the following field has been made by many scientists of English, Russian and Kazakh linguistics. The importance of phonemic similarities and differences is the object of long argument in the study of phonology and teaching of foreign languages as learning, as well as teaching requires the knowledge of phonetic structure of the studied language.

In 1960s the Laboratory of the Experimental Phonetics was founded by Zh.Aralbaev. In the Laboratory a group of scientists studied languages of Central Asia and Siberia with the new appliances as oscilloscope, spectrograph, intonograph. Their research work became the basis for dissertation for many of the scientists of the scientific group. They proved some theoretical issues of Kazakh language phonology in practice. In the history of the Kazakh language phonology there were names of such famous scholars as I.Kenesbaev, A.Zhunusbekov, S.Tatubev and Z.Bazarbaeva. In the study of phonemic system of any language we should make clear between the terms 'phoneme', 'allophone', 'symbol'. A phoneme is a basic unit of a language's phonology, which is combined with other phonemes to form meaningful units such as words or morphemes. The phoneme can be described as "The smallest contrastive linguistic unit which may bring about a change of meaning". In this way the difference in meaning between the English words *kill* and *kiss* is a result of the exchange of the phoneme /l/ for the phoneme /s/. Two words that differ in meaning through a contrast of a single phoneme are called minimal pairs. The central concept in phonology is the phoneme, which is a distinctive category of sounds that all the native speakers of a language or dialect perceive as more or less the same. For instance, in English the two [k] sounds in *kicked* are not identical--the first one is pronounced with more aspiration than the second--they are heard as two instances of [k] nonetheless. Since phonemes are categories rather than actual sounds, they are not tangible things; instead, they are abstract, theoretical types or groups that are only psychologically real. In other words, we cannot hear phonemes, but we assume they exist because of how the sounds in languages pattern as they are used by speakers [1].

The concepts of phoneme and allophone become clearer by analogy with the letters of the alphabet. We recognize that a symbol is *a* despite considerable variations in size, colour, and (to a certain extent) shape. The representation of the letter *a* is affected in handwriting by the preceding or following letters to which it is joined. Writers may form the letter idiosyncratically and may vary their writing according to whether they are tired or in a hurry or nervous. The variants in the visual representations are analogous to the allophones of a phoneme, and what is distinctive in contrast to other alphabetic letters is analogous to the phoneme.

In the Kazakh language the meaning of the word sound is rather different, in comparison, from other languages. Sound is the notion is used not only to refer to language sounds but also to the sounds in the environment. In general to form a sound we need the following factors: 1) articulatory apparatus; 2) the organ responsible for power necessary to the work of the articulatory apparatus; 3) space for air formation, etc., nose, pharynx, larynx.

The Kazakh language is part of the Nogai-Kipchak subgroup of the north-eastern Turkic languages. It was first written in the 1860s, using Arabic script. In 1929, the Latin script was introduced. In 1940, Stalin decided to unify the written materials of the Central Asian republics with those of the Slavic rulers. A modified form of Cyrillic was introduced.

The Kazakh alphabet has 42 letters. Extra letters were added to the Cyrillic alphabet for those sounds not existing in the Russian language.

There are nine vowels which are generally pronounced short. Vowels are pronounced long when they follow the consonant. The vowels can be classified as follows:

- Front Rounded: θ, γ
- Back Rounded: o, ʏ
- Middle: >ə
- Front Unrounded: >e, i
- Back Unrounded: a, <>I

Kazakh and other Turkic languages are closely related to one another and there is a high degree of mutual intelligibility among them. All Turkic languages abide by the Law of Vowel Harmony. This law demands that the first vowel of a word determines the character of the remaining vowels. For example, if the first vowel is back, the remaining vowels are back also. Therefore, Kazakh words either contain front or back vowels. Borrowed foreign words may use both front and back vowels. In addition, there are glides “и” (iy), “ю” (yu), “й” (y) and “у” (w). The glides “й” and “у” are also treated as consonants. Kazakh has diphthongs that can either be written with two graphemes as they are pronounced, or with three graphemes. The rounding contrast and /æ/ generally only occur as phonemes in the first syllable of a word, but do occur later allophonically; see the section on harmony below for more information [2].

According to Edward J. Vajda, the front/back quality of vowels is actually one of neutral versus [retracted tongue root](#).

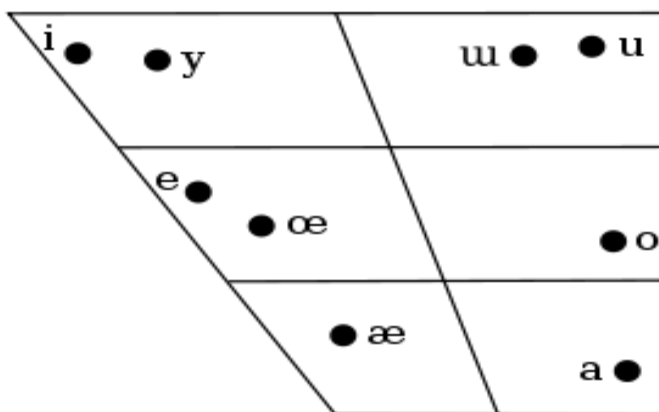
Per convention, [rounded vowels](#) are presented to the right of their [unrounded](#) counterparts. Phonetic values are paired with the corresponding character in Kazakh's Cyrillic alphabet [3].

	<u>Front</u>		<u>Back</u>	
<u>Diphthongised</u>	/i̯ə/, ⟨e⟩	/y̯u/, ⟨ə⟩		/u̯o/, ⟨o⟩
<u>Close</u>	/ə/, ⟨i⟩	/u/, ⟨y⟩	/ə/, ⟨ɯ⟩	/o/, ⟨ɤ⟩
<u>Open</u>	/æ/, ⟨ə⟩		/ɑ/, ⟨a⟩	

Opposing theories exist within

Kazakh phonetics and phonology. However, the most important thing to consider in the phonology is the well-known phenomena of vowel harmony as well as the newer theory of synharmonism.

According to Zhoumaghaly Abouy (1994) says that “Kazakh has nine vowels, all of which are of equal length.” The vowels are divided into two groups (as seen in the diagram below):

The principles of vowel harmony imply that words may have vowels from either group, but not a mixture of the two. “According to the rules of vowel harmony base roots or stems with velar vowels can only have suffixes containing velar vowels. Similarly base roots or stems with palatal vowels can only have

the suffixes that contain the palatal vowels. In the case of the foreign words the vowel of a suffix is determined on the basis of the final vowel of the base word” (Zh.A. Abouy, 1994). This is due to the fact that the stress is usually carried by the last syllable of Kazakh words. So as we can see, Kazakh divides its vowels into two groups: velar and palatal. These vowels must always exist in “harmony,” even when morphological suffixes are piled on. This vowel harmony holds some of the most interesting phonetic phenomena. “It is one of the only phonotactic processes across human languages that consistently instantiates a long-distance relationship” (Nevins, 2010). Long distance implying that the phonetic effects of the base word have the power to carry not only to the preceding syllable, but across the entire word regardless of length [4].

Another important aspect of Kazakh phonology is the theory of Synharmonism. This theory was established in 1987 by the Kazakh linguist Zhunisbekov. Synchronism is coincidence in a point of time. Phonetic synchrony is achieved when the lip movements of the following sound match perfectly the sounds preceding it. From a purely phonetic point of view, synharmonism consists in that each word in the particular language can either contain only front vowels and palatalized consonants or only back vowels and velarized consonants. Abouy notes that “synharmonism is not

an ordinary phonetic phenomenon, but the basis of the whole linguistic structure of the Turkic languages. It is a specific language unit forming the integrity of syllables and words in Turkic speech.” In Kazakh, four synharmonic timbres exist:

- hard non-labial,
- soft non-labial,
- hard labial,
- soft labial syllables.

Zh.A. Abouy continues to tell us that Kazakh words are not only characterized by certain linear combinations of sounds, as in English, “but also by the unique quality of each word’s synharmonic timbre. All syllables in Kazakh can be organized into one of these timbres, and it is these timbres that determine the meaning of the word. Abouy takes the theory of synharmonism one step further when he shows us that “synharmonism” and “vowel harmony” are not synonymous and that it applies to both monosyllabic and polysyllabic words.

Vowels play only a syllable forming role in Kazakh without being “harmonisers” and moreover, without performing word distinctive functions. The word *distinctive function* of synharmonism is significant as well. Kazakh words distinguish not only by a vowel synharmonism, but also by a consonant one. It is impossible for any synharmonic variant of one consonant to be replaced by another one. The acoustic features of the synharmonic consonants are different. Their four timbres are distinguished from one another by this or that order of placing vowel and consonant formants, because they are articulated at the same places. Since synharmonic phonology allows one to distinguish four synharmonic timbres (hard, soft, labial, non-labial) the whole Turkic languages can be called timbral ones. Thus the language functions inherent in stress of accentual languages and in tone of syllabic languages are found in the Turkic languages as synharmonism.

Of the remaining letters of the Kazakh alphabet, 25 are consonants, and they can be divided as follows:

- stops: p, b, t, d, k, g, q
- affricates: ts, tʃ/>/dʒ
- fricatives: f, v, s, z, ʃ>, ʒ>, x, ɣ,> h
- nasals: m, n, ŋ
- lateral & flaps: l, r
- semi-vowels: w, y

The following chart depicts the consonant inventory of standard Kazakh; [7] many of the sounds, however, are allophones of other sounds or appear only in recent loan-words. The 18 consonant phonemes listed by Vajda are in bold—since these are phonemes, their listed place and manner of articulation are very general, and will vary from what is shown. The borrowed phonemes /f/, /v/, /ɛ/, /tʃ/ and /x/, only occur in recent mostly Russian borrowings, and are shown in parentheses () in the table below.

In the table, the elements left of a divide are voiceless, while those to the right are voiced [3].

	<u>Labials</u>	<u>Dental/Alveolar</u>	<u>Palato-alveolar</u>	<u>Alveolo-palatal</u>	<u>Velar</u>	<u>Uvular</u>	<u>Glottal</u>
<u>Nasal</u>	m ⟨м⟩	n ⟨н⟩			ŋ ⟨н⟩		
<u>Plosive</u>	p ⟨п⟩ b ⟨б⟩	t ⟨т⟩ d ⟨д⟩			k ⟨к⟩ g ⟨г⟩	q ⟨қ⟩	
<u>Affricate</u>				(tʃ) ⟨ч⟩			
<u>Fricative</u>	(f) ⟨ф⟩ (v) ⟨в⟩	s ⟨с⟩ z ⟨з⟩	ʃ ⟨ш⟩ ʒ ⟨ж⟩	(ɛ) ⟨щ⟩	(x) ⟨х⟩	ʁ ⟨ғ⟩	h ⟨һ⟩
<u>Approximant</u>		l ⟨л⟩		j ⟨й⟩	w ⟨у⟩		
<u>Tap</u>		r ⟨р⟩					

Consonant assimilation does occur with one of the consonant sounds being either partially or totally made similar to the other consonant. This mainly occurs when adding suffixes with initial consonants to stems with final consonants. There is also a general voicing of “к/қ” (k/q) to “г/ғ” (g/gh).

With the possible exception of Russian and English loan words, stress or accent falls on the final syllable. Adding an affix shifts the stress to the new syllable.

Although Swan and Smith (1987:158-161) do not specifically discuss the Kazakh language, they present important issues to consider for Turkish learners of English. A teacher in Kazakhstan would be wise to be aware of these Turkish language issues since Kazakh is a Turkic language.

Vowels that would need attention include /iy/, /e/, /æ/, ə/, /uw/, and /ə/. The diphthongs /ey/, /ay/ and /oy/ in final positions; /eə/; and /əʊ/> also cause difficulty. When /l/ and /ə/ come between “s” and a consonant, they may become voiceless or even disappear.

Consonants to be aware of when teaching Kazakh speakers include:

1. /θ/ and /ð
2. /b/, /d/, /dʒ/ and /g/ in final positions
3. /v/ vs. /w/
4. distinction between dark /l/ and clear /l/
5. when /p/, /b/, /m/, /f/ and /v/ are followed by /æ/ or /a/
6. final /m/, /n/ and /l/

Due to sound harmony all vowels and some consonants of suffixes change according to the preceding sounds. This is indicated with capital letters as follows:

- **A** indicates a low vowel that is realized as **e** [e] after a front vowel, or as **a** [a] after a back vowel.
- **I** indicates a high unrounded vowel that is realized as **i** [i] after a front vowel, or as **ī** [u] after a back vowel.
- **U** indicates a high rounded vowel that is realized as **ü** [y] after a front vowel, or as **u** after a back vowel.
- **L** may be realized as **l**, **t**, or **d**. **M** may be realized as **m**, **p** or **b**.
- **D** may be realized as **d**, **t** or **n**. **N** may be realized as **n**, **t**, or **d**.
- **G** may be realized as **g**, **k**, **g̃**, or **x**.

Assimilation consists of one sound being either totally or partially made similar to another. The main types of change are the following:

1. When suffixes with the initial consonant л-, б-, м-, н-, д- are added to stems with a final consonant, the initial consonant of the suffix is assimilated to the stem final consonant.

For example, after voiceless consonants (-п, -т, -с, -к, -қ) the plural suffix +лар, +лер changes to +тар, +тер:

ат + лар аттар

кітап + лар кітаптар

after voiced consonants (-з, -ж, -л, -м, -н, -ң) the plural suffix is changes to +дар, +дер:

жыл +лар жылдар

қыз +лар қыздар

Similar rules of consonant assimilation exist for all other suffixes with initial consonant.

2. There is a general voicing of к/қ to г/ғ:

тарақ тарағым

көйлек көйлегім

The consonant –п voices to –б between vowels:

Кітап кітабым

Көп көбіміз

It is also important to watch for initial consonant clusters and clusters of more than three consonants [5]. When speaking English, the Kazakh learners will tend to insert vowels after the first consonant. Kazakh speakers will have difficulty with English rhythm patterns and with word stress. The Kazakh wh- questions tend to vary from the English wh- questions. Pitches after repeated or

secondary material in English are foreign to Kazakh speakers, as is the fall-rise pattern in warnings or sentences of incompleteness.

Suggestions of Approaches and Techniques Teach Phonology in Kazakhstan

The scope of this paper assumes the learners to be intermediate level students in institutions of higher learning or to be national teachers of English. The students' goals will relate to their future professions of teaching or translating. They will need to communicate effectively by understanding and being understood. The teachers' goals would include learning methods of teaching pronunciation, principles of English phonology and patterns for practical use in the classroom.

References

1. Clark, J.; Yallop, C. (1995), *An Introduction to Phonetics and Phonology* (2 ed.), Blackwell
2. Kirchner, M.: "Kazakhstan and Karakalpak". In: *The Turkic languages*. Ed. by Lars Johanson and É. Á. Csató. London [u.a.] :Routledge, 1998. (Routledge language family descriptions).
3. Vajda, E. J. "Kazakh Phonology." *Opuscula Altaica: Essays Presented in Honor of Henry Schwarz*, pp. 603–650. Western Washington University, 1994.
4. Nevis, A. *Locality in vowel harmony*. Linguistic Inquiry Monograph. Cambridge, Mass.: MIT Press.
5. Alpysbaeva B., Ismagulova B., Turguzhanova U. *Kazakh Language course for Peace Corps Volunteers in Kazakhstan*. Almaty. 1995.

UDC 802.0-1

Difficulties of jargon translation

A.N. Kuchshanova, A.B. Bayadilova-Altybayeva

K. Zhubanov Aktobe regional state university

Aktobe, Kazakhstan

Аталмыш мақалада жаргон сөздердің түрлері қарастырылады және аударма теориясы мен практикасының, сонымен қатар аударматанудың маңызды аспектерінің бірі болып табылатын жаргон сөздердің ағылшын тілінен ана тіліне аудармасының ерешеліктері мен қиындықтары зерттеледі.

Кілт сөздер: аударма, жаргон, сленг, талдау

В данной статье рассматриваются виды слов-жаргонов и исследуются особенности и трудности перевода слов-жаргонов с английского языка на родной язык, что является одним из важнейших аспектов теории и практики перевода и переводоведения.

Ключевые слова: перевод, жаргон, анализ.

Translation is the action of interpretation of the meaning of a text, and subsequent production of an equivalent text that communicates the same message in another language. It takes into account constraints that include context, the rules of grammar of the two languages, and their writing conventions, idioms, phraseological units, jargon words, etc. A common misconception is that there exists a simple "word-for-word" correspondence between any two languages, and that translation is a straightforward mechanical process. A word-for-word translation does not take into account context, grammar, conventions, etc.

The "Theory of translation" by V.N. Komissarov and D.L. Koralova gives the following definition to the meaning of translation: "Translation is a complicated phenomenon involving linguistic, psychological, cultural, literary, economical and other factors." The theory of translation provides the translator with the appropriate tools of analysis and synthesis, makes him aware of what he is to look for in the original text, what type, of information he must convey in target text and how he should act to achieve his goal. The basic characteristics of translation can be observed in all translation events, different types of translation can be singled out depending on the predominant communicative function of the source text or the form of speech involved in the translation process.

[1; 75]

Translation should be suitable for its intended purpose; therefore a translator must take care to produce the intended overall effect with the appropriate tone by making the right choice of words and their synonyms. When called upon to translate jargon, whether it is a military jargon, a medical jargon or a computer jargon, the translator has a very important decision to make. Will he translate the document word-for-word providing a verbatim rendering, or will he provide a dynamic equivalent?

The dynamic equivalent translation is the type of translation that takes into account the context and apparent intent of the original. When providing a dynamic equivalent translation, the translator considers the culture of the original language, and takes into account idiomatic expressions. The result is a finished product that comes alive to the reader with actual intent of the original.

The key components of the dynamic equivalent translation of jargon include correct understanding of jargon. A good translator must be able to recognize jargon words and accurately translate them into the target language. Jargon or slang words lend color and flavor to any language, and a good writer knows how to use a jargon appropriately to help his reader more clearly understand his intent. Translator needs to be able to convey this meaning in the target language so that the reader understands the author's original meaning, consideration of the author's culture. Every culture is different, and understanding those differences is what differentiates an average translator from an outstanding translator. When a translator understands the cultural background that has influenced the author in the writing of the original, it may help him better choose the precise wording to convey the sense of the culture the author intended. However the translator must be careful here not to overstep by adding more than the author originally intended. All languages have words with multiple meanings. [2; 50]

A translator should be careful when translating jargon because improper or inaccurate translation of these lexical units may lead to misunderstanding. A precise translator must understand the nuances of language that only come from proficient use and extended practice with a language. A strong dynamic equivalent translation will have just the right word to express the sense of the original. Depending upon the target language a variety of resources exist for translators seeking to provide good, strong, dynamic equivalent translation of jargonisms. A well-equipped library might offer a variety of dictionaries that will contain lots of jargon words that belong to different fields of science. The equivalent translation is widely used when translating jargon words.

There are jargon words in the meaning of a *computer*, for instance: *аппарат, банка, бандура, бима, бочнок, бука, бычок, вакса, ибэмма, ибээмка, керогаз, комп, компостер, компухтер, контупер, пентюх, шестиум* and etc. When translating these very jargons into Kazakh, it is better to refer to the equivalent translation. In the given list of Russian jargons there are only two lexical units *аппарат, комп* that also serve as jargon in the Kazakh language. This fact shows that the language norms and the Kazakh language itself aren't so vulgar in comparison with the Russian language. English jargons *loaf, kapala, testa* (borrowed from Latin) in the meaning of a *head* are translated into Kazakh by several synonymous jargons like *қазан, асқабақ* etc. In Russian it is *котел, котелок, черепок, корзина, тыква, арбуз, глобус, кастрюля, коробочка*, etc. Translation is a great deal of work and the translator is a main person to perform this kind of activity. It is important to avoid word-for-word translation and try to perform sense-to-sense translation. This means the translator should always bear in mind the intended meaning in the source language. The word-for-word or verbatim translation of the English word *grease* into Kazakh is as follows: *еріткен май (тортасын айырған май), май; қою май*; in the Russian language it is: *топленое масло, жир; густая смазка*. [3; 83]

However this very word also serves as jargon, therefore it may cause confusion when translating this lexical unit. English jargon *grease* means *money*. Here we again refer to the equivalent translation that is more suitable. The equivalent Kazakh jargon words in the meaning of money are *көк ақша, тиын*. The equivalent Russian jargon in the same meaning are *зеленые, шииши, бабки, капуста* and *баксы*. Here we see that it is essential to be aware of the context of translation when translating jargon or slang words.

It is important to mention here that not all given lexical units of the non-literary language remain a foreign word that may keep someone in the dark.

For example the word *brass* in the meaning of *money* in general, *cash* is not jargon in as much as there is an apparent semantic connection between ‘*the general name for all alloys of copper with tin or zinc*’ and *cash*. The metonymic ties between the two meanings prevent the word form being used as a special word code. In his book “Stylistics” L.R. Galperin states that such words as *brass* are easily understood by native speakers and therefore fail to meet the most indispensable property of jargon words. They are slang words or perhaps colloquial. It proves again that jargon, like slang and other groups of the non-literary layer does not always remain the possession of a given social group. [4; 92]

The “Oxford Advanced Learner’s Dictionary” gives the following list of jargon words and expressions:

English	Kazakh	Russian
<i>Clot, dim-wit, dolt</i>	<i>Миңіреу, дүлей, тонас,</i>	<i>Балда, дундук, дубина, дебил</i>
<i>blockhead, booby, clot,</i>	<i>мылқау</i>	
<i>dim-wit, dolt, marble-dome,</i>		
<i>dunce, meathhead, pinhead,</i>		
<i>moron</i>		

This is the military jargon used to call a soldier who is just a beginner. However nowadays it is accepted as a slang or colloquial word. There are several equivalents of a single word in three languages and some of them are likely to be recognized among people. In order to perform equivalent translation it is essential to be well aware of the target language word-stock. It is the main way to render equivalent translation preserving all the expressiveness of the jargon. But in this example we see that if an English word is considered to be jargon, in Kazakh it is just simple colloquial word of the non-literary layer. The list of Kazakh jargon words that are given above are represented in a rather vulgar tone and sound very rude.

English	Kazakh	Russian
<i>to be in the heavy</i>	<i>Үлде мен бүлдеге орану</i>	<i>Купаться в золоте</i>

Phraseological jargon *to be in the heavy* is translated into Kazakh as *үлде мен бүлдеге орану*. The phrase *үлде мен бүлдеге орану* means *to overdress or to dress in rich clothes*. The English phraseological jargon remains phraseological unit in the target language, but it is well understood by native speakers.

English	Kazakh	Russian
<i>Not a dicky bird!</i>	<i>Тіс жарушы болма!</i>	<i>Молчок! Ни слова!</i>

This phrase is often used by thieves, who do aim to keep everything in secrecy. *Not a dicky bird* means *to hold one’s tongue*. The translation of this phraseological jargon may cause some difficulties. There are several word-for-word translations of this phrase. The word *dicky* as the noun means *кішкентай құс* as the adjective it is *әлсіз, тиянақсыз, тұрақсыз, сенімсіз*. Russian translation of this word as the noun *испичка, пташка*, as the adjective – *слабый, неустойчивый, ненадежный*. According to the given words we are able to perform several different translations. This is the context bound word. Therefore if the translator is familiar with such phrases, phraseological jargon the translating process will be fulfilled more accurately and it’ll be somewhat difficult to distinguish original text from translated one.

English	Kazakh	Russian
Up-and-downer	Керілдесу (ұрыс-керіс)	Перепалка (ссора)
To fink	Батылы бармау	Струсить, сдрейфить

These are military jargon words. As in previous example the rendering of these words into the target language may be rather complicated. They are also context bound because the English verb *to fink* is translated into Kazakh as *өсектеу, предавать*. The Kazakh equivalent is accepted only as the simple colloquial word. As for the Russian equivalent, the word *сдрейфить* is still less understood by different social groups of people and is considered to be jargon. As it is stated above the main aim of jargon is to preserve secrecy within one or another social group.

There are certain levels of translation equivalence. Each level of equivalence is characterized by the part of information the retention of which distinguishes it from the previous level. The list of levels, therefore, includes: 1) the level of purport of communication; 2) the level of (the identification of) the situation; 3) the level of method of description (of the situation); 4) the level of syntactic meanings; 5) the level of word semantics. [5; 72]

Let's touch upon the fifth group of translations that can be discovered when we analyze their relationships with the respective originals. For example:

1. The officer called him the bad *bargain* (Military jargon)

Офицер обозвал его *плохим солдатом*.

Офицер оны *жаман солдат* деп атады.

2. They were hiding in *funk-holes*. (Military jargon)

Они скрывались в *убежищах* (окопах).

Олар *баспаналарда* (окоптарда) жасырынды.

Here we find the maximum possible semantic similarity between texts in different languages. These translations try to retain the meaning of all the words used in original text. The examples cited above illustrate this considerable semantic proximity of the correlated words in the three sentences. But there are differences in the translation of jargon that is translated into Russian and Kazakh by the words semantically related, not equivalent jargon words. The jargon may have different function in the sentence. It may be subject as much as predicate. It may also be the verb as much as the noun, adjective or adverb. In the above given sentences the jargon *bad bargain* is formed from adjective plus noun. In all three sentences of the first example adjective plus noun is represented. In the second example the complex word *funk-hole* is being the noun as in other two languages. Also, as you have noticed the equivalent translation into Kazakh language differs from the other two sentences because of the word order in the sentence. As a rule the verb in the Kazakh language always stands at the end of the sentence.

In the given article we have focused on the various types of English jargons and the ways of their rendering from English into the Kazakh language. Having studied English jargon vocabulary we have found out that the usual word for slang in general is jargon.

References

1. Komissarov V.N., Korolova A.L. A Manual of translation from English into Russian M., 1990. – 190 p.
2. Superanskaya A. V., Podolskaya N. V., Vasilieva N. V. General terminology. Theory issues. - M., 2003. – 210 p.
3. Strelkovskiy G. M., Latyshev L. K. Scientific-technical translation. - M.: 1980 – 176 p.
4. Galperin L.R. Stylistics. Moscow: Higher School Publishing House, 1981. – 363 p.
5. Minyar-Beloruhev R. K. Theory of translation and interpreting. - M.: 1980. – 192 p.

УДК 82-02

Функционирование МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В ПОЛИЭТНИЧЕСКОЙ ИПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ

Н.Р. Халимуллина

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Мақалада әдебиетті оқытуда полиэтникалық және полимәдениетті ортаның контекстіндегі оқыту әдістерінің өзектілігі қарастырылған. Кешенді тартудың салыстырмалы-салғыстырмалы және концепті әдістері мәдениетаралық коммуникацияға бағытталған.

Methods of literature teaching are actualized in the organization process of students' literary education in the context of polyethnic and polycultural environment, the main mechanism of comprehensive realization of these methods is comparative and conceptual methods, aimed at establishment and development of cross-cultural communication.

Кілт сөздер: *орта, әдіс, полиэтникалық және полимәдениетті орта, коммуникация.*

Key words: *environment, methods, polyethnic and polycultural environment, communication.*

Проблема выбора методов и технологий работы словесника приобрела актуальность в связи с социально-культурными процессами в современном литературном образовании. В организации процесса литературного образования обучающихся в контексте полиэтнической и поликультурной среды актуализируются методы преподавания литературы, основным механизмом комплексной реализации которых являются сравнительно-сопоставительный и концептный методы, направленные на установление и развитие межкультурной коммуникации.

Межкультурная коммуникация способствует изучению литературы в контексте мировой культуры, что создает необходимые условия для организации процесса литературного образования с использованием информационных и мульти-медиатехнологий, а также формирования знаний, умений и навыков, «важных для становления личности, способной ориентироваться в пространстве поликультурной среды современного мира» [1, 219].

Сравнительно-сопоставительный метод преподавания литературы основывается на выявлении и актуализации диалога культур в художественном тексте посредством технологии сопоставления:

- 1) мифами народов мира,
- 2) сказками народов мира,
- 3) образцами мировой литературы разных периодов развития,
- 4) интерпретациями художественного текста в мировом искусстве разных периодов развития.

Необходимо уточнить, что задания к мифологическим текстам развивают у обучающихся такие виды деятельности, как воспроизведение и запоминание текстов, формирование представления об архаической картине мира; «сопоставление мотивов и персонажей внутри одной мифологической системы, выяснение функций персонажей; сравнение мотивов и персонажей различных мифологий (скандинавской, античной, славянской, тюркской и др.), установление подобия и выявление типов персонажей; определение смысла мотивов, сюжетов, многократно повторяющихся в дальнейшей истории словесного искусства» [2, 23].

Процесс литературного образования обучающихся в полиэтнической среде происходит, таким образом, по следующей модели: изучение художественного текста той культурной среды, в контексте которой происходит обучение, через установление соотношения с собственной культурой и далее сопоставление результата с образцами литературы и других видов искусства поликультурного пространства в целом. Например, раздел программы по литературе для VI класса «Славянская и древнетюркская мифологии и литература» включает:

- 1) «Представление древних славян об устройстве мира»-
 - структура славянской мифологии,
 - пантеон славянских богов,
 - образцы мифологии;

-
- 2) «Отражение славянских мифов в русской поэзии XIX-XX веков»;
 - 3) «Древнетюркские мифы и предания» -
 - миф о происхождении Тенгри,
 - мифы о происхождении божеств и космическом мироустройстве,
 - миф о происхождении человека,
 - тенгрианство – древнейшая религия тюрков;
 - общее и особенное в античных, славянских и древнетюркских мифах [3, 50-51].

В современном преподавании литературы в поликультурной среде основные приоритеты филологического образования, его методология, теоретические основы взаимосвязаны с развивающим обучением и пониманием литературы в контексте развития мировой культуры, что обуславливает правильное применение этих законов в практической деятельности. Соответственно, задачи методики преподавания литературы в сравнительно-сопоставительном аспекте в значительной степени определяются своеобразием общекультурной ситуации, включающие:

- взаимосвязь литературоведения и методики преподавания литературы,
- проблему чтения, восприятие художественной мировой литературы как искусства слова,
- формирование читателя, его духовного мира,
- углубление связей между восприятием произведения, его интерпретацией, анализом и самостоятельной деятельностью обучающихся,
- проблему изучения литературного развития обучающихся в системе филологического образования.

Соответственно словеснику важно не только осознать специфику преподавания литературы, но и приобрести определенную перспективу, представление о возможных путях собственной творческой работы, учитывая гуманизацию учебно-воспитательного процесса, дифференциацию обучения, интеграцию предметов и конкретных методик, приближение уровня преподавания к уровню развития современной науки и культуры, создание новых технологий обучения, вариативных программ, интенсификацию методов преподавания литературы.

Содержание литературного образования, включающее личностно-ориентированное, связано и с проявлением творческого потенциала. Данный аспект находится в системе педагогических отношений и является частью социального процесса смены рецептивно-отражательного подхода к мышлению и образованию – конструктивно-деятельностным. Это предполагает ориентацию на всестороннее развитие личности учащегося в культурном пространстве, проблемное обучение, внимание к философскому и теоретическому осмыслению педагогической науки и практики. Сюда же относится и культурологический подход к построению концепции содержания литературного образования, в наибольшей степени соответствующий установкам гуманистического мышления. Следовательно, средства передачи содержания соответствуют определенным методам обучения.

Функционирование методов реализуется в последовательности, отражающей движение учащегося к самостоятельности от рецептивно-отражательной к конструктивно-деятельностной позиции: информационно-рецептивный и репродуктивный методы, метод проблемного изложения, метод творческого чтения, частично-поисковый и исследовательский. Информационно-рецептивный служит основой репродуктивного метода. Так без знаний о способах деятельности нельзя сформировать умения и навыки, а без знаний и умений – усвоить опыт творческой деятельности, позволяющей выходить за рамки стандарта, на что нацелены эвристический и исследовательский методы.

Связи между методами проявляются и при реализации воспитательной функции обучения в культурологическом аспекте. Информационно-рецептивный метод информирует о нормах ценностных отношений и об объектах этих отношений. Репродуктивный метод формирует навыки отношения, соответствующего принятым нормам. Исследовательский и

эвристические методы способствуют воспитанию интереса к творчеству. Проблемное изложение стимулирует потребность в культуре мышления.

Таким образом, содержание литературного образования и соотнесенные с ним методы обучения образуют систему педагогической деятельности, отражающей возможности формирования личности школьника на основе приобщения его к гуманистической культуре. Углубление в содержание объекта анализа и его трактовка напрямую связаны со средствами организации учебной деятельности в системе литературного образования при изучении мировой литературы, а именно:

- в использовании в процессе деятельности не только логико-гносеологических, рациональных, но и образно-эмоциональных, связанных с миром искусства слова, а также субъективных форм постижения человека и действительности,
- в изначальном включении в мотивы оценки деятельности таких компонентов, как художественный замысел, педагогическая сверхзадача и др.,
- четкое осознание того, что целью использования художественных элементов в их единстве является внутреннее расширение пространства смыслообразования для участников учебного процесса.

Гносеологический (исследовательский) компонент литературного образования выражается в способности найти в процессе познания новое, оригинальное решение поставленных проблем. Проектировочный компонент заключается в способности планировать деятельность в соответствии с целями обучения характером материала, уровнем развития обучающихся и возможностями словесника. Конструктивный компонент характеризуется способностью выбирать оптимальные методы, информационные и мульти-медиа технологии обучения и воспитания с учетом их целей (аудиоинформации, видеоинформации, анимации). В школьной практике интерпретационная деятельность при этом должна сочетаться с формированием умения анализировать произведение, что является фундаментальной научной основой его восприятия и оценки при сохранении личного начала. Различение видов интерпретаций может помочь словеснику при подготовке урока выбрать необходимую и научно оправданную разновидность толкования художественного текста.

Получая литературное образование, учащиеся осваивают язык литературы, язык культурных традиций и этических ценностей, язык вымысла и жизненной правды, язык автора и его героя, писательского замысла и читательского понимания. Поскольку литературное образование – это не сумма прочитанных произведений и знаний о них, а способность и потребность выстроить собственные отношения с текстом на базе полученных знаний. А выстраивание собственных отношений возможно только в процессе интерпретационной деятельности.

Любая интерпретационная деятельность основывается на оценочном отношении к искусству: потребность уяснить смысл произведения возникает потому, что оно вызвало определенную эстетическую реакцию. «Интерпретация синтезирует мирозерцательно-эстетическое восприятие и интеллектуальное понимание» [4, 182], заставляет обращаться не только к тексту, но и внетекстовым связям, составляет в итоге неотъемлемую часть культуры (Е.С.Романичева).

Концептный метод преподавания литературы при этом основывается на установлении соотношения полярных составляющих концептной оппозиции (например, добро–зло, правда-ложь) посредством технологии сопоставления значений в контексте изучаемого художественного текста и поликультурного пространства.

Слово в контексте художественного текста при обучении является реализацией духовных категорий, на которых основывается модель поведения в обществе. Слово, изучаемое вне контекста, оказывается вместилищем знаков разнообразных культур. Обращение к слову в контексте художественного текста того культурного пространства, в котором происходит становление личности школьника, является основой пути к постижению языка и, следовательно, модели поведения в данном конкретном обществе. Слово в данном случае дает сигнал именно той культуры, знание которой поможет понять язык. Механизмом,

благодаря которому этот сигнал становится возможен, является активизация знаний знаков культуры, носителем которой является личность, получающая литературное образование и проходящая этап становления в полиэтнической среде, и установление «соотношения с другими знаками поликультурного пространства» (Коханова В.А.).

Технологии сопоставления и установления соотношения строятся не только на образцах литературы и других видов искусства той культуры, носителем которой является школьник, но, основываясь и отталкиваясь от этого пути, обращаются к образцам поликультурного пространства в целом, что позволит организовать работу интерпретационной деятельности, учитывая индивидуальные особенности и способности обучающегося. Выполнение работы, при этом, по сопоставлению с другим культурным пространством может осуществляться учащимися – носителями культуры, в контексте которой происходит обучение.

Реализация технологий сопоставления и установления соотношения может осуществляться по следующим направлениям:

- 1) представление образцов литературы и интерпретаций художественного произведения в других видах искусства той культуры, представителем которой является учащийся, с целью знакомства в рамках изучения художественного произведения, творчества писателя или периода развития литературы в системе уроков, а также на уроке внеклассного чтения или на внеклассном мероприятии;
- 2) сопоставление изучаемого художественного произведения, творчества писателя или периода развития литературы с образцами литературы и интерпретациями художественного произведения в других видах искусства поликультурного пространства в целом.

Реализация сравнительно-сопоставительного и концептного методов происходит в контексте всех методов преподавания литературы и всех форм организации процесса литературного образования школьников в полиэтнической и поликультурной среде -

1) на уроке посредством:

- актуализации знаний учащихся в области той культуры, носителями которой они являются, в процессе устных ответов на вопросы словесника, беседы, дискуссии;
- историко-культурологического комментария в контексте слова или рассказа учителя, в контексте интегрированного урока;
- выполнение письменных ответов на вопросы словесника, написания сочинения в качестве домашнего задания к уроку или на уроке;

2) в процессе самостоятельной деятельности учащихся и представления её результатов на уроке или внеклассном мероприятии (самостоятельное чтение текста, подбор текстового и иллюстративного материала и др.).

Таким образом, профессиональная деятельность словесника организует внутри культуры канал образования, через который воплощается самое существенное для данной культуры содержание, которое становится достоянием конкретного обучающегося, и через его деятельность вновь возвращается в культуру. Это подразумевает контакт культур, при котором билингвизм учащегося становится инструментом деятельности в поликультурной среде и полиэтническом пространстве.

Литература

1. Технологии и методики обучения литературе / Под ред. В.А.Кохановой–М.: Флинта: Наука, 2011. -248с.
2. Иванова И.Э., Николаева С.А. Изучение зарубежной литературы в школе. 5-9 классы –М.: Дрофа, 2001. -384с.
3. Учебные программы по предметам образовательной области «Язык и литература» для 5-9 классов общеобразовательной школы –Астана, 2013.-183с.
4. Романичева Е.С. Введение в методику обучения литературе –М.:Флинта: Наука, 2012. - 208с.

УДК 82-7

**ТРАСФОРМАЦИЯ ОБРАЗНОГО ТОПОСА ПЕТИМЕТРА
В КОМЕДИИ Д.И. ФОНВИЗИНА «БРИГАДИР»**

С.А. Салова

*Башикирский государственный университет
город Уфа, РФ*

Мақалада Д.И. Фонвизинның «Бригадир» атты комедиясындағы Иванушканын көркем образы туралы айтылған.

In this article we have analyzed the transformation of figurativetoposin petitmetrin D. I. Fonvizin's comedy "Brigadir".

Кілт сөздер: Д.И. Фонвизин, «Бригадир» комедиясы, көркем образ.

Keywords: D.I. Fonvizin, comedy "Brigadir".

В масштабе отечественной словесности Иванушка из комедии Д.И. Фонвизина «Бригадир» является своего рода «альфой и омегой» образного топоса петиметра. В нем без труда обнаруживаются буквально все базовые конструктивно-содержательные слагаемые этого типа: паломническая поездка в Париж, давшая записному галломану ощущение собственной значительности и избранности; соблюдение всех предписанных французской модой особенностей публичного поведения (жеманничанье, кривлянье, стремление привлечь к себе внимание, забота о внешнем виде); макаронический жаргон как обязательный признак модного щегольского наречия; невежественность; праздность и мотовство; волокитство, ветреность, непостоянство в любви; скептическое отношение к браку; презрительное дистанцирование от всего русского как знак неприятия национальных духовных и нравственных ценностей; наконец, философско-религиозный скепсис, просветительское вольномыслие и поверхностное вольтерьянство. Но именно эта практически исчерпывающая номенклатура растиражированных послефонвизинской комедиографией опознавательных примет петиметра с логической закономерностью порождает вопрос: каковы источники столь исчерпывающего представления Фонвизина о петиметрах? Казалось бы, исследователи уже давно дали на него развернутый, если не сказать исчерпывающий, ответ.

Принято считать, что пьеса Д.И. Фонвизина о «русском парижанце» не была откровением для русского театра второй половины XVIII века. Данное обстоятельство, впрочем, не помешало ей органично вписаться в уже существовавшую к тому времени в России традицию сатирических комедий на аналогичную тематику, привычно индексируемую именами А.П. Сумарокова, И.П. Елагина, В.И. Лукина, А.Г. Карина. Помимо драматургических произведений, в парадигматический контекст фонвизинской пьесы обычно включаются стихотворные сатиры, непременно учитываются также связанные с темой галломании и разоблачением петиметрства материалы из сатирических журналов Н.И. Новикова и его единомышленников. Едва ли не первостепенное значение при осмыслении генезиса комедии Фонвизина «Бригадир» отводится ее западноевропейским источникам и прототипам, в числе которых чаще всего называются комедии норвежско-датского классика

Л. Гольберга «Жан де Франс» и «Яков фон Стюбое», а также пьеса «Французская гувернантка» знаменитого немецкого писателя и теоретика литературы И.К. Готшеда. Подвергать сомнению накопленные интертекстуальные наблюдения, разумеется, нет никаких оснований. Действительно, невозможно не признать абсолютно резонным утверждение, что главный персонаж «Бригадира» Иванушка – «родной брат и тёзка» (выражение М. Люстрова) того самого ХансаФрандсена из той самой комедии Гольберга «Жан де Франс», которая уже в XVIII веке считалась в Европе едва ли не образцовым в своем жанре сочинением на тему галломании. Вместе с тем, учитывая широкую начитанность Фонвизина, нельзя исключать возможности, что в его пьесе и в дальнейшем будут обнаруживаться «следы» активного творческого освоения драматургом как «чужих», так и «своих» текстов. Но, как и уже отмеченные в критической литературе интертекстуальные переключки, они будут служить всего лишь вербальными манифестациями и опознавательными знаками хорошо известного образного топоса, не дающими сколько-нибудь внятного представления об его модификациях в действительно оригинальной комедии Фонвизина «Бригадир». Самые энергичные источниковедческие реконструкции линейного контекста этой пьесы не способны, на наш взгляд, заполнить зияющие там лакуны, если не учитывается должным образом «автобиографический» смысл образа Иванушки, если не фиксируется и не осмысливается та важнейшая структурообразующая роль, которую сыграл в оформлении ядерной основы характера «русского парижанца», созданного Фонвизиным, криптопародийный компонент.

Уточним, что речь в данном случае идет не только о бросающихся в глаза чисто внешних (хотя по-своему весьма знаменательных) совпадениях в деталях биографии двух ровесников, двух бригадирских сынов – Ивана и его создателя. Имеем в виду, прежде всего, «внутреннюю биографию» Фонвизина, точнее – сокровенные внутренние проблемы, скрытая от постороннего глаза духовная драма молодого человека, отнюдь не отличавшегося безупречным поведением, которая привела его к созданию комедии «Бригадир». Много лет спустя во второй книге своей исповеди «Чистосердечные признания в делах моих и помышлениях» Фонвизин предаст публичной огласке собственные грехи юношеского возраста, вступление в который стало для него, по его же собственному признанию, «вступлением в пороки». А список этих пороков, действительно, довольно внушительный: развратившее воображение юноши увлеченное чтение «соблазнительных» книг, «украшенных скверными эстампами»; «порочная связь» с некоей простоватой девицей с дальним прицелом на «физические эксперименты»; «великий случай и склонность» «сделаться пьяницей»; ядовитое злоязычие; и, наконец, дружба с большим искусником по части «богохулия и кощунства» вольтерьянцем Ф.А. Козловским, вылившаяся в написание Фонвизиным святотатственных посланий «К слугам моим» и «К Ямщикову» [1]. Проще говоря, еще не достигший своего двадцатипятилетия Фонвизин уже успел «примерить» на себя поведенческие маски распутника, растлителя, вольнодумца, святотатца, кощуна, чуть ли не либертена (с определенными оговорками, разумеется).

Мишель Делон, автор недавно переведенной на русский язык книги «Искусство жить либертена», настойчиво подчеркивая невозможность дать однозначное определение либертинажу, тем не менее, указывает на связь этого социокультурного феномена с «привилегией вольнодумца, позволившего себе мыслить вне привычных интеллектуальных рамок; писателя, порывающего с условностями морали и риторики; распутника, следующего в своем поведении инстинктам, которые другие привыкли в себе подавлять» [2]. Либертеном Фонвизин, конечно же, не стал: как литератор, драматург он не порвал «с условностями морали и риторики», наглядное свидетельство тому – его пьеса «Бригадир».

Общеизвестно, что в «Чистосердечных признаниях...» подробности работы Фонвизина над этой комедией опущены. Особый смысл приобретает поэтому скупая констатация завершения работы над «Бригадиром»: «Тогда сделал я “Бригадира”» [3] – которая открывает абзац, расположенный сразу же за развернутым покаянным признанием в дружбе с Козловским, вследствие чего наречие «тогда» приобрело латентную семантику

каузальности, значение причинно обусловленной последовательности «после того, затем». Не подлежит сомнению тот факт, что пьеса «Бригадир» стала в своем роде этапным, переломным моментом как в духовной, так и в писательской жизни Фонвизина, весной 1769 года отметившего свой первый по-настоящему серьезный, четвертьвековой, юбилей. Более того, есть определенные основания полагать, что эта комедия создавалась ее автором как в некоем роде тайное исповедание своих согрешений, как текст с элементами криптопародии на самого себя и тем самым как текст-предостережение для нравственно не окрепших молодых представителей российского дворянства.

С трудом верится в полнейшую случайность уже отмечавшегося выше совпадения возрастов Ивана («Живу уже двадцать пять лет и имею еще отца и мать») [4] и создавшего его образ Дениса Фонвизина. Вряд ли можно счесть абсолютно непреднамеренной прозрачную аллюзию, которую содержит признание сына Бригадира в его знакомстве и в Париже, и «здесь», в России, с «превеликим множеством разумных людей», которые «божбу ни во что не ставят» [5]. Как скрытую манифестацию автопародийного начала можно расценить щегольство Ивана, которым грешил и сам Фонвизин, причем на протяжении всей своей жизни. Безусловно, роднит Ивана с автором комедии и отличающее обоих злоязычие (отнюдь не лишнее, впрочем, остроумия и наблюдательности), блестящим примером которого может послужить густо приправленный аттической солью отзыв бригадирского сынка о своей родной матери, которая «за рубль рада вытерпеть горячку с пятнами» [6]. Что касается язвительного Фонвизина, то в зрелом возрасте он, как известно, искренне сожалел о своей «склонности к сатире» как одном из грехов молодости, приведшем к тому, что в Москве его ославили «злым и опасным мальчишкою» (, в результате чего он «прежде нажил неприятелей, нежели друзей» [7]. Приведенная только что цитата из «Бригадира», помимо установления еще одной возможной параллели между комедийным персонажем и его создателем, четко очерчивает допустимые пределы подобных сближений, предостерегая от излишнего педалирования и чрезмерного абсолютизации автобиографического элемента в структуре образа Ивана, имевшего многочисленных литературных родственников и прототипов как в просветительской Европе, так и в России.

Как известно, литературные актуализации типов петиметров и щёголей осуществлялись в XVIII веке почти исключительно в сатирической, пародийной модальности. Не удивительно поэтому, что комедийные щёголи и щеголихи, как правило, были сродни схематичным, карикатурным, нарочито утрированным фигурам их «двойников» и прообразов в сатирической журналистике, лубочных картинках, народном театре. Казалось бы, пьеса Фонвизина не в меньшей степени изобилует эпизодами и сценами, дающими полное основание истолковывать образ Ивана именно в таком, остросатирическом ключе. Однако в его обрисовку драматург внес свежие нюансы, значительно усложняющие и трансформирующие образный топос петиметра. Поясню данную мысль на конкретном примере.

Кульминационным проявлением сыновнего цинизма и непочтительного отношения к отцу справедливо считается готовность повесы Ивана вызвать на дуэль родного «батюшку», соперничающего с ним в любви к Советнице. Знаменательно, что при всей импульсивности его решение не было спонтанным, вызванным исключительно внутренними причинами, но содержало откровенно подражательную подоплеку. Иван намеревался просто продублировать поведение персонажа из некогда прочитанной им «прекрасной» французской книги и, подобно ему, вызвать на дуэль собственного отца: «Etrouvois-je? Я читал в прекрасной книге, как бишь ее зовут... l'enomm'est échappé, да ... в книге "Lessottisesdutemps", что один сын в Париже вызывал отца своего на дуэль... а я, или я скот, чтоб не последовать тому, что хотя один раз случилось в Париже?» [8].

Функциональный смысл «дуэлянтской» позы Ивана не сводился к очередной репрезентации типовых пороков щёголя и вертопраха. Данная мизансцена художественно мотивировала культурологическую рефлексию автора, создала прецедент, позволивший ему критически осмыслить корневые истоки поведенческой модели галломана. Одним из первых в русской

литературе Фонвизин скептически оценил саму возможность позитивного культурно-моделирующего воздействия инациональной литературы на интеллектуально неподготовленных к ее восприятию россиян. Вместе с тем интересующая нас сцена с предельной отчетливостью обнаружила парадоксальность художественной логики Фонвизина. Дело в том, что спонтанная книжная реакция «негодницы» Ивана полностью соответствовала той парадигме образцового проевропейского культурного поведения, которая, начиная с Петровской эпохи, упорно насаждалась в России нового времени, в том числе и высокообразованными русскими переводчиками галантных романов. Их культуртрегерские претензии до сих пор принято оценивать сугубо положительно, а трансплантируемые ими на русскую почву сочинения считать плодотворной реализацией культурно-просветительской и культурно-моделирующей функций европейской литературы, задававшей россиянам современные нормы светского поведения в самых разных сферах жизни. Фонвизин же критически оценивает подобную, опосредованную литературой, экстраполяцию европейской ситуации на российскую почву и выступает против восприятия иноязычной литературы как фактора, дававшего *готовые* нормы поведения.

Русский парижанец Иван репрезентируется в пьесе как исторический тип молодого дворянина, чей образ в некоем роде эмблематичен для современной Фонвизину послепетровской России, с по-прежнему господствующей там установкой на монологические отношения с западной культурой. Созданием типа петиметра-«межеумка» (выражение В.О. Ключевского) драматург поставил под сомнение, если не сказать решительно оспорил, целесообразность и «душеполезность» культивируемой в России многолетней практики книжных прививок «новоманирного» светского поведения, ориентированного исключительно на иноземные литературные образцы. Ко времени написания комедии «Бригадир» Фонвизин уже в полной мере осознал историческую исчерпанность господствовавших, если не сказать канонизированных, форм рецепции новоевропейской культуры как непререкаемого по своей авторитетности первообразца. Косвенным указанием на осознанную автором «Бригадира» односторонность «культурного интернационализма» (выражение М.М. Бахтина) переводчиков и перелазгателей «чужих» текстов, на отрефлексированную им явную ущербность тогдашней практики литературного культуртрегерства стала «прекрасная», по отзыву Ивана, книга с «говорящим» названием «*Lessottisesdutemps*». Заметим попутно, что традиционно оно переводится на русский язык как «Ошибки времени», хотя лексически более точной и к тому же более оправданной в плане экспрессии и семантики является иная языковая перекодировка этого французского заглавия, русскоязычным аналогом которого служит эмоционально насыщенное словосочетание «Глупости (чепуха) времени». Таким образом, заголовок любимой Иваном книги «прочитывается» как своеобразный код, которым дешифруется детерминированность подражательной модели поведения петиметра напрямую не зависящими от него культурно-историческими факторами и обстоятельствами.

Литература

1. Фонвизин Д.И. Собрание сочинений: в 2 т. Т. 2 / Д.И. Фонвизин. – М.; Л.: Художественная литература, 1959. С. 88 – 96.
2. Делон М. Искусство жить либертена / Мишель Делон; пер. с франц. Е. Дмитриевой и Г. Шумиловой. Французская либертинская проза XVIII века / пер. с франц. Е. Дмитриевой, И. Мельниковой, И. Кузнецовой, Г. Шумиловой. – М.: НЛЮ, 2013. С. 20.
3. Фонвизин Д.И. Собрание сочинений. Т. 2. С. 96.
4. Фонвизин Д.И. Собрание сочинений: в 2 т. Т. 1 / Д.И. Фонвизин; сост., подгот. текста, вступит.ст. и коммент. Г.П. Макогоненко. – М.; Л., 1959. С. 54.
5. Там же. С. 68.
6. Там же. С. 55.
7. Фонвизин Д.И. Собрание сочинений. Т.2. С. 90.

Ә. БӨКЕЙХАННЫҢ ТӘРЖІМАШЫЛДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

Ж.Қ. Смағұлов

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университет
Қарағанды қаласы, Қазақстан*

В статье рассмотрено переводческое мастерство видного литературоведа А.Букейхана, который целенаправленно занимался проблемами перевода произведений русской литературы. Автор в научном плане сравнивая оригиналы текста с переводами, дает оценку вклада ученого в развитие литературных связей.

The article examines one of the burning issues of modern Kazakh literature – translation theory. Having studied A. Bukeykhanov's translations, the author comes to the conclusion that translation is the integral part of any national literature and culture. As a result, the researcher concludes that literary translation enriches both literature and culture of different nations.

Ключевые слова: *литература, А.Букейхан, переводы.*

Key words: *literature, A. Bukeykhanov, translations.*

Қазақ аудармасының тарихына қарасақ, көршілес отырғандықтан орыс әдебиетінен аударма жасау дәстүрі ХІХ ғасырдың екінші жартысында күрделене бастаған. Бұл кезең орыс әдебиетінің прогресшіл және гуманистік бағыттағы шығармаларын аудару мезгілі болды. Осы игі жұмысты алғаш бастағандар Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтар екені белгілі. Олар орыс әдебиетінің бүкіл адамзаттық гуманизмді жырлаған қадір-қасиетін танып-білумен қатар, оны қазақ жұртшылығы арасында насихаттауға, орыс мәдениетінің ұрығын егуге бар күштерін жұмсады. Осы идеяны жүзеге асыруда Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов және тағы басқа қазақтың біртуар зиялы қайраткерлерінің туған халқын мәдениеттендіру жолында қолданған ең күшті құралы - аударма жұмысы болды.

Жалпы төңкеріске дейінгі аударма орыс ғұламалары мен әдебиетшілері қазақ тақырыбын орыс әдебиетіне әкелсе, қазақ оқымыстылары орыс әдебиетінің үлгілерін қазақ тіліне аударды. «Орыс тілінен қазақ тіліне аударылған шығармалардың демократиялық, прогрестік, ал кейбір шығармаларда революциялық демократиялық идеясы, интернационалдық сипаты, адамгершілікке, ізгілікке, бостандық пен теңдікке үндеген саяси бағыты біздің төл тума дүниелеріміздің де осындай бағытта дамуына күшті ықпал етті» [1, 31 б.].

ХХ ғасырдың бас кезінде тарих сахнасына шыққан қазақ ақын-жазушылары аударма арқылы өз жұртының санасын оятып, орыстың күллі бай мәдениеті мен әдебиетіне, ғылымына кемелдендіруді арман етті. Ә.Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары әдебиетті дамыту үшін орыстың ұлы классиктерінің шығармаларын аударып отырып, солардан үйренуді, үлгі алуды, сөйтіп, көркем сөзбен халқына қызмет етуді мақсат тұтты. Олардың аудармаларындағы қызмет ерекшелігі аударманы тек аудару үшін ғана емес, өздерінің көкейтесті армандары бойын кернеп, жүрегін тулатқан сезімдерін орыс данышпандарының сөздерімен, солардың шеберлігін пайдалана отырып жеткізу үшін аударды. Әдебиеттің үлкен бір саласы болып табылатын көркем аудармаға кең жол ашылуына Ә.Бөкейхановтың жетекшілік орны ерекше зор болды. Ол сол кездегі ұлт зиялыларының аударма ісімен шұғылдануына бастама жасап ғана қоймай, кейбіреулерін арнайы тапсырма беріп аударттырып отырды. Оны ХХ ғасыр басындағы «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарияланған аудармалардан нақты көруге болады.

Ғұлама ғалым Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан шығармашылық ғұмыры ХІХ ғасырдың 1890-шы жылдарынан басталып, шамамен ол репрессияға ұшыраған 1937 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Әрине, 1920-30-жылдар Бөкейхановқа творчестволық еңбекпен айналысу үшін қолайлы кезең болмады, дегенмен бұл жылдары да ол өмірінің мазмұнына айналған үйреншікті ғылыми және әдеби тақырыптардан қол үзген жоқ.

Әлиханның кейінгі ұрпаққа қалдырған әдеби мұрасының бірі – аудармасы. Аудармаларының ішінде орыстың классик жазушылары Л.Н.Толстой, В.Г.Короленко, А.П.Чехов, Д.М.Мамин-Сибиряк сияқты жазушылармен қатар, Европаның өркениетті елдерінің қаламгерлері Ги де Мопассан, Н.Маркестің әңгімелері, сондай-ақ үнді, түрік тектес Қырым халықтарының әдеби шығармалары және Антика дәуірінің әдеби туындылары ұшырасады. Әлихан Бөкейхановтың Абай салып кеткен үлгіде еуропа және орыс әдебиеті жазушыларының шығармаларының аударудағы мақсаты - сол кездегі көптеген аудармашылар сияқты халықты өнер-білімге деген ынтасына қозғау салу, санасына әсер ету еді. Әлихан аудармалары төңкеріске дейінгі «Дала уалаяты газеті», «Қазақ» газеттері мен бірге төңкерістен кейінгі Кеңес дәуіріндегі «Темірқазық», «Жаңа мектеп», «Кедей туы», «Әйел теңдігі», «Еңбекші қазақ», «Ақ жол», «Жас қайрат», «Жас қазақ» және тағы басқа мерзімді басылым беттерінде жарияланып тұрған. Аудармаларының көлемі әр түрлі, оның ішінде қысқа-қысқа мысалдар, әңгімелер, көлемді повестер, романдар да ұшырасады. Мысалы, А.П.Чеховтың «Хамелеон», В.Г.Короленкодан «Баймақан», «Өзі», «От» әңгімелері мен Д.М.Мамин-Сибиряктың «Қара ханым», К.Фламморионның «Қанды жауын», Н.Маркестің «Қырым сөздері» секілді шығармаларының қазақ тілінде басылуы ұлттық әдебиеттің жанрлық тұрғыдан көркеюіне, рухани байлығының өсуіне, әдеби байланыстардың нығаюы жолында қосылған мол үлес болып табылады.

Әлихан Бөкейхан тек қана әдеби шығармаларды ғана емес, оқу-ағарту мен ғылым салаларын қамтитын тақырыптағы еңбектер мен мектеп оқулықтарын да аударған. Мысалы, Т.Тутковскийдің көлемі 102 беттей «Жердің қысқаша тарихы», К.Фламморионның «Астрономия. Әліп-биі», Д.Гровеннің «Дүниенің құрылысы» атты ғылыми еңбектерін де тәржімалаған.

Әлихан Бөкейхан көркем аудармаларының басым көпшілігі 1920-30 жылдары аралығында жасалған. Яғни, 1922 жылдан бастап 1927 жылға дейін КСРО халықтарының орталық баспасындағы қазақ секциясының әдеби қызметкері болып қызмет етіп жүрген кезде аудармамен көп айналысқаны байқалады. Оған дәлел ретінде аудармаларының жарыққа шығу мерзімін атасақ та болады. Л.Н.Толстойдың «Қажымұраты» 1923 жылдың қыркүйегінде аударылып, келесі жылы басылған. «Кавказ тұтқыны», «Жеті қарақшы» – 1925 жылы, Короленкодан аударған аудармаларын да осы кезеңде жасаған.

Л.Н.Толстойдан аударғандары «Жұмыртқадай бидай» «Қазақ» газетінде 1915 жылы №139 санында жарияланған. «Сурат кофеханасы», «Серуен жасап зерттеу әдісі», «Бір адамға қанша жер керек?», «Кавказ тұтқыны», «Жеті қарақшы» шығармалары (Москва, 1925 жыл), «Қажымұрат» (Москва, 1925) жеке кітап болып басылып шықты.

Ә. Сатыбалдиев «Рухани қазына» атты монографиясында «Дала уалаяты» газетінде басылған шығармалардың ең күрделісі – Л.Н.Толстойдың «Суратская кафейная» дейтін ұзақ әңгімесі. Бұл әңгіме газеттің 1900 жылғы 10, 11 сандарында екі тілде қатар басылды», - деп жазады [2, 17 б.]. «Сурат кофеханасы» - Толстойдың шығармаларының Әлихан Бөкейхан аудармаларының ішіндегі ең көлемдісі. Л.Н.Толстой бұл шығарманың өзін француз жазушысы Бернард де Сен-Пьерден аударған болатын. Шығарма негізінен Толстойдың көптеген шығармалары сияқты дін тақырыбына жазылған. Ал Толстойдың мұрасын зерттеушілер осы әңгіменің мазмұнын ғана алып, еркін жазып шыққанын көрсетеді. «Аударма, қазақ тілі мен әдебиетінің сол кездегі дәрежесіне қарағанда, бірқыдыру тәуір жасалған. Автордың стилі толық сақталғанмен, айтайын деген ойын қазақша түсінікті және жатық етіп, еркін жеткізді», - деді Әбен Сатыбалдиев. Бірақ зерттеуші бұл шығармаға аударма жасаған Әлихан Бөкейхан екендігін Кеңес заманының Алаш арыстарына деген теріс көзқарасының әсерінен атап көрсетпеген.

Шығарма «Сурат деген Индия қаласында кофейная бар еді. Бұл кофейнаяда талай жердің адамдары ұшырасып кеңес құрушы еді», - деп басталады. Орысшасы: «Была в индийском городе Сурате кофейная. И сходились туда из разных земель проезжие и иностранцы и часто беседовали». «Бір күні мұнда Персия жұртының бір ғұлама адамы келеді. Бұл адам өмір бойына көп оқып, көп жазып, құдайды кім деп ізләр екен. Енді көп оқып, көп ойлаған себепті ақылы һәм мұнан кейін құдайға иланбады».

«Зашел туда раз персидский ученый богослов. Он всю жизнь изучал сущность божества и читал, и писал о том книги. Долга думал, читал и писал о боге, зашел у него ум за разум, спуталась у него все в голове, и дошел он до того, что перестал верить в бога».

Бұл келтірілген екі мысалдың әуелгісі, «иностранцы» деген мен «часто» деген екі сөздің қалып қойғаны болмаса, түпнұсқаға өте жақындатылып, сөзбесөз мәні едәуір дәл түсінікті аударған. Ал, екіншісінің ең соңындағы күрделі сөйлемге келгенде Әлихан Бөкейхан сөйлемді өзінше құрады да, көп жерлерде ықшамдап, қысқартып, автордың айтпақ ойын дәл жеткізген және де төтелеп берген. Төтелеп беру әдісі сол кездегі аудармалардың көпшілігіне тән қасиет болған. Әдебиетіміз бен әдеби тіліміздің әлі кемеліне келіп болмаған кезінде аудармашылардың қай-қайсысы болса да түп нұсқаның стилінен гөрі шығарманың жалпы сарынын, сюжеттік желісін, оқиғаның даму жолдарын, осының төңірегінде автордың негізгі идеяларын жеткізу мақсатымен көбірек шұғылданған. Әлиханның аудармаларынан да осындай ерекшеліктерді байқау қиын емес. Әлекеңнің осы «Сураткафеханасы» аудармасы жөнінде Ә.Сатыбалдиев біраз кемшіліктерін атап өткен: «Сөйлем еркін құралды, аудармашының кей жерінде орынсыз инверсияға ұшырағанын көреміз», - дейді [2, 18 б.]. Ә. Бөкейхан аударған осы шығарманың қазақша аудармасының кейінен тағы да бір нұсқасы табылды. Оның баспасөз бетінде басылған-басылмағаны белгісіз. Тек қана аударма соңында мынадай сөздер бар: «Бұл сөз адам баласының бәріне ағайыншылық көзбен қараған русьтың ұлұғ философы Толстой сөзінен алынды. Ол Бернардин де Сан Пьер дегеннің сөзінен алған. Басқалар да Толстой көзіменқараса, осы күнгі Балқанда судай ағып төгіліп жатқанқанға орын болса еді». Осыған қарағанда, бұл аударма Балқан соғысының кезінде жасалған болуы керек. Ал, Балқан соғысының 1912-13 жылдары болғандығы тарихтан белгілі. Демек бұл - 1912-13 жылдардың туындысы. Қолжазба 21 бетке араб әрпімен жазылған. Аудармашының кім екендігі және аударманың қай жылы жасалғаны белгісіз.

Әлихан Бөкейханның Толстойдан аударған тағы да бір аудармасы - «Қажымұрат» повесі. Бұл повесть 1924 жылы Москва қаласында басылып шыққан. Жүсіпбек Аймауытов «Қажымұраттың» осы аудармасы туралы: «Қажымұрат – орыстың данышпан жазушысы Толстой шығарған роман. Аударушы – «Қырбаласы. Мәскеуде 1924-ші жылыбасылған. Толстой - ақыл-ойдың ақындық кені. Адам баласына бақ іздеп, адамгершілігіне үндеген пайғамбар. Өмірін шындық көксеумен тауысқан. Тұрмыс жүзіндегі теңсіздік, бақытсыздық немесе түрлі жауыздықтың тамыры адам баласындағы атақ құмарлықта, өзімшілдікте деп білген. Адамдық сырын айнаға айқын түсірген жазушы 82 жыл өмір сүріп, бір арба кітап жазған. Сондай данышпан Толстойдың сөзі мен орысша білмеген қазақ баласы «Қажымұратты» оқудан бастап танысады», - деп жазады. Сонан соң шығарманың мазмұнын баяндай келе аударма туралы: «Роман жалпы айтқанда жақсы аударылған. Сөзді ұғымды, жетелі қылу үшін қазақ сөздерінен тапқан кейбір салыстыру, мәтелдер, өлеңдер жақсы-ақ! Суретті, әдемі жерлері көп: «Мылтық ұстап лып етіп үзенгіге аяғын салып сып етіп, атқа мініп алады», «Қызықты қияны қырмызы қызылын біліп, қан жаудырған бүркіттей қоқиланып, жігерін, терең сырын сабырмен сипаттап: - мен жұрттың тілегін қабылдадым» – деді Қажымұрат». Аударманың жақсы екенін осындай сөздерден байқауға болады. Орыс тілінде жазылған таулықтардың өлеңі де қазақшаға жатық аударылған. Хат білетін адам Қажымұратты оқып, ауыз дәмін алғандай», - деп қорытады[3, 136 б.].

Шынында да салыстырмалық тұрғыда қарасак, аудармашы шығармадағы орыс тілінде берілген «гүлдің сабағы дәл тарамыс», «ғашықтың тілі – тілсіз тіл», «алыс пен жақынды жортқан біледі», «иығы Алатаудың иығындай», «көгендегі қозыдай», «қошқардың шүйдесіндей», «жатық мандайы қарық еткен төскейдей», «айылын қатты тартқан буаз бие

іштеніп, бойы нардай, жүрісі желдей, сұлулығы құсбегі пішкен томағадай», «асқа тіккен үйдей», «дауысы домбыраның босаған ішегіндей қалтырап» деген секілді сөздерді қазақи ұғымға жатық түрде бере білген. Немесе «*төрелердің ұрлығы сауысқанның аласындай, аласыз сауысқан жоқ, ұрлықсыз шенеунік жоқ*», «*Палуан жсауырынды, жалпақ жаялы, жіп-жіңішке, ұзынбойлы, қармаулы ұзын қолды, жас шыбықтай майысқан, мергендей епті, қожасы ұстайтын аттай ыңғайлы Жүсіпті көргенде, Қажымұрат сүйсініп, сусыны қанып қуанатын*» деген сияқты сөйлемдердің аударылуында еркін аударма жасауды мақсат тұтқаны байқалады [4, 136 б.]. Мұның бәрі аудармашы шеберлігін көрсететіні анық. Қазақ прозасының классигі Ж.Аймауытовтың осындай мақала жазуынан-ақ Әлихан Бөкейханның аудармаларының жоғарғы дәрежеде аударылғанын байқауға болады.

Повестің алғашқы бетіндегі бірінші абзацты оқып, қарайық: «*Я возвращался домой полями. Была самая середина лета. Луга убрали и только что собирались косить рожь*». Осы сөйлемдер Әлихан аудармасында былай алынған екен. «*Жаз ортасы. Далада мен келе жаттым. Тілгенді шауып, жинап алып, енді қарабидайды қолға алып, ормақ болып жатқан уақ*». Мұнда аудармашы бір абзацтағы бірнеше жолды еркін отырып, жинақтай аударған. Кейбір жерлері былай қарағанда, аударма түпнұсқамен сөзбе-сөзге жуық дәл келеді. Бірақ онымен ұғымдық қисыны бұзылып тұрған жоқ. Әлихан Бөкейханов шығармаларды аударғанда көбінесе еркін түрде кетіп отырған. Әрине, мұның аты түпнұсқадан ауытқу емес, қайта оның ішкі сырын, шын рухын аша түсіп, оған бір табан жақындағандық болады. Автордың тек қана сөзін емес, сонымен бірге әрбір сөздің астарын, ішкі сырын ашып, ишарамен білдірген емеуірінін де дәл солай ишарамен жеткізу деп айтады.

Ә. Бөкейхан В.Г.Короленконың да біршама шығармаларын аударған. Соның ішінде «Макардың түсі» атты шығармасын аударғаны туралы Жүсіпбек Аймауытов өз мақаласында былай тоқталады: «Макардың түсін жазған Короленко орыстың ірі ақыны, біз оның ақындық жолымен жүре алмадық. Жазушылықтың жайын білмеген, әдебиеттің ішінен қарауы өтіп, сыртынан шыға алмайтын адамдар «Макардың түсінде» не мән бар? Керегі жоқ нәрсе ғой деп қарауы мүмкін. Олай, емес онда үлкен мән, пікір, идея бар. Аударма сөзбе-сөз деп айтуға болмайды, еркін істелген. Ұзын сөйлемдер, керексіз сөздер қысқартылған. «Қырбаласы» аударғанда пышақпен жонбайды, балтамен шабады» деп шұбатпайды, келтесінен қайырады. «Шолпан жаман ауыл емес: шіркеуі бар» деген сөздерді орнына қоймай кететін жерлері де бар [3, 138 б.].

Шығарманы аударғанда Әлекең Короленконың әрбір сөзіне қазақ тілінің қазынасынан лайықты сөз баламаларын тауып, мүмкіндігі болғанша әрқайсысының ұғымдық шектерін айыра түсу, ой желісін үзбеу әрекеті жасалған. Аудармашы орыс әдебиеті өкілдерінің шығармаларын ғана аударып қоймай, олар туралы өз пікірін газет беттеріне де жариялап отырған. Солардан бірер мысал келтірейік: «Өткен 15-ші шілде орыс кітап жазушысы, мұны писатель дейді, Владимир Галектионович Короленко алпыс жасқа толды. Бұл Короленко Лев Николаевич Толстойдан соңғы орыс жұртының бетінің қызылы – ұяты. Жазған неше әдемі кітабынан бөлек алпыс жасында қылған ісі көп. Бұл Короленко сондай, мұның алдында жамандық қылуға хайуандардың да бетіқызарды. Короленконы орыс жұртының «Совесті» дейді, қазақша ақкөңіл судьясы. Айына бір кітап болып шығатын «Русское богатство» журналы - Короленко журналы. Осы журналды орысша білетін қазақ алып оқыса Короленконың таза жолын білер. Вятка губерниясында, ватияк деген аз жұрт бар, осы жұрттың 18 кісісін бір орыс мұжығын құрбан қылдың деп, сот каторожная работаға айдады, осы сот болғанда Короленко кез болып, билікті көріп отырып, сот адасты, мыналар нақақ айдалды деп, осы іске кірісіп, өзі адвокат болып, жұмысты екі мәртебе қайта қаратып, 18 кісіні каторожная роботадан алып қалды. Сотта отырғанда үйінен келген телеграмды, оқымай қалтаға салып қойып, адвокат сөзін сөйледі, 18 кісіні арашалады. Үйінде қызы ауру еді, телеграмм жамандық хабары болса, сөз бұзылады деп, телеграмды оқымағаны осы. Бұл телеграмм қызы өлді деп келген Короленконың қылып жүрген жұмысы бәрі осындай. Мұны орыс жұртының Сократы десе кінә емес. Короленкоге тамам жұрт, орыстың білімді

адамдары құтты болсын айтып жатыр, енді алпыс тағы жасасаң саған аз емес деп, бұларға мұсылмандар да қосылып жатыр [4, 136 б.].

Ә.Н.Бөкейхан орыс жазушыларының шығармаларын көп оқып, көңіліне тоқыған. Әсіресе, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.А.Крылов, А.П.Чехов, Д.М. Мамин-Сибиряк шығармаларын ерекше бағалаған. Өз мақалаларында орыс ақын-жазушылар есімін ерекше ілтипатпен атап ғана қоймай, олардың шығармашылығымен қазақ жұртшылығын таныстыруды да мақсат тұтқан.

Толстой шығармаларын әлем әдебиетінде орны бөлек шығарма деп санап, оны «Күн жоғалса да жоғалмайтын жазушы» деген. «Ұят-ай» атты мақаласында «Воскресенье» романы нағыз өмір шындығын бейнелейтінін аңғартып, «сөз отчетін зерттеп алып жазған» дей келе, патша үкіметінің орыстың атақты жазушыларын, ойшылдарын абақтыға жауап, Сібірге айдап азап шектіргенін айта келіп, оны «азаттық үшін күрестің азабы мол» деген ойына дәлел қылады.

Ә. Бөкейханов - ұлттық әдебиетте мысал жанрын өркендетуге ерекше үлес қосып, басқа елдер әдебиетінен мысалдар аударумен мақсатты түрде шұғылданған да қаламгер. Бұл жанр бойынша көркемдік ізденістерінен туған туындылары 1925 жылы «Жетпіс жеті мысал» деген атпен жеке кітап болып Мәскеуде басылып шықты. Бұл жинақта Әлекеңнің аударған барлық мысалдары түгелдей басылған. Әлихан аударған мысалдарының жартысынан көбі Эзоп шығармашылығындағы мысалдардың сюжетіне негізделген. «Эзоп деген кім?» деген сұраққа С.Талжанов «Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері» деген еңбегінде: «Мысалдар сөз болғанда, біздің ойымызға ең әуелі Эзоп пен Лұқпан Хакім түседі. Бұларды грек елінде «Эзоп мысалдары» деп атаса, араб шығысында «Лұхпан Хакім мысалдары» деп атайды. Эзоп біздің жыл санауымыздан алты жүз жыл бұрын болыпты, ал Лұхман Хакім атынан айтылып жүрген араб әңгімелерінде ислам дінінің көзқарастары әсірленеді. Эзоп пен араб дінінің көзқарастары өте алшақ. «Ендеше бұл қалай?»,- деген сұрақ туады. Бұл сұраққа Р.Әлиев былай деп жауап береді: «Лұқпан дүниеде мың жыл өмір сүрген адам, ол Бауырдың ұлы, ал Бауыр Иовтың баласы екен. Дәуіт пайғамбардың заманына дейін атақты данышпан болып келген. Лұхпанның мысалдары да, өзі де Эзопқа ұқсайды. Екеуінің тағдыры да бірдей. Мысалы, Лұхпан да, Эзопта Мысырда құлдықта жүрген. Бұған қосымша Лұхпанның баласы Аннам, Эзоптың баласы Аккус». Оның үстіне «Есіктен кірмей, шығуыңды ойла» дейтін араб мақалы Лұхпан Хакім атынан айтылады. Мұны гректер Эзоп айтқан дейді. Осы ұқсастыққа қарап, шығыстың біраз ғалымы: «Лұхпан Хакім дінін өз ойына үйлестіріп, жасап шығарған ежелгі Эзоп болса керек» - деседі [5, 308-309 б.].

«Әлихан Бөкейхан өзінің тәржімаларын түпнұсқадан аударған. Эзоптан алынған деген сюжеттердің ішінде бізге Ахмет Байтұрсыновтың мысал өлеңдері арқылы белгілі болған «Қасқыр мен қозы», «Қасқыр мен тырна», «Шал мен ажал», «Ат пен есек» секілді мысалдар кездеседі. Ал, «Қарға мен түлкі», «Ағаш пен қамыс» мысалдарының сюжеті Ахмет Байтұрсыновта «Емен мен қамыс» деп аталса, Абай оны «Емен мен шілік» деген», - деп жазады академик З.Ахметов [6]. Бұл орайда, бір айта кететін мәселе, Абай мен Ахмет мысал өлеңдері Крыловтан аударған деген пікір қалыптасқан. Ал олардың сюжеті түбі Эзоптан және басқа бұрынғы нұсқалардан шыққаны, ертеден келе жатқаны ескеріле бермейді. Абайдың, әсіресе, Ахмет Байтұрсыновтың бірталай мысалдары өте еркін аударылған, қазақ өмір тұрмысына үйлестіре жанынан сөз қосарлап, өзгеше келтірген тұстары жиі кездесіп отырады, сондықтан оларды бүгінгі таңда қалыптасқан еркін аударманың түріне жатқызамыз.

Сол кезде жалғыз Әлихан Бөкейхан емес, аудармашылардың бәрі де еркін түрде аударды. Әлихан аудармалары - әдеби байланыстар мен салыстырмалы әдебиеттану проблемасы тұрғысынан алғанда, әлі де үлкен зерттеулерді талап ететін сарқылмас қазына. Қазақ аудармасының әрі-берідегі өткен жолы қандай да болсын қаламгердің шығармашылық ғұмырнамасына елеулі із қалдырғанына, жазушының көркемдік идеясына, өзіне тән қалыптасқан стиліне белгілі дәрежеде ықпал еткенін көруге болады. «Қазақ ұлт болып өркениетті ел қатарлы өмір сүруі үшін, ең алдымен, халықтың салт-санасын оятатын жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістетуге керек. Өз әдебиетін қалыптастыруда

табысқа жеткен халық қана азат өмір сүре алады», - деп түсінген Әлихан ұлттық әдебиетімізді өркендетуге жан-тәнімен еңбек етті [4, 438 б.].

Әдебиеттер

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. -Алматы: Ғылым. 3-том. 1 кітап, 1967. 642 б.
2. Сатыбалдиев Ә. Руханиқазына. -Алматы :Жазушы, 1987. 241 б.
3. Аймауытов Ж. Шығармалары. 4-том. Алматы:Жазушы, 2005. 265 б.
4. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. -Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. 477 б.
5. Талжанов С. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. -Алматы: Ғылым.1970.250б.
6. Ахметов З. «Алаш туын қолға алған» // Жұлдыз, 2003, № 3. Б.-189.

ӘОЖ 894.2.342

ШӘДІ ЖӘНГІРҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АБЫЛАЙ ХАН ТҮЛҒАСЫ

Б.Т. Бораш

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы*

Исторические свершения и героические подвиги хана Абылая вдохновенно воспевались в поэзии Шади Жангирулы. Автор статьи исследовал историческую роль Абылай хана, его жизненный путь, политическую деятельность.

Historical fulfillments and heroic feats of the khan Abylaya were with inspiration sung in Zhangirula'spoeziishad. The author of article investigated a historical role of Abylay of the khan, his course of life, political activity.

Ключевые слова: *Абылай хан, Шади Жангирулы, героический подвиг, политическая деятельность.*

Key words: *Abylay khan, ShadiZhangiruli,heroic feat,political activity.*

Шәді төре Жәңгірұлы (1865-1931) сауатын ерте ашып, араб, парсы, шағатай тілдерін жетік білген, Шығыс тарихынан, философиясынан, әдебиетінен мол мағлұматы болған, шығармаларының көпшілігін шығыс тақырыбына арнап, нәзиралық әдіспен жазған ақын. Сонымен қатар туған ел тарихының өзекті тұстарына арналған, мысалы, Қазақстанның Ресейге қараған тұсын, сол кездегі хан, төрелер қызметіне баға берілетін бірнеше өлеңдер, дастанға татырлық бір тарауын Абылай ханға арнаған аса көлемді «Тарихнама» атты дастанын жазған.

«Тарихат», «Тарихнама» деп әртүрлі аталып жүрген 6700 өлең жолынан тұратын. Бұл мол пішілген дастан 70-жылдары табылған қолжазба күйінде-ақ ғалымдар назарына ілікті. Бірақ хандарға деген кеңестік теріс көзқарас зерттеушілерді, әсіресе Абылайға байланысты тұсын айналып өтуге мәжбүр еткені байқалады. Оның бергі жағында, тіпті тәуелсіздік алған жылдары шыққан оқулықтар мен зерттеулерде де дастанның бұл Абылай хан жырланған тұсы жай аталып өтумен ғана шектеліп келеді.

Дастан 17 тарауға бөлінген. Біз оны Абылай өмірі мен қызметінің басты бағыттарына қарай үш бөлімге бөліп талдауды ыңғайлы көрдік. Олар: 1) Абылайдың тегі мен жастық кезі ((1-4 тараулар); 2) Абылайдың қазақ елінің шығыс шекарасын бекіту жолындағы күресі (5-13); 3) Абылайдың оңтүстік шекараны бекіту әрекеттері (14-16); 4) Абылай өсиеттері (17).

Абылай ханның қайраткерлік барша ісінің кіріспе іспетті бірінші бөлімінде ханның арғы бабалары Шыңғыс ханнан тарайтынын шежіре тізбегі арқылы көрсетіледі. Бұхарға хан болған бергі атасы Әбілфайызды парсылық билеуші Нәдіршемен қызын беріп жақындасып, билігі күшейген шақта ханның Марайым деген уәзірі зұлымдықпен екеуін де өлтіріп,

шахтың жалған хатымен Бұхараға өзін хан етіп қойдырады. Бұған да місе тұтпай ол Әбілфайыздың бар әулетін өлтіртеді. Сарай қызметшісі аталық Ораз деген қарт кісінің жәрдемімен ханның Абылхай атты кішкене нәрестесі ғана аман қалады. Осы бөлімнің “Абылай ханның жастықтағы халі” деп аталатын тарауында аталық қолындағы Абылхайдың ер жетіп өсуі, сол кездегі басқа балаларға ұқсамайтын “бөлек әр пормасы” халық аңыздары мен тарихи жырларынан белгілі Абылайдың Сабалақ атанған кезіндегі астына төсенішсіз отырмау, тамақты тауыспай жеу, төрге отыру, қолдары мен аяғын төрт жаққа жіберіп ұйықтау, ешкіммен артық ойнап күлмеу, асын қасындағылармен бөлісуі және жас кезінен-ақ үйге кіріп келгенінде өзінен үлкен кісілерді еріксіз орнынан тұрғызатын киесінің барлығы сияқты қылықтарын еске түсіреді.

Бұл бөлімдегі оқиғалардың ауыз әдебиеті үлгілеріндегіден өзгешелігі біріншіден, Бұхараны билеп тұрған Абылай әкесі Әбілфайыз әулетінің жоңғарлар қолынан емес хан уәзірінің зұлымдығынан опат болғандығы, екіншіден, бала Абылайдың ата қонысын іздеуі жоңғарлардан кек алу үшін емес, жан сақтау қамы болатын.

Біз “Абылайдың қазақ елінің шығыс шекарасын бекіту жолындағы күресі” деп аталған екінші бөлімінде автор елдің көп қасірет шеккен қалмақ шапқыншылығына (қайсысы екені айтылмағанмен “Ақтабан шұбырынды...” қырғыны екендігі байқалады) ұшырау себебін “Қазақты қорғайтұғын жоқ еді ханы” – деп түсіндіреді. Дастанда **Жәнібектің** аты аталады, бірақ ол орта жүздің ханы (турасында бұл *Әбімәмбет хан болуы керек*). Ал әлгі айтылып отырған “...жоқ еді ханы” – ол бүкіл үш жүздің қазағының басын біріктіріп, жауға тойтарыс беруді ұйымдастыратын *үлкен ханының жоқтығы* туралы болып отыр. Осы бөлімнің алғашқы екі тарауы осы орны ойсырап тұрған үлкен (ұлы) ханның қалай тарих сахынасына келгендігі туралы жырланады. Алғашқы жорығында-ақ (5-тарауда) жау басым күшпен қазақтарды тықсыра бастағанда намыс кернеген Абылай өз атын “Абылайлап” ұран қылып, жауынгерлерді жігерлендіріп, “Қалмақтың алдын қырқып ұрысқа еніп”, жоңғарларды ел шетінен қуып тастайды. Ұрыстан кейін Жәнібек хан Ораздан жас батырдың тарихын біледі. Келесі тарауда қартайған Жәнібек хан ұсынысымен үш жүзде жиылған халық өкілдері алдында Абылай ақ киізге отырғызылып, барша қазақ ханы етіп сайланады. Хан көтерілген Абылай: “Баршаңыз татулықты көңілге алып, Тұрындар бір жағадан бас шығарып. Бір жеңнен ынтымақ қып қол шығарып, Бұрынғы араздықтың бәрі қалып”, – деп елді бірлікке шақырған үндеуін жариялайды.

Осы бөлімнің екі (6-7) тарауы үш алашты соңына ерткен ханның бұрын айырылған жерлерді қайта қосып алу әрекетіне кіріскені жырланады. Бұл жұмысты алдымен Хиуа мен әкесінің билік құрған Бұхараны үш жүз билеушілері келісімімен қайтарудан бастайды. Хиуа елі соғыссыз “Айтқанын Абылайдың қабыл алып”, енді Бұхараға аттанарында Абылайға “ирандық тәрбие” ықпалының белгісі Нахшбанд Баһауаддин диуананың араласуымен, Абылайдың қазаққа хандығымен қанағат тұтып, әрі қарай бармауын, бара қойса кесірі болатыны ескертіледі. Бұған көнбей көріп еді қосынға індет келіп, біраз адамға шығын болып, хан сол жерден еліне, кіші жүз жері Сыр бойына қайтуға мәжбүр болады. Бөлімнің төртінші (дастан бойынша 8-ші) тарауы Қаратаудағы қоңырат елін шапқан қырғыздардан мал-мүлкін, адамын өз күшімен қайтара алмасын білген Қазымәмек қарияның Абылайдан көмек сұрайды. Хан жүз мың әскермен келіп, Әйтеке жырық басқарған қырғыздарды тізе бүктіріп, “Халқының ар-намысын алып берді”. Осы қырғыз-қазақ оқиғасы тұсында Абылай бойындағы көптеген жаңа қасиеттер байқалады. Алдымен, елінің қай түкпіріндегі болмасын халқына елжірей жаны ашитындығын шапқыншылықтан хабар түскенде “Жылады көңілі босап жасы келгенінен” аңғарылады. Екіншіден, “Жау шауып елдің шетін жатқан кезін”, жүрегіне жақын алып, бармауына ешбір себеп болмайтынын айтып орасан үлкен қол жинайды. Үшіншіден, жорыққа аттанар жігіттерге “Астына құлындаған бие мінсін, Қос артып саулы түйе алып жүруін”, оны қамтамасыз етуді барлық байларға міндеттеп, бүкіл елді мұндай намыс кететін іске жұмылдырып, жаумен соғысқа үлкен дайындықпен барады. Төртіншіден, ұрыс кезінде жағдайға орай ұтымды әдіс қолданып, қолбасшылық шеберлігін танытады.

Абылайдың қазақ елінің басын біріктіру жолындағы күресіне қатысты тараулардың алғашқысында (9-шы) елдің шығысындағы қалмақтың әрдайым тиісіп отыратынына қазақтың сабыр қылғанын әлсіздігі деп біліп, Қалдан ханның тұсында оның екі інісінің бірі Шарыш бір жылы келіп елді шабады. Үстіне оқ өтпес сауыт киген қалмақ батыры қазақ қосынына ендеп кіріп, оңды-солды шауып, қазақты қашыра бастаған кезде намысын жібермейтін Абылай қарсы шауып, атқан оғы Шарыштың болат шығыршықтан тоқыған сауытын тесіп өтіп Шарашты мерт қылады. Намыстанып кектенген Қалдан Абылайды қалайда қолға түсірудің амалына кіріседі.

“Абылай ханның қазақ елінің шығыс шекарасын бекіту жолындағы күресі” деген жалпы атпен біріктірілген сегіз тараудың қырғыз-қазақ қатынасына байланысты (бөлімнің 4-ші, дастанның 8-ші) тарауын жоғарыда әңгіме еттік. Қазақ билеушісінің қалмақтар мен қытайлар сияқты шығыс көршілерімен қарым-қатысы 5- тараудан кейін барып үш тарауында қатар сөз болады. Олардың алғашқысы және дастандағы тараулардың ең көлемдісі “Абылай ханның қалмақтың қолына түскені” тарауы атауына қарағанда осы аттас аңыздар мен тарихи жырлардағы белгілі оқиғаны Абылайдың жастығына арналған фольклор мен дастандағы жақын ұқсастықтай болар деп күтілген. Бірақ қазақ ханының Қалдан Серен қолына түсіп, көп ұзамай босатылу фактысынан басқа ұқсастықтар шамалы. Дастанда фольклордағыдай екі хан арасындағы терең психологиялық және философиялық айтыс, тартыс жоқ. Хан сарайындағы Құлтай атты екінші адам ақылымен Абылай босатылады. Қазақ ханы тұтқыннан екі жаққа да тиімді мәселелерді шешіп қарастырып шығады. Солардың бастысы – “Ел шапса екі жақтың қайсылары, Айыбымен мал, дүниесін қайтып беріп, өлтірсін жазалы қып оны өз ханы”. Егер халқы ханының тілін алмай дүниесін қайтармаса “Жазасы ханға болсын бәрі мұның” деген Абылай шартымен қалмақ ханы келіседі. Тарау әлгіндей аталғанмен әңгіменің көпшілігі хан тұтқынынан кейінгі қазақ-қалмақ қатысына арналған.

Абылай елге келгеннен кейін кейбір ел жақсылары ханның тұтқындалуы сүйекке таңба, сондықтан қалмақтың елін шауып алуды ұсынады. Хан оған: “Қалмақпен сөз байластық уәде қылып,.. Дұшпандық бір-біреуге жасамасқа” деген сөзді бұзбай, асықпай артын күтуге шақырады. Ханның болжамы бойынша, қалмақ “бұрынғы бұзықтығын тағы да етер”, ханы қанша айтқанмен қайтып бермес алған малын. Міне, сол кезде біздің оларға қарсы жорығымыз заңды болады деп, сөзге тұратын *табандылығын, даналық, болжағыштық* қасиеттерін танытады. Хан айтқаны дөп келіп, арада бірнеше жыл өте қалмақ жағы уәдені бұзып қазақ жылқыларын айдап алып, тіпті кісі өліміне шейін барады. Абылайдың қалмақ ханына жазған хаттарынан нәтиже болмаған соң, хан оған елші жібереді. Бірақ қалмақ жағы мал қайырмақ түгіл ханының құтқарылғаны үшін “Қарызына он адамның құнын берсін” – деп, қазақтардың өздерін кінәлап бәле салады, ал Қалдан хан көпшілік айтқанынан шыға алмай, уәдесінде тұра алмай *солқылдақтық* білдіреді.

Осындай болатынын сезген қазақ ханы шыдамы таусылып, үш жүзге қалмаққа қарсы жорыққа жүрмекке хат жолдайды. Бұл жорыққа да алдындағы қырғызға аттанарындағыдай барлық соғыс қажет жабдықтарын толық қамтамасыз етуді байларға міндеттеп, мұқият дайдалынды. Жорықтың сәтті боларына көз жеткізу үшін қазақта бар ескі ырыммен асық иіріп, асығы “Тік болып оңқасынан түсіп”, хан көңілі жұбанады. Бұндай ырыммен қатар бұл жолы да ханның пірі жалаң аяқ жалаңбас түрінде қосынға еріп жүреді. Бұл жолы да қырғызбен болған соғыстың тактикасы (батырлардың жекпе-жегі, қалмақбатырларының жеңілісі, қалмақтардың лап қойып қазақ, қалмақ аралас соғысы) бірнеше дүркін қайталанып, соңғысында тама Есет батыр бастаған батырлардың жауды қашырғаны баяндалады. Осы арада Абылай үш жүз өкілдерін шақырып, кеңес құрып, көпшіліктің осы арадан қайту дегеніне келіспей ендігәрі бас көтермейтіндей қылып, Қытаймен шекарадағы Шәуешектен асырып қуып тастаудың қажеттігін дәлелді уәждермен мойындаттырады. Аса көп шығындарға ұшырап, шекараға келгенде қалмақтар жеңілгендігін білдіріп Абылайға тарту беріп, жараспаққа елшісін жіберіп, бар кінасын мойындап кешірім өтінген хатын жібереді. Абылай хатпен танысқан соң, “Рахым етті, аяушылық көңіліне көп”. Бірақ қыс таяп қалғандықтан осы жерде қыстап шығуды ойлап, алдағы көктемге шейін “ас-ауқатын

бермекке уағда қылсын” деген шарт қойып, Қалдан ханды оған көндіреді. Сол қыста қоян-қолтық отырған екі халық жарасымды, тату өмір кешеді.

Келесі тарауында Абылай қытай патшасы Бачинге өз ұлы Әділді елші қылып жіберіп, онымен хат жолдайды. Қытай патшасы елшіні жылы қабылдап, ханның өтініші бойынша Шәуешекті екі ел арасындағы сауда-саттық өтетін бекет қылады, тіпті шекарадан алынатын баж салығын қазақ ханының алуына рұқсат та береді. Қазақ елшілігі делегациясына Абылайға деп мол сыйлық беріп жібереді. Хан “Әкелген Шәуешекке бар қазынаны” үш жүзге және қалмақ ханына бірдей етіп бөліп береді. Қалмақ халқы қазақ ханының бұл *жомарттығы* мен *кеңдігіне* қайран болады. Абылайдың өз еліне қайтқаны туралы соңғы екі тарауында әлденеше ғасыр өштесіп соғысқан екі халықтың бір қыста бір-біріне бауыр басып қалып қимай айырысатыны айтылады. Бұндай жақындасу негізінен қазақ жағынан, әсіресе Абылай тарапынан, аса кеңшіліктің “бермегенді беріп ұялт” қағидасынан болған сияқты. Сондай жалпақшешейлікке ұласқан кеңшілік қазір де біздің елдегі басқа халықтарға жасалып жатқан дарқандыққа ұқсайды. Бөлімнің соңғы тарауында Абылай тұсындағы *ел билеу жүйесінен* біршама *мәлімет* беріледі. Сол жүйеден ханның ел ішіндегі тәртіпті нығайтуға бағытталған іс-шаралары тарқатылып, олардың қатаң болғаны айтылады. Мәселен, біреудің малы ұрланып, ол мойнына қойылса, оның қолы кесілетін болған, ал “кінәсі қол кесуден кетсе өтіп – дарға асылады”. “Бұзықты тыймақтыққа” – әртүрлі жаза, соның ішінде “дүре соғу” да болған. “Осындай көргеннен соң хан жұмысын,.. Жолында қанша дүние бос жатса да, Қорыққаннан алмас еді ешбірісін”. Абылай хан қолдауымен әр жүздің малы сатылатын белгілі сауда орталықтары (саудаханалары) болған: Шәуешек, Қызылжар – Орта жүзге, Орынбор, Үргеніш – Кіші жүзге, Хужанд (Ходжент) – Ұлы жүзге қызмет қылған.

Біз “*Абылайдың оңтүстік шекараны бекіту әрекеттері*” (14-16) деп атаған үшінші бөлімінің алғашқы тарауында ханның қартайған шағында *Назірет сұлтанға* мінажат етуге көңілі ауады. Жолда Созақ жеріне тоқтап, осы жерден қыстақ салдыруға көңілі кетеді. Түркістанда Әзіретке тағзым етіп, әлгі жолдағы ойын іске асыруға Созақ жеріне там салып қала тұрғызуға сарттарды жібереді. Түркістанда ханға сәлем беруге Төле би келеді. Абылайдың сарт жеріне жорыққа аттануына Төленің сарт билеген қалаларда олардың қазақ малын сатуға барғандағы сарттардың қазақтарға көп қиянаты жөніндегі арыз әңгімесі себеп болады. Сарттар малдың пұлын бермей қоятын болған, малға зекет салып, оны жылдан жылға өсіріп отырған. Хан бұл сөзді естіп ашуланып, тағы да өткен қырғыздар мен қалмақтар жағдайындай хат жаздырып үш жүзден қосын шақыртады. Ол кезде қазақтың оңтүстіктегі Әулие ата, Шымкент, Сайрам қалалары сарттардың қолында және олардың әкімдері де солардың өкілдері болатын. Хан бұйрығымен ол қалалардың бәрінің әкімдері таза қазақ руларынан гөрі діндарлығы жөнінен сарттарға бір табан қазақ арасындағы қожалармен алмастырылады.

Ол кезде сарттарға түгел қараған Ташкеннің билеушісі қазақ ханы өздеріне ат басын бұрғанын естіп, дарбазасын жауып ұрысқа дайындалады. Абылай қалаға жақын келіп қонып, нақақтан мұсылманның қаны төгілмесін деп, әскеріне “Рұқсатсыз ұрыспа деп бұйырады”. Қала басшылығының “ұрыспаққа көңілі кеткенмен” Хожанияз деген бір қарияның бұлардан бұрын Абылайдың жеті кентті келісіммен бейбіт жолмен алғанын, оларды екі халыққа да жақын қожаларға билеткенін естеріне салып, қазақтар “тату тұрсақ сауда қылар” мұндай бәтуалы сөзге қалғандары құлақ қойып, дарбазасын аштырады. Ташкенде Абылай хан біраз тұрып, осындай екі жақты келісіп, шарттасумен Қоқан мен Хожантты да алады. Мөр басып қағаздалған шарт бойынша ол қалалардың әкімдері қылып “Өздерінің дайындаған адамдарын” қояды, ал олардың барлығының үстінен бақылаушы етіп, жарлықпен Төле биді бекітеді. Абылайдың оңтүстік жорығынан қазақтардың ұтқаны – “Зұлымынан сарт халқының құтылғаны”.

Дастанның “Абылай ханның кесел болып дүниеден өткені” деген қорытындылық маңызы бар соңғы тарауын біз “*Абылай өсиеттері*” деп, әдейі бөлім етіп қарастырдық. Оңтүстік жорықтан қайтып келе жатып, хан “атасы үшін қысасын алмағанға қайғырады”. “Ақыры

қайғысының көптігінен, Ағзада қуат кетіп”, бойына кесел енеді. Ауруы мендеп, Арыс бойына тоқтап, сол жерде кейіннен “Хан қорған” деп аталған қорған соқтырып, онда бір жылдай аялдайды. Көкшетаудан ұлы Уәлихан келіп, үш алаштың белгілі адамдары шақыртылады. Үш жүздің қариялары ханның есі кіріп, науқасы сәл бәсеңсіген уақытта кейінгіге не насихат айтарын сұрайды. Сонда ханның басқа халықтардағы бір адамның тілін алып, ”Шықпайды айтқанынан бөтен жаққа” жақсы дәстүр барын еске салып, сіздер де “бір адамға ерікті беріп, әрне десе қабыл көріп ынтымақпен тұрсаңыз, еш дұшпан жеңіп алмас сырттан келіп” деп, ақтық сөзі бірлік, ынтымақтық сияқты ел болуға жетелейтін қасиетті үлгі етуге арналады. Халық Абылай ханның ”Ғазіретке қойындар кетсем өліп” деген өтініші бойынша Сұлтанның оң жанына жерлейді. Уәлиханды хан орнына отырғызып, халық елді-еліне тарасумен дастан аяқталады.

Дастанды төрт бөлімге бөліп, барлық 17 тарауын қарастыру кезінде шығармадағы Абылай және басқа хандар бейнесі, Абылайдың үш арыстың басын қосып, орталықтандырылған хандығының құрылымы, билеу жүйесі, көрші мемлекеттермен қарым-қатынасы туралы айтылғандарды жинақтайтын жалпы дастан, ханның тұлғалық бейнесі және де басқа мәселелер туралы кейбір түйіндеулер, ой-пікірлер.

Біріншіден, бүкіл шығарманың басты желісі – Абылайдың қазақтың үш жүзін біріктіріп, айнала аңдыған жауға төтеп беретін қуатты бір орталыққа бағынған мемлекет құруды жүзеге асырудағы әрекеттері мен мінез-қасиеттері, халқының көрген шарапаты: а) әрекеттерінің іс жүзіндегі орындалуы жолындағы ұйымдастырушылық шеберлігі; ә) жау қолында кеткен қазақ жерлерін халыққа қайтару жолындағы табандылығы; б) Абылай құрған орталықтанған қуатты мемлекеттің көршілерінен теперіш көріп келген әр жүз руларының сүйеніші, қорғаны болғаны, оны сезінуі.

Екіншіден, бір орталыққа бағынған хандықтың ұйтқысы болған Абылай ханның бейнесі әр қырынан көрсетілген а) жас кезінен айқын біліне бастаған тектілігі; ә) дастанның әр тұсынан, әсіресе, қалмақ тұтқынындағы қалмақ ханынан басым түсіп отырған ақыл-парасаты, даналығы; б) тарихтан белгілі Абылай ханның қаталдығы бұл шығармада ел ішінде тәртіп орнату эпизодтарында ғана белгі береді; в) талдау кезінде, керісінше, ханның біраз тарауларында жүрегінің жұмсақтығы жиірек байқалады.

Үшіншіден, көшпелі қоғамда ел билеушінің абыройы хан ордасында тақта отырып билегеннен гөрі, ат үстінде қол бастаған сәттерінде биік болатыны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда Абылайдың халық алдында танылуы көбінесе ұрыс алаңында болып, а) жеке басының батырлық, ерлік, тапқырлығымен танылғанбатыр атағы болды; б) дастанның ұрыс эпизодтары суреттелетін тұстарындағы Абылайдың қолбасшылық таланты, бір жағынан, нақты ұрыстарда шебер тактик түрінде көрсетілсе, екінші жағынан, қалмақтарды қайтып бас көтерместей етіп, ел шетінен қуып тастағанда алысты болжай алатын стратег қолбасшылығымен де көрініс беріп отырады;

Төртіншіден, Абылай ханның ел билеу жүйесін жетілдірудегі кейбір әрекеттерінің көрсетілуі. Бұл а) 11-тараудағы ел ішіндегі тәртіпті нығайту бағытындағы реформасын, оны іске асыру арқасында халықты жолда бос жатқан дүниеге тимес дәрежеге жеткізуі; ә) жорықтарға дайындық кезінде бар салмақты халыққа сала бермей, жорыққа шығатын жігіттердің мініс атынан бастап ішер тамағына шейін ел ішіндегі байларға, ауқаттыларға міндеттеу, оны орындамаған жағдайда олардың қатаң жазаға тартылатындығы. Бұл қазіргі заман жағдайында, мәселен, табиғаттан болатын төтенше кесепат, соғыс қаупі төнген кезде қоғамның әр топтарының, әр мүшесінің, өндіріс, мекеме орындарының өз міндетін білуін міндеттеу және оны орындамаған жағдайда жауапшылықтың болуын қамтамасыз етумен парапар жұмылдыру тәртібі (мобилизационное предписание); б) қазақ қоғамындағы далалық демократия тәртібімен хан билігінің босандығы, оның үстіне Тәуке ханнан кейін орталық үлкен хан билігі болмай, әр жүздің жеке тәуелсіз билікке ұмтылысы болғаны белгілі. Абылайдың қазақ хандық билігіндегі осы олқылықты айтып та (Абылай өсиеті), іс жүзінде де іске асыруы.

Бесіншіден, хан өмірі мен бейнесін суреттеудегі *көмескілеу тұстары* және олар туралы пікір:

- 1) 7-тараудағы “Абылай хан әкесінен жетім қалды, Ирандар тәрбиесін қолына алды” жолдарындағы ирандар тәрбиесінің үлкен ықпалы “қай жерде патша болса яки бір хан, Болады ирандардың жәрдемімен” жолдарынан аңғарылады. Абылайдың көп жорықтарына қолдау көрсетіліп, әкесі билеген Бұхараға аттанар сапарында әулетіне көп қиянат жасаған Марайымнан кек алып, Бұхара тағына отыруға кедергі жасаған Нахшбанд Баһауаддин диуананың үкімімен жолының кесілуі дастанда түсіндірілмейді. Сол ойына алған ісінің болмауы “атасы үшін қысасын алмағанға қайғыруы” ақыры оны дертке ұшыратып, өлімге әкеледі.

Біздің пайымдауымызша Баһауаддиннің Абылай ханның Бұхараға жорығын қолдамауының себебі ол ғұламаның дастанда көрсетілмеген Баһа әд-Дин Мұхаммед бин Бурхан әд-Дин Мұхаммед әл-Бұхари деген толық атын келтірсек ашылады. 14- ғасырдағы ортаазиялық сопылық ағымның ірі өкілі бұл діндар ғұламаның туған және жерленген жері Бұхара қаласы. Сондықтан ханның Бұхараға шабуылын қолдамағаны түсінікті болады. Ал атына жалғанған Нахшбанд – бұл оның сопылық нахшбандия бауырластығын ұйымдастырушылығының дәреже атауы. Дастандағы “ирандар тәрбиесінің” деп отырғаны ғұламаның иран тілді тәжік отбасынан шыққандығы және Баһауаддиннің сопылық ағымның парсылық бағытының өкілі болғандықтан.

Орайы келгенде айта кету керек қазақ аңыздарында да дастандағы Абылайдың оңтүстікке жорығының сұлбасы бар. “Абылай ханның түсі” атты аңызда Шымкент, Сайрам, Ташкент қалаларына сарттан әкім қойып, Самарқанды қамап, енді алам деп тұрған түні көпшілікке белгілі “жолбарыстан... қоянға айналған...” түсін көріп, оны жамандыққа жорыған Бұқар жырау ақылымен Самарқанды алуға сәл қалғанда ұрысты тоқтатып елге қайтады. Қайтар жолда әлгі өз қолымен қойып кеткен сарт басшылары “жалпақ табан, жалаң аяқ сарттарды жинап алып, қосын қылып, ханды Арыс өзенінен өткізбейміз деп алдын тосып тұрады” [11, 326]. Хан сонда сарттардың сатқындығына және алдында батырларын таратып жібергеніне қатты өкініп, құса болып өледі.

2) Дастанның тағы бір күңгірттеу тұсы бар. Абылай қазақтардың арыз-шағымы бойынша оңтүстіктегі қалаларға жорығының негізгі мақсаты қазаққа сарттар тұрғысынан теріс ниетті, бұзақылықты түзетіп қана қоймай ол қалаларды қазақ хандығына бағындыру болатын. Хан ол қалаларды алғаннан кейін қазаққа жартылай бағынатын Шымкент, Сайрам, Әулие ата қалаларының әкімі етіп, қазақты қоймағанмен сарттарға дін жағынан бір табан жақын қазақ ішіндегі қожаларды қояды. Мұны түсінуге болады. Ал Ташкентге, Қоқан хандығы қалаларына сарттардың өз арасынан сайлаған адамдарын билеуші қылып қоюды түсіну қиын. Жалпы бақылаушы етіп Төле биді қойғаннан ештеңенің өзгере қоймайтыны анық еді.

Осыған байланысты біздің пікірімізше Абылай ханның сарттарға қолы батпай жартыкеш шешімге, жалпақшешейлікке баруының бір-ақ себебі бар – ол ханның иран тұқымдастарға бүйрегі бұратын жоғарыда айтылған ирандық тәрбиесі немесе парсылық сопылық көзқарасының әсері болар. “Сарт” сөзі (термині) “Қазақстан” энциклопедиясы (7 т., 2005 ж.) бойынша өзбектер мен тәжіктердің ежелгі отырықшы бөлігінің атауы. Қазақтың “өзбек өз ағам, сарт – садағам” деген сөзіне қарағанда бұл атау өзбектерден гөрі көбінесе иран тектес тәжіктерге таңылатыны аңғарылады.

Біздің білуімізше, осы Шәді туындысынан және жоғарыда келтірілген аңыздан басқа көркем шығармаларда, ғылыми әдебиетте Абылай ханның ирандық тәрбиесі (парсылық сопылығы) мен одан жеген опығы туралы зерттеу түгілі еш мәлімет кездеспейді.

- 3) Тарихи дастандағы көптеген жер-су, адам аттары тарихи атауымен көрсетіліп, тарихи оқиғалар негізінен шынайы баяндалады. Неге екені белгісіз тек Абылай алдындағы хан тарихи деректерге үйлеспей Жәнібек деп аталады. Біздің ойымызша ол Әбілмәмбет хан.

- 4) Абылай хан тұсында қазақ-орыс қатынасы біршама шиеленісті болғаны тарихтан белгілі. Дастанда бұл күрделі қатынасқа келгенде ақын қиындықтар болған жағдайларды айналып өтіп, шығарманың екі-үш жерінде кездесетін орыс-қазақ қатынасында өте сақ, орысқа шаң жуытпай, ылғи жылы сөз айтылады. Абылай ханның Үргенішке барған сапары баяндалатын тарауда: “Орысқа барған адам зиян көрмес, Мал алып саудагерге қорлық бермес... Хиюа барған қазақ халқы, Алдырып, қорлық көріп аман келмес”.

Ақынның қазақ-орыс қатынасын бұлай тігісін жатқыза суреттеуінің екі себебін айтуға болады. Біріншіден, шындығында да орыстар, жоғарыдағы келтірілген жолдардан байқалатындай, оңтүстіктегі өзбек-сарттардай емес саудада тазалау, қарым-қатынаста сәл жұмсақтау болған сияқты. Екіншіден, ақынның 1912 жылы “*Россия патшалығында Романов нәсілінен хұқмұнарлық қылған патшалардың тарихтары һәм ақтабан шұбырыншылық заманынан бері қарай қазақ халқының ахуалы*” деп аталатын баспа бетін көрген поэмасының негізгі мақсаты қазақ жұртын Ресейдің Петр бірінші патшаларынан бастап билеушілерін, қым-қиғаш тарихын мадақтай жырлау арқылы Қазақстанның Ресейге қосылуының тарихи қажеттілігін дәлелдеу болған. Әбілқайыр ханды негізсіз осы идеяның авторы қылып көрсетіп, кіші жүзді бұдан тыныштық көргенін мадақтап, ал Кенесарының баласы Садықтың орыс әскеріне қарсы шыққан “жан түршігерлік” істерін сынап, Ресей империясы тұрғысынан жырлайды. Осыған қарағанда Шәді ақынды қазіргі елімізді қаптап кеткен орысшылдықтың тамыры тереңде жатқан алғашқы буыны ма деп қаласың. Абылай туралы жырдағы орысқа жылылық лептің қайдан есіп тұрғаны енді түсінікті болар.

Әдебиеттер

1. Шәді төре Жәңгірұлы. Тарихат. // Абылай хан. *Тарихи жырлар*. Бірінші том. Алматы, «Жазушы», 1993, 82-183 бб.
2. Шәді төре Жәңгірұлы. Абылайдың тарихы. // Тарихи жырлар. Бірінші том. Абылай хан. Алматы, «Білім», 1995, 144-284 бб.
3. Кенжебаев Б. Шәді Жәңгіров (1865-1931). // XX ғасыр басындағы әдебиет. Алматы, «Білім», 1993, 55-59 бб.
4. Келімбетов Н. Шәді ақын. (Зерттеу). (Алғы сөзін жазған Ә.Тәжібаев). Шәдінің әдеби мұрасы. (II тарау. 4-5- баптар). Алматы, «Жазушы», 1974, 37-55 бб.
5. Баһа әд-Дин Нақшбанд. // “Қазақстан”. Ұлттық энциклопедия. 2 том. “Қазақ энциклопедиясының” Бас редакциясы. Алматы, 1999, 207 б.
6. Шәді Жәңгіров. Қазақ Совет энциклопедиясы. 12 том. Қаз. Сов. энцикл-ның бас редакциясы. Алматы, 1978, 205-206 бб.
7. Сарт. // “Қазақстан”. Ұлттық энциклопедия. 7 том. “Қазақ энциклопедиясының” Бас редакциясы. Алматы, 2005, 561 б.
8. Абылай ханның түсі. // Абылай хан. *Тарихи жырлар*. Бірінші том. Алматы, «Жазушы», 1993, 324-326 бб.

Вестник Актубинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, №3(41), сентябрь, 2015
История, философия и социология

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ History, Philosophy and Sociology

УДК 930.1

ИННОВАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КЕРАМИКИ ДРЕВНЕЙ ГЯНДЖИ

Э.Л. Гасанов

*Гянджинское отделение Национальной Академии Наук Азербайджана
город Баку, Азербайджан*

Бұл жұмыс антикалық Гянджидің көркем керамикасы үлгілерін тарихи - этнографиялық зерттеуге арналған. Тұңғыш рет бұл құнды жәдігерлердің тек қана Кавказ аймағының ғана емес, бүкіл Таяу Шығыстың ежелгі тарихын зерттеудегі басты этнографиялық және археологиялық ақпарат көзі екендігі жарияланды.

This work of samples with Gyandzhi the historian - ethnographic, for studying in art ceramics. For the first time this cost only a monument of the Caucasian region, all of the Middle East that main ethnographic and archaeological the source of information not only with ancient stories is published.

Кілт сөздер: Гянджи, керамика, этнография, Әзірбайжан, Таяу Шығыс.

Key words: Gyandzhi, ceramic, ethnographic, Azerbaijani, Middle East.

Гянджа, родина великого поэта, мыслителя Низами Гянджеви, является одним из древних городов Востока. Как известно, еще с VII-VI тысячелетий до нашей эры в Гяндже развивалось гончарное ремесло. То есть уже в эпоху неолита, энеолита, на территории древней Гянджи, а также долины реки Гянджачай изготавливались ранние керамические изделия. Благодаря усовершенствованию ремесленных традиций, со временем гончарные образцы становились более качественными и разнообразными [1, 131].

Нужно особо отметить, что в истории развития художественной керамики Гянджи конец железного века и ранние века нашей эры имеют большое значение. В этой античной эпохе наблюдается высокое усовершенствование в конструктивно-пластических формах, а также декоративно-орнаментальных особенностях художественной керамики древнего государства наших предков - Кавказской Албании. Город Гянджа являлся одним из основных культурно-экономических центров этого государства.

Главным историко-этнографическим значением изделий художественной керамики Гянджи является тот факт, что керамика была ведущим и определяющим видом, влияющим на остальные декоративно-прикладные искусства Кавказской Албании в рассматриваемом периоде. VI век до нашей эры I век нашей эры считается периодом расцвета художественной керамики древней Гянджи. В этой эпохе прослеживается традиционное продолжение керамических форм предыдущих исторических периодов. А также продолжают действовать и древнейшие культовые обряды эпох бронзы и раннего железа, часто влиявшие на создание таких традиционных керамических форм как зооморфные, сообщающиеся и другие сосуды. Кроме того, в этом историческом периоде одновременно встречаются и сосуды, созданные на базе потребностей хозяйственно-бытовой жизни страны. Примером тому могут служить вазы, фляги и другие сосуды с развитыми керамическими формами [2, 25-27; 3, 73].

Необходимо учесть и непосредственное влияние экономического уклада Кавказской Албании на развитие керамического производства в таких крупных городах, как Гянджа. Так, организация производства керамических изделий в многом была связана с развитием экономики страны. Примером может служить тот факт, что перевозка глины, доставка строительных материалов для постройки гончарных печей, наличие лесоматериалов для топлива, потребительская способность населения в гончарных изделиях и другие важные процессы были стимулированы экономическим состоянием древнего общества. Но в отличие от культовых сосудов, кувшины хозяйственно-бытового значения появлялись непосредственно на базе экономического уклада страны. Вазы, фляги и другие схожие сосуды являются примером.

В историко-этнографической, научной характеристике художественной керамики древней Гянджи данного периода, большое значение имеет развитие конструктивных форм и пластических особенностей гончарных изделий. Основными конструктивно-пластическими формами художественной керамики античного периода Кавказской Албании являются:

1. Керамические фляги.
2. Художественные вазы.
3. Фигурная керамика.
4. Сообщающиеся сосуды.
5. Ялойлутепинские типы сосудов.

На территории старой Гянджи, а также в некоторых историко-археологических памятниках долины реки Гянджачай было обнаружено довольно много образцов данных основных групп керамических изделий [4;5].

Керамические фляги как одна из основных конструктивно-пластических форм художественной керамики древней Гянджи данного исторического периода не случайно возродились в гончарном ремесле, так как они были тесно связаны с хозяйственной жизнью наших предков и географическими особенностями. Эти керамические изделия имеют некоторые характерные черты и на основе разновидности композиционного строения могут подразделяться на три типологические группы:

- а) первая группа включает фляги, характеризующиеся полусферической формой корпуса, широкой развернутой горловиной и двумя большими боковыми ручками.
- б) фляги второй группы характеризуются двумя ручками на плечиках и разновидными выпуклостями сторон. Сюда относятся фляги без носика и с носиком, которые предназначены для ношения в чехле в вертикальном положении.
- в) в третью типологическую группу входят керамические фляги, своими композиционными особенностями отличающиеся от предыдущих образцов. Так как, сосуды этой группы по генетическим основам и композиционному строению отличаются горизонтальными формами корпуса и вертикальными направлениями горловины.

Важно отметить, что художественно-пластические особенности керамики древней Гянджи особенно сильно проявляются в фигурных сосудах. Они одновременно являются неотъемлемой частью пластического искусства Кавказской Албании.

Религиозные представления и культовые обряды, способствовавшие созданию фигурных сосудов, переходя из поколения в поколение, были основной причиной традиционного продолжения данного вида художественной керамики. В этом отношении примечательно, что разные художественные формы фигурных сосудов эпохи бронзы повторялись и в последующих эпохах - в эпохе раннего железа, в IV-I веках до нашей эры и даже в раннем средневековье.

Основными фигурными сосудами данного периода являются зооморфные керамические изделия. На территории Ирана, Турции (Передняя Азия), Центральной Азии были обнаружены образцы гончарного ремесла, имеющие сходство с сосудами античного периода Гянджи [6, 288; 7, 56].

Антропоморфные, зооморфные и геометрические орнаменты художественных керамических изделий древней Гянджи, а также зооморфных (фигурных) сосудов имеют много общностей с гончарными образцами таких историко-археологических памятников, как Бампур, Тепе Гийан, Персеполь, Шахи-Тумп, Гийан и др. Это еще раз доказывает важность керамических изделий Гянджи и всего Гянджабасарского региона как этнографических источников в исследовании исторического прошлого не только Азербайджана, Кавказа, но и всего Ближне и Средне Восточного ареала. Данные образцы художественной керамики античной Гянджи являются показателем древних этно-культурных взаимоотношений в этом регионе в период бронзового, раннежелезного веков, а также в эпоху эллинизма [8-11].

Кроме того, многообразие художественно-пластических форм фигурных сосудов позволяет распределить их по пяти типологическим группам:

1) В первую типологическую группу входят те зооморфные сосуды, которым древние мастера Гянджи придали форму различных животных или птиц.

Данные сосуды употреблялись при совершении ритуальных обрядов, а также для бытовых нужд, как сосуды-водолеи. Эти зооморфные сосуды, сделанные в форме утки, голубя, гуся, коровы, оленя, козла и других животных и имеющие отверстия во рту для выливания

жидкости, разнообразны и интересны своими конструктивно-пластическими и стилистическими особенностями;

2) Ко второй типологической группе зооморфных сосудов данного периода относятся те сосуды, которые над ручками и носиками, а также под носиками и вокруг них имеют лепные изображения животных в стилизованном, сокращенном виде. Образцы этой группы по характеру лепных изображений не одинаковы, имеют оригинальные, отличительные особенности [12, 324].

3) Третья группа, носящая черты как прежних, так и новых художественных форм, является смешанной и сложной. Основная характерная черта ее заключается в том, что корпус сосуда с наружной стороны украшается рельефным изображением животных как в полном, так и в сокращенном виде;

4) К четвертой типологической группе относятся керамические сосуды, к которым присоединены пластические полуфигурки и головки животных. Специфическая особенность образцов этой группы заключается в том, что при отделении полуфигурок и головок от изделия сосуды сохраняют свою художественно-керамическую форму, хотя они и объединены в общей композиции. Основная особенность этой группы состоит в том, что фигурки, как правило, не примыкают к венчику сосуда, а присоединяются непосредственно к корпусам кувшинов. Все ритоны с фигурками животных относятся к этой группе;

5) К пятой группе зооморфных сосудов этого исторического периода относятся керамические изделия, имеющие над ручками, венчиками и сливами фигуры животных, которые составляют завершающую часть пластических композиций [2, 27; 13].

Как известно, одной из форм художественной керамики древней Албании, а также Гянджи является художественная ваза. Эти гончарные изделия благодаря своему утилитарному назначению считаются вазами. Художественные вазы, обнаруженные на территории Гянджи и всего Гянджабасарского региона, имеют довольно много характерных особенностей. Встречаются вазы с полусферическими корпусами, на трех ножках, имеющие многочисленные разновидности. Подобная архаическая форма ваз, возможно, зародилась на базе культовых потребностей. Эти типы ваз широко распространились по всему Кавказу и Ближне-Восточным странам.

У некоторых художественных ваз плечико сферической формы корпуса украшено ритмически повторяющимся бугорками, которые сделаны нажимом пальца изнутри. Венчики ваз выделяются круговой каймой, которая приподнята над корпусом сферической формы и только в одном месте превращается в волнообразную, откинутую назад форму [2; 14].

Кроме того, характерными художественными керамическими вазами античной Гянджи являются изделия (вазы) с колесообразным корпусом, имеющим три ножки или же стройный поддон, который стоит из цилиндрического подпорчика и круглой подставки. Изделия эти приобретают художественное значение благодаря пластической красоте и композиционной оригинальности своих керамических форм. Данные вазы по форме ножек могут быть разделены на две группы:

Первая группа - изделия с тремя ножками;

Вторая группа – вазы с поддонами [15].

Художественные вазы античной Гянджи, зародившиеся на базе культовых потребностей, безусловно, являются большим творческим достижением наших предков, особенно керамиков, и одним из ярких признаков развития материальной культуры Кавказской Албании. Вазы данного исторического периода использовались населением для украшения своих бытовых условий. Отсюда можно сделать вывод о высоких культурно-бытовых потребностях наших предков.

Одним из важных изделий этого исторического периода древней Гянджи и всей Кавказской Албании являются сообщающиеся сосуды. Эти керамические образцы имеют соединенные конструкции. По этой причине образцы данной группы керамических изделий характеризуются более сложными чертами художественной композиции [16, 119-123].

Большинство сообщающихся сосудов этого исторического периода были обнаружены на территории Гянджабасарского региона, в долине реки Гянджачай. Существуют предположения о том, что вазы и зооморфные сосуды были тесно связаны еще в древнейшие времена. По этой связи можно убедиться в ритуальном назначении сообщающихся сосудов. Некоторые образцы сообщающихся сосудов античной Гянджи представлены тремя сосудиками без ручек бледно-розового цвета, соединяющими туловище в единую композицию. Плечики сосудов, найденных в Мингечауре, по традиции орнаментированы накалами в два ряда, которые почти не влияют на художественность керамического комплекта.

Нужно отметить, что художественность в этом случае достигается не за счет декоративности, она объясняется простотой конструктивных форм сосудов и их архитектурного соединения [2; 4; 14].

Другие образцы сообщающихся сосудов, являющиеся сероглиняными керамическими сосудами, отличаются своими конструктивными и декоративными особенностями. Ручки сосудов, а также дополнительные керамические формы перемычек, служащие сообщению между тремя сосудами, отяжелили керамическую монолитность.

Ялойлутепинские типы сосудов впервые были обнаружены в Ялойлутепе и по этой причине, так называются [14,22].

Эти художественные керамические изделия отличаются пластическими композициями и имеют художественно-декоративное значение. Так как эти сосуды характеризуются длинными и глубокими клювообразными сливами, сферо-биконическими формами корпусов, боковыми ручками и желто-розовым цветом глины.

Нужно отметить, что исследуемый исторический период является эпохой развития таких культур, как культура погребений со слабоскорченным костяком, культура кувшинных погребений и ялойлутепинская. Эпоха развития ялойлутепинской культуры связана с III-I вв. до нашей эры.

Важными историко-этнографическими показателями изделий художественной керамики древней Гянджи данного периода являются декоративно-орнаментальные особенности. Во-первых, особое художественное значение керамических форм имеют конструктивные элементы. Туловище, горловина и венчик, а также ручка, носик являются важными источниками исследования античных керамических изделий Гянджи.

Кроме того, виды художественного убранства керамических сосудов также считаются весомыми показателями. Основными декоративно-орнаментальными особенностями художественных керамических изделий древней Гянджи и всего Азербайджана данной эпохи являются врезная орнаментация, рельефно-декоративное убранство, также графический способ в декоративном убранстве. Нужно отметить, что белоинкрустированные керамические изделия древней Гянджи в отдельных случаях относятся не только к позднебронзовому и раннежелезному периодам, но и к данной античной эпохе [1; 2; 4]. Изделия художественной керамики древней Гянджи античного периода, без сомнения являются очень важным историко-этнографическим источником исследования как исторического прошлого Азербайджана, так и всего Ближнего и среднего Востока. В этом отношении декоративно-орнаментальные особенности керамических образцов Гянджи имеют особое значение.

Гравировка керамических сосудов античной Гянджи во многих случаях характеризуется применением белой массы и таких орнаментальных мотивов, как кружки, треугольники и др. Подобные украшения в основном обнаружены в сероглиняной керамике IV-III вв. до нашей эры.

В некоторых керамических сосудах было также обнаружено клеймо. Это является ранним признаком применения в гончарном ремесле Кавказской Албании марок со стандартной формой эмблемы. Их разновидность по размеру и габаритности центрального выступа подсказывает, что они наносились на сосуд не штамповкой, а рукой. Нужно отметить, что в

период раннего средневековья клеймо наносилось и рукой и штамповкой [17, 231-232] и имело много разновидностей рисунка [18, 10].

Кроме того, одним из важных и наиболее ярких элементов в рельефно-декоративном убранстве Кавказской Албании, а также Гянджи является украшение корпуса сосудов каннелюрами. Этим приемом гончары Гянджи пользовались еще в VII-V веках до нашей эры. Данные каннелюры, разделяя туловище на широкие вертикальные выпуклые части, придают сосуду оригинальную декоративность и стройность. Четко вырезанные каннелюры сопровождают высокую горловину и сочетаются со скрученной формой ручки.

Декоративные мотивы отвлекают внимание от грубой лепки сосуда и обогащают его композицию пластическими формами. Они не искажают конструктивной формы корпуса и не оставляют ее в тени, наоборот, подчеркивают ее достоинства в общей композиции сосуда и делают сосуд более интересным.

Орнаментально-расписной способ отличается своими декоративными мотивами и приемами исполнения. Этот способ декоративного оформления керамических сосудов обнаруживается на крашенных изделиях Кавказской Албании, в том числе Гянджи и Гянджабасара [19, 9; 20, 51].

Образцы художественной керамики Гянджи данного исторического периода являются значительным источником изучения, как эллинистической эпохи, так и древних периодов истории Азербайджана. Благодаря историко-этнографическому исследованию раскрываются многие характерные особенности, а также генезис ремесленных традиций керамики античной Гянджи.

Литература

1. Гасанов Э.Л. Образцы гончарного ремесла древней Гянджи раннего железного века как, этнографический источник в исследовании общих для Азербайджана и Грузии керамических изделий // Кутаисский Научный Центр. Журнал «Новация» ISSN 1512-3715, Кутаиси, 2010 № 6, стр. 131-135.
2. Гасанов Э.Л. К вопросу о развитии гончарного ремесла // «Актуальные проблемы истории Гянджи» II научно-практическая конференция (материалы). Гянджа, 2010, стр. 25-30.
3. Алмамедов Х.И. Расписная керамика поселения Полулете // Новейшие археологические и этнографические исследования на Кавказе. Международная научная конференция «Археология, этнология и фольклористика Кавказа». Махачкала, 2007, стр. 72-73.
4. Hasanov E.L. About the period of primary formation of the ancient Ganja ceramics trade and its historic-ethnographical description // Journal "Scientific News". Ganja Regional Scientific Centre of Azerbaijan NAS. Ganja, 2009, № 37, pp. 124-126.
5. [Http://www.cch.com.az](http://www.cch.com.az)
6. Sulimirski T.S. Scythian Antiquities in Western Asia // *ArtibusAsiae*, 1954, Vol. 17, № 3-4, p. 288.
7. Dyson R.H. Early Cultures in Azerbaijan, Iran // *Proceeding of the Fourth International Congress of Persian Art and Archeology*. New York, 1960, p.56.
8. Herzfeld E. *Iran in the Ancient East*. London-New York, 1941.
9. Young C.A. Comparative of ceramic chronology for Western Iran. 1500-500 B.C. // "Iran". Vol. III, 1965.
10. Stagul G. Excavations near Ghaligai and Chronological Sequence of Proto-historical Cultures in the Swat Valley. // "East and West". Rome, 1969, Vol.19, № 1-2
11. Stein A. *An Archaeological Tour in Gedrosia* // *Memoires of the Archaeological Survey of India*. Calcutta, 1931, № 43.
12. Тревер К.В. *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании*. Москва-Ленинград 1959, стр. 323-324.
13. Исмизаде О.Ш. *Ялойлутепинская культура*. Баку, 1956

14. Казиев С.М. Альбом кувшинных погребений Мингечаура. Баку, 1960.
15. Мусеибли Н.А. Археологические раскопки в Зеямчайском некрополе // Археология и этнография Азербайджана, Баку, 2004, № 2.
16. Фоменко В.П. «Сообщающиеся» сосуды из Мингечаура // Труды музея истории Азербайджана, том II, Баку, 1957.
17. Голубкина Т.И. Марки на Мингечаурской керамике // Доклады АН Азерб. ССР. Баку, 1949. том V, № 6.
18. Ваидов Р.М Мингечаур в III-VIII веках. Баку, 1961.
19. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети. Часть 1.
20. ЭминлиДж.Т. Крашенная керамика Азербайджана эллинистического периода // «Известия» Национальной Академии Наук Азербайджана, Баку, 2008, № 9, стр. 49-59.

УДК 32.019.5

К ВОПРОСУ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ И ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ

Т.С. Шахбазов

*Институт археологии и этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана
город Баку, Азербайджан*

Мақалада Әзірбайжанның XIX ғасырдағы этнодемографиялық жағдайы және патшалық Ресейдің көшіру саясаты мәселелері қарастырылады.

Article is devoted to research of questions of resettlement policy of imperial Russia and an ethnodemographic situation in Azerbaijan in the XIX century.

Кілт сөздер: Әзірбайжан, XIX ғасыр, этнодемография, патшалық Ресей саясаты.

Key words: Azerbaijan, XIX century, ethnodemographic, policy of imperial Russia.

Длительная борьба между Ираном и царской Россией за овладение Азербайджаном завершилась подписанием в начале XIX века Гюлистанского (1813 г.) и Туркменчайского (1828 г.) договоров, согласно которым северо-азербайджанские земли были аннексированы Россией, а южные области Азербайджана вошли в состав Ирана. Эти договоры явились не только историческом рубежом в судьбе азербайджанского народа и его Родины, но и предопределили будущие демографические, этноконвенциональные и социально-экономические изменения, оказавшие кардинальное влияние на количественные и качественные изменения в этническом составе населения Северного Азербайджана. Политика этнической ассимиляции, проводимая русским царизмом, кардинально изменила этническую карту региона, поставила местное население в тяжелое положение. А в чем заключалась суть переселенческой политики царизма?

Несомненно, переселенческая политика самодержавия ставила целью, во-первых, решение задач политического, социально-экономического, стратегического и административно-управленческого характера, причем на разных этапах они решались или совокупно, или отдельно, с преобладанием того или иного из аспектов (Багиров Ф., 1994, с. 100).

Во-вторых, она была одним из главных аспектов земельной политики самодержавия и важнейшей составной частью правительственной колониальной политики, проводившейся русскими помещиками и буржуазией. «В этой политике самодержавие видело путь к разрешению земельного голода во внутренних губерниях России. Одновременно проблемы экономического освоения Южного Кавказа и политического господства давно занимали правительство. Оно ставило своей целью связать Южный Кавказ с Россией «гражданскими и политическими узами в единое целое и заставить тамошних говорить, мыслить и чувствовать по-русски» (Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в., 1936, с. 280). Именно поэтому в процессе колонизации Северного

Азербайджана приоритет был отдан христианизации и русификации, что должно было тесно спаять страну с метрополией также по экономическим и иным каналам.

Во-третьих, в целях умиротворения Кавказа, правительство считало, что «необходимо было озаботиться скорейшим заселением Кавказа русскими людьми. Для способствования этому делу необходимо, прежде всего, привлечь в правительственные учреждения Кавказа надежных русских чиновников и устранить большую часть служащих- мусульман, которые всеми способами до настоящего времени препятствовали водворению здесь русских, но, конечно, не открыто, а с помощью разных скрытых тормозов и того формализма, которые препятствуют у нас каждому живому делу. Этот формализм в переселенческом деле давал возможность местным администраторам, тормозя заселение Кавказа русскими, в то же время носил личину якобы сочувствия переселенческому делу» (ЦГВИА СССР, ф. 400, Азиатская часть, оп 261/911, 1899 г, д 238/3140, лл. 5-30).

Во-четвертых, «царизм усиленно пытался «создать в мусульманских провинциях высшее сословие, на которые правительство могло бы опираться и при посредстве которого влиять на воинственное в то время и враждебно настроенное мусульманское население». Но, по признанию главноначальствующего, «беки и агалары очень скоро оказались самыми неблагонадежными элементами, нарушающими спокойствие и безопасность в этом крае России. Задача политического приобщения Азербайджана к России должна была, по мнению правительства, решиться путем создания в крае социальной опоры в лице русского элемента. Как говорится в одном из документов, одной из действующих мер упрочения русского могущества на Закавказской разноплеменной и разноверной окраине, является, усиление состава здешнего населения благонадежным русским элементом. Задача эта осознавалась правительством с давнего времени, и в этих видах в 1830-50 годах направлялись сюда для поселения значительные партии русских сектантов» (ЦГВИА СССР, ф. 400, Азиатская часть, оп. 261/911, д. 81/86, 1890 гг. л. 10; ЦГВИА СССР, ф. 400, Азиатская часть, оп. 261/911, д. 71/738, 1903, л. 4). Не случайно еще в 1796 году в собственноручном рескрипте Екатерины II на имя графа Валерьяна Зубова, отправляющегося в персидский поход, говорилось: «Для утверждения в сем крае власти нашей и торго с Персией соорудить ниже выпадения в Куры реки Аракса, около Джевата, в стране весьма изобильной... российской город, назначив имя ему Екатериноград, и заселить его двумя тысячами молодых солдат, на основаниях римских колоний, поженив на грузинках и армянках и снабдив их орудиями военными и хлебопашнями» (Всепопданнейший отчет о произведенной в 1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, 1906, с. 507). Действительно, в 1887 году у слияния Куры и Аракса возник русский поселок Петропавловка.

А процесс, направленный на изменение этнического состава Азербайджана начался с переселения сюда немцев. Переселение немцев, в основном из Швабии, в Азербайджан началось в 1819 году. Весной этого года 500 в юртембергских семей образовали колонии в Тифлисской и Елизаветпольской губерниях. В начале их было две: Еленендорф и Анненфельд (ныне города Гейгель и Шамкир). А спустя некоторое время было основано еще шесть колоний - Гринфельд, Траубенфельд, Елизаветинка, Эйгенфельд, Георгсфельд, Алексеевка. ... Неофициальным центром являлся Еленендорф, который был самой большой немецкой колонией на Кавказе. «И естественно, колонистам были отведены лучшие земли казны и даны различные льготы» (Шавров Н., 1911, с. 132-133).

Напомним, что «если в начале XIX века немцы вообще отсутствовали в этнической номенклатуре Северного Азербайджана, то в начале XX века их в стране уже было 15.990 человек и они составляли 0,41 % населения» (Вердиева Х., 1999, с. 261).

К первой половине XIX века относится также появление на Южном Кавказе русских. Русские населенные пункты создавались в основном за счет переселенцев из России и поселений отставных солдат, остававшихся в Закавказье после окончания военной службы (газета «Кавказ», 1868, № 9). По предложению А.Ермолова, возглавлявшего военную и гражданскую власть на Кавказе, были созданы постоянные штаб-квартиры, в которых

располагались подразделения из семейных солдат. Это было, как писал русский военный историк В.Потто, «нечто вроде основания для солдат полуоседлого, полуказацкого быта, который только один и мог придать непреодолимую крепость русским границам» (Потто В., 1886, с. 680).

Таким образом, контингент русских переселенцев в основном составляли отставные солдаты, остававшиеся со своими семьями в крае, в большинстве случаев при штаб-квартирах русских войск, в которых они служили. Однако процесс военной колонизации шел одновременно с процессом заселения края также русскими сектантами, «отнюдь не в видах колонизационных, а с единственной целью - выбросить из внутренней губернии элементы, опасные для православия» (Бороздин К., 1891, с. 131). Не случайно за сравнительно короткий срок на территории Бакинской и Елизаветпольской губерний возник ряд поселений, населяемых ссыльными: Вель (1828 г., старообрядцы), Привольное (1839 г., (субботники), Пришиб и Николаевка (1840 г., молокане), Андреевка (1847 г., молокане). В городах сектантам жить запрещалось. Лишь несколько позднее русские поселенцы образовали слободы в Шемахе и Ленкорани, а в 1859 г. им было разрешено поселение слободой в Баку (Кавказ (газета), 1868, № 9). Всего в Бакинской губернии в конце 1860-х годов эти поселенцы занимали свыше 20 населенных пунктов, а вместе с городским населением их насчитывалось более 13 тыс. человек (Волкова Н., 1969, с. 7).

В 1839 году последовало «высочайшее повеление о переселении всех духоборов из Мелитопольского уезда Таврической губернии на Кавказ. За 1841-1847 годы были образованы в Елизавет-польской губернии селения Славянка, Новое-Горелое, Ново-Троицкое и Ново-Спасское, с населением исключительно из духоборов (Джаши С., 1898, с. 307-308). В 1867 году в Ленкоранском уезде образовалось православное селение, состоящее из отставных солдат, затем изсмещенного населения селения Михайловка, Ивановка в Джеватском и Зубровка в Кубинском уезде» (Иванович И., 1900, с. 589).

Позже Михайловки были основаны: Владимировка (на месте азербайджанской деревни Кюснет) и Еленовка (на месте Гаджи Гусейн Кишлак). В первооселение были поселены молокане из местечка Алты-агач Шемахинского уезда Бакинской губернии и, следовательно, уже знакомые с местными условиями, в Еленовку же – русские из внутренней России (Багиров Ф., 1994, с. 103).

По данным посемейных списков 1886 года, число русских поселений в Северном Азербайджане составляло 38, в том числе в Бакинской губернии (в 1858 г. Шемахинская губерния была переименована в Бакинскую) – 14, в Елизаветпольской – 15 (Багиров Ф., 1994, с. 103). Численность же русского населения в Азербайджане, по данным 1873 года, составляла 27.120 человек; в Бакинской губернии – 18 229 чел., в Елизаветпольской – 8.891 (Исмаил-заде Д., 1976, с. 29-30).

После длительного спада переселенческого движения, в 1887 году было образовано село Петропавловское, в 1894 году еще четыре деревни: Петропавловка, Борисполь, Александровка, Николаевка (на месте азербайджанских селений: Дяллек-кенд, Серкер-кишлаки, Гюдаглы и Хуч-бала) – и были заселены выходцами из Полтавской губернии. Таким образом, в начале XX века русских в Северном Азербайджане было 249.779 человек, и их удельное количество достигало 6,65 % местных жителей (Вердиева Х., 1999, с. 261).

В колониальной политике русского самодержавия заметную роль сыграли армяне. «Потому что в деле христианизации Кавказа армяне вполне подходили. Во первых, в мусульманских государствах их было значительно больше, чем других восточных христиан, вместе взятых. Во-вторых, они находились главным образом в Османской империи и в кадjarском Иране – основных соперниках России в борьбе за Кавказ. В - третьих, армяне оказались незаменимыми в соперничестве России с Иранским и Османским государствами, так как «изнутри» знали их слабые и сильные стороны...» (Гусейнзаде Р., 2014, с. 412).

Итак, после завершения русско-иранской (1826-1828 годы) и русско-османской (1828-1829 годы) войн, для массового и организованного заселения армян на Кавказе российские власти образовали особые комитеты по переселению. Для мигрантов были предусмотрены

благоприятные переселенческие преференции: обеспечение транспортом, деньгами и конвоем в пути, наделение землей на новом месте, временный фискальный иммунитет (Глинка С., 1931, с. 105).

«Особую роль в переселенческом процессе армян сыграл полномочный министр, дипломат и поэт А.С. Грибоедов. Он был одним из авторов русского-иранского Туркменчайского договора 1828 года, в котором имелась специальная статья 15, согласно которой иранские власти в течение года не смели препятствовать тем, кто желал приселиться в российские пределы (Гусейнзаде Р., 2014, с. 413). Наряду с А.С.Грибоедовым, важную роль в этом процессе играли армяне, бывшие на русской военной службе, а также главный центр армянской григорянской церкви - Эчмиадзин. В связи с этим В.Л.Величко отмечал: «При (главнокомандующем) Паскевиче был послан в Персию полковник Лазарев для приглашения армян, которые перешли в Закавказье в числе, примерно, 40.000 душ. Эчмиадзинский патриарх (Ефрем) тоже участвовал в этой комбинации: велел переселиться из Персии армянским священникам, за которыми пошла и паства... С той поры постепенное переселение армян из мусульманских государств в Россию шло непрерывно, то еле заметной струйкой, то, как в последние несколько лет (рубеж XIX-XX веков), широким, стремительным потоком» (Величко В., 1904, с. 81).

Так как только за 3,5 месяца более 8 тыс. армянских семей из ханств Тавризского, Салмасского, Хойского, Урмийского двинулись в Закавказье, большинство которых осело в Карабахе, Нахичеванской и Эриванской областях, перешли в пределы Закавказья (Глинка С., 1831, с. 92).

Вообще, за период 1828-1830 годы в Закавказье переселилось около 40.000 персидских и свыше 84.000 турецких армян. Об этом Н. Шавров писал: "...Из 1 млн 300 тыс. душ, проживающих ныне в Закавказье армян, более 1 млн не принадлежит к числу коренных жителей края и поселены нами..." (Шавров Н., 1911, с. 60-61). «И в результате чего, на этнополитической карте Кавказа появился армянский фактор, к которому Российская империя была благосклонна» (Гусейнзаде Р., 2014 с. 413).

Напомним что, армяне накануне русско-иранской войны 1826-1828 годов составляли 9,37 % жителей Северного Азербайджана, в середине XIX века – 21,2 %, в 1897 году – 29,8 %, а в начале XX века – 32 %. Значит, в течение 100 лет количество армян возросло в Северном Азербайджане на 23 % (Вердиева, 1999, с. 261), в итоге чего здесь появилась мощная прослойка армян. Широко используя ложесвидетельство, армяне захватили огромные пространства казенных земель (Шавров Н., 1911, с. 60-61).

Кроме немцев, русских и армян, в XIX веке царским правительством в Северный Азербайджан переселилось: поляков около 17 264 душ обоих полов, чехов 20 041, латышей 5 561, молдаван 2724, греков 82 043, евреев 30 890, эстонцев 5 241, айсор 5 028 (всего 1 147 972 человек) (Шавров Н., 1911, с. 60-61).

Таким образом, в результате переселенческой политики царской России, проводимой в течение XIX века, этнодемографическая карта Северного Азербайджана резко изменилась и в количественном, и в качественном отношениях. Об этом свидетельствуют ниже указанные цифры. Так, если в 1807 году в Северном Азербайджане проживало 560 тыс. человек, и они почти все являлись автохтонами, то в 1850 году их стало 750-760 тыс. человек, не только вследствие естественного движения роста азербайджанцев, а из переселенных в Северный Азербайджан русских, армян, немцев, курдов и других. И все-таки можно сказать, что в первой половине XIX века динамика изменения численности населения являлась положительной, однако с учетом переселений 1828-1830 годов (Вердиева Х., 2014, с. 252).

В 70-годы того же столетия населения Северного Азербайджана стало приблизительно 1.749.699 человек, то есть за 20 лет население увеличилось на 141,4%. А по данным посемейных списков 1886 года, в Северном Азербайджане имелось 2. 186.500 жителей. Из них в Бакинской губернии – 712.703, Елизаветпольской – 728.943, Иреванской – 670.405 и в Закатальском округе – 74.449 человек. По сравнению с 1873 годом, число жителей

увеличилось на 436.801, или на 24,9%. В Бакинской губернии прирост населения возрос на 32,1 %, Елизаветпольской – на 22,8 %, Иреванской – 22,4% (Вердиева. 1999, с. 255). Наконец, по данным всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, в Северном Азербайджане было 2.620.805 человек. Из них в Бакинской губернии – 826,716, Елизаветполской – 878,415, Иреванской – 829.556. (инв. № 3190 - ЦГИА Грузии, ф. 4, оп. 8, д. 42). Таким образом, за 11 лет, прошедших после составления посемейных списков 1886 года, количество жителей Северного Азербайджана возросло на 434.305 человек, или на 19,7 %. В Бакинской губернии за этот же период – хотя не был низким, но составил 114.013 человек, или 16,1 %. Это объясняется главным образом тем, что на рост численности населения здесь влияли климатические условия и эпидемии болезней. Так, только в 1896 году инфекционными болезнями и малярией переболели 95,068 человек, из них умерли 1.242 (инв. № 3190 - ЦГИА Грузии, ф. 4, оп. 8, д. 198).

Кроме того, в эти годы в губернии доминировало механическое движение. Поток переселенцев в конце XIX века здесь составил 135.572 человек (инв. № 3190 - ЦГИА Грузии, ф. 4, оп. 8, д. 198). Из них 18.095 были отходники из Южного Азербайджана (инв. №4028/4, л. 686, 688 – ЦГИА Грузии, ф. 13, оп. 7, д. 924). Перепись 1897 года также фиксировала процесс внутренней миграции. Так, лишь из Елизаветпольской губернии в Бакинскую перебрались 13.272, из центральных губерний России – Пензенской, Нижегородской, Владимирской – 8.049 человек (инв. № 6173 - ЦГИА Грузии, ф. 2, оп. 1, д. 2903).

Механическое движение наиболее ярко проявилось в лице города Баку, что подтверждается статистическими данными второй половины XIX века. Например, если в 1859 году в городе проживало 12 191 человек, то в 1873 году – 15.105; 1886 году – 86.611, 1897 году – 111.904 человек. Из них 71.591 были переселенцами, и они составили 63% населения города. Это значит, что за 38 лет - с 1859 по 1897 год жителей Баку стало больше в 9 раз. Такой демографический взрыв в самом крупном городе Юга Российской империи во второй половине XIX века объясняется, прежде всего, нефтяным бумом, вследствие которого здесь появилась большая масса переселенцев и отходников из разных регионов империи (Вердиева Х., 1999, с. 257).

Таким образом, по этническому признаку состав Бакинского населения стал достаточно пестрым и Баку являлся самым «интернациональным» городом на Кавказе. Однако более других в нем было русских, далее следовали автохтоны – азербайджанцы, следом пришлые армяне и так называемые «персы» - азербайджанцы из Южного Азербайджана. ... Данные за период с 1859 по 1913 год, то есть за 54 года, свидетельствуют о том, что население Баку увеличилось в 17 раз. Это подтверждают миграционные процессы, связанные с переселением в город разных этносов и появлением отходников, то есть рост количества горожан носил искусственный характер (Вердиева, 1999, с. 259).

Эта картина отражала демографические реалии, являвшиеся следствием колониальной политики России в Северном Азербайджане: стремление «разжижить» автохтонов, русифицировать и христианизировать этот важный промышленный центр Юга Российской империи, откуда поступало столь необходимое углеводородное сырье, как нефть. Ведь именно в эти годы Баку давал 95 % российской и 50 % мировой нефти.

На этнодемографическую карту Северного Азербайджана повлияло вытеснение азербайджанцев из родных земель и их массовый уход из страны. Особо отметим, что в первые годы русской оккупации из страны было выселено более 100 тыс. мусульман, преобладающую часть которых составляли азербайджанцы (Балаев А., 2005, с. 21). Среди выселенных азербайджанцев большинство составляли люди, принадлежащие высшему сословию. Все это сказалось негативно на этнодемографической карте страны.

Наконец, на этнодемографическую ситуацию в Северном Азербайджане повлияли также такие факторы, как эпидемии болезней, голод, уничтожение материальных ценностей и т. п. Однако, несмотря на все попытки по этноциду местного населения, азербайджанцы не утратили своего этнического облика, не растворились в среде пришлых иноязычных,

иноэтничных, иноверных этносов, сохранив при этом и количественный перевес на родной территории.

Литература

1. Багиров Ф. Из истории переселенческого движения в Закавказье (Азербайджане) в XIX веке // Известия Академии Наук Азербайджана (серия истории, философии и права), 1994, № 1-4
2. Балаев А. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. Б., 2005
3. Бороздин К. Переселенцы в Закавказье. СПб, 1891, с. 131. Багир-101
4. Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. СПб, 1904
5. Вердиева Х. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-нач. XX вв). Б. 1999
6. Волкова Н. Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв. // Кавказский Этнографический Сборник. № 4, М., 1969
7. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминском ревизии города Баку и Бакинской губернии. Б., 1906
8. Глинка С. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. М. 1831
9. Гусейнзаде Р. Кавказ и армяне. Б. 2014
10. Джаши С. Сельскохозяйственный быт духоборов Елисаветпольской губернии // Кавказское сельское хозяйство. Тифлис, 1898, № 227
11. Кавказ (газета), 1868, № 9
12. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в., ч. 1, М.-Л., 1936
13. Иванович И. Колонизация Кавказа // Вестник Европы. СПб, 1900, №4
14. Исмаил-заде Д. Русские поселения в Закавказье в 30-80-х годах XIX века // Вопросы истории, 1976, №11
15. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т.2, вып. 4, СПб, 1886
16. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб, 1911
17. Инв. № 3190 - ЦГИА Грузии, ф. 4, оп. 8, д. 198
18. Инв. № 4028/4, л. 686, 688 – ЦГИА Грузии, ф. 13, оп. 7, д. 924
19. Инв. № 6173 - ЦГИА Грузии, ф. 2, оп. 1, д. 2903
20. Инв. № 3190 - ЦГИА Грузии, ф. 4, оп. 8, д. 42
21. ЦГВИА СССР, ф. 400, Азиатская часть, оп. 261/911, 1899 г, д. 238/3140, лл. 5-30
22. ЦГВИА СССР, ф. 400, Азиатская часть, оп. 261/911, д. 81/86, 1890 гг. л. 10
23. ЦГВИА СССР, ф. 400, Азиатская часть, оп. 261/911, д. 71/738, 1903, л. 4

УДК 930.1

ВОЙНА И МИЛОСЕРДИЕ

Э.А. Пантюшова

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
город Актобе, Казахстан*

Мақала авторы Катовице тұтқындар лагерінде болған азапты күндерін еске алады. Соғыстың қанша қасірет әкелгенін, тірі қалуға сол кездегі адамдардың бір-біріне деген қайырымдылығы, адамгершілігі, көмекке зәру жандарға қолын созуға дайын тұратын тамаша қасиеттері себеп болғанын әңгімелейді.

The former prisoner of the concentration camp in Katovitse tells about the horrors of the war, the suffering of children and adult, about mercy and mutual assistance. It is the caution for those who lost the vigilance. The future is possible only if there is peace and creation but not depopulation.

Кілт сөздер: *Катовице, тұтқын, лагерь, соғыс, қайырымдылық.*

Key words: *Katowitz, prisoner, camp, war, mercy.*

Человек – мера всего сущего. Он появляется на Земле для жизни и созидания. Простые люди-труженики, независимо от национальности и вероисповедания, не хотят войны: мир строит – война разрушает. **Никто не должен об этом забывать!!!**

Однако на экране телевизора можно увидеть марширующих неонацистов в ослиных масках, выкрикивающих: «Все, кто верит, что Гитлер истреблял людей в лагерях, – ослы»...

Оскверняются могилы воинов, отдавших свои жизни ради всех нас, ныне живущих...

Перетаскиваются с места на место воинские захоронения...

Духовный кризис разрушительнее экономического: его последствия необратимы.

Духовные мутанты могут только потреблять и истреблять, фальсифицировать и приспособливать для своих корыстных надобностей искаженные исторические факты.

Нелюди тщательно готовились к истреблению инакомыслящих. Уже в 1933 году на окраине города Дахау близ Мюнхена был создан первый концлагерь, в котором собрали двести пятьдесят тысяч узников, замучены и убиты семьдесят тысяч человек. В 1937 году в Бухенвальде близ Веймара фашисты оборудовали другой концлагерь. На этой фабрике смерти было уничтожено пятьдесят шесть тысяч узников. Самые зловещие памятники кровавых злодеяний фашисты оставили после себя на оккупированных территориях.

В 1940 году в Польше в Освенциме открыли концлагерь, в нём было истреблено около четырёх миллионов человек. На его территории был создан музей, в котором сохранены изощренные орудия пыток, мрачные печи крематория, груды обуви, среди которых множество детской. Огромная комната заполнена волосами людей, где рядом с седыми – золотые локоны детей... В 1956 году музей посетил композитор Ванно Мурадели. Увиденное потрясло его, особенно поразило в полутёмной камере незаконченное произведение композитора-антифашиста – огрызок карандаша и жёлтая обёрточная бумага, на которой писал симфоническую поэму о жизни и свободе узник Освенцима на пороге смерти...

Эту эстафету зовущей совести Ванно Ильич смог передать в песне «Бухенвальдский набат», призывающей беречь мир и счастье на Земле: «Сотни тысяч заживо сожжённых строятся, строятся в шеренги к ряду в ряд. Интернациональные колонны с нами говорят... И гудит взволнованно эфир: Люди мира, будьте зорче втрое, берегите мир, берегите мир!» Призыв к бдительности и неустанной борьбе ради жизни на Земле подхватил весь мир. Песню пели на разных континентах, она часто звучала по радио. Потом подросли новые поколения, и далеко не каждый знает о ней...

Талант учителя – это сила сопротивления неправде и злу. Януш Корчак, одарённый педагог, писатель, врач, оставил человечеству замечательные книги «Как любить детей», «Правила жизни», проникнутые высоким гуманизмом. Он советовал энергичным, неуправляемым ребятам познавать себя, преодолевать себя, владеть собой и сдерживаться, быть господином собственных мыслей и чувств. Учил не завидовать чему-нибудь хорошему у другого, а размышлять, как сделать, чтобы всё было у всех людей.

В годы оккупации Польши Януш Корчак, талантливый врач, героически боролся за жизнь детей в варшавском гетто. Фашисты предлагали ему сохранить жизнь в обмен на сотрудничество, но педагог не предал детей: помогал им сохранять душевное равновесие и человеческое достоинство до последнего вздоха. Погиб в 1942 году с двумястами своими воспитанниками в лагере смерти в Трешлинке...

Остаться человеком, уцелеть и выжить в этом аду помогало Милосердие Всевышнего и милосердие тех, кто носил в душе его заповеди. Мне было чуть больше двух лет, когда началась война. Мы выжили, благодаря молитвам бабушки и матери. Это я поняла, когда нашла после их смерти старенький, потрепанный молитвенник в кожаном переплёте.

Краснодарский край. Станица Кушевская. Рано утром проснулись от сильного грохота: началась бомбежка. Крики, шум, переполох. Мы сидим в подвале. Раздается вопль: «По – жар!» Горит соломенная крыша сарая у соседей. Взрослые выскакивают из укрытия и из

бочек с дождевой водой, стоявших на каждом углу дома, заливают языки пламени. Огонь и вода – две магические силы, которые всегда завораживали и поглощали всё внимание... Начали собираться в путь. На улице уже слышался бесконечный шум и скрип телег. Наконец, смогли пристроиться к кому-то и мы. Наскоро собрали несколько узлов. Чьи-то сильные руки подбросили вверх. На возу уже сидели моя слепая бабушка и братик. Мне велели держать эмалированную чашку, наполненную винегретом. Все сосредоточенно молчат. Воз двинулся, а я загипнотизированно смотрю на эту чашку: мы не успели покушать, но никто об этом и не вспомнил.

Скрипят, скрипят телеги. Люди спешат навстречу неизвестности. В небе, как огромная, черная, грозовая туча, надвинулись мессершмитты. Раздаются страшные взрывы. Телегу перевернуло. Страшно, больно, тошнит...

Проснулась на следующее утро от того, что ослепительный лучик солнца бил прямо в глаза. Чуть отодвинулась в сторону. Какое странное оконце в виде коровьего копыта!? Рядом – старушки и малыши. Мы сидим в землянушке, в которой прятался обычно от непогоды и ночевал старик, стороживший колхозные бахчи. Очень хочется пить и есть, но я молчу, как и другие.

Медленно–медленно идет время. Какая странная тишина!.. Очень тихо, слишком тихо... Наконец, раздаются шаги и голоса. Появились взрослые, в руках – бидончик и соты с медом. Вокруг – никого. Удалось добраться до пасеки, и пасечник угостил медом свежей выкачки. Еды нет, хлеба нет. Старательно жуем и сосем кусочки сотового меда. На всю жизнь самыми желанными лакомствами так и остались сотовый мед и винегрет.

Возвратились в станицу. В доме всё перевернуто, разграблено. Фашисты унесли патефон с пластинками. Потом часто звучала «Катюша» то с грамзаписи, то кто-то играл на губной гармошке.

Однажды ночью проснулась от диких причитаний бабушки. Слепая старушка ползала по полу, цеплялась за сапоги молоденького немецкого офицера, умоляла не забирать ее единственного сына. Офицер что-то говорил и отходил в сторону, но бабушка нащупывала его сапоги и опять прикидала к ним. Два солдата в кованых ботинках молча наблюдали за происходившим. Дядю увели, бабушка долго всхлипывала всем телом, не могла успокоиться. Взрослые старательно прятали дядю. Мы, дети, даже не подозревали, что он скрывается у нас, а какая-то черная душа выследила и донесла. Тогда он остался жив, встретились мы уже в лагере.

Январь 1943 года выдался очень суровым. К постоянному голоду добавился жуткий холод. По санному пути сквозь густой лес медленно движется обоз. На повозке в середине обоза спиной к спине сидят старушка и замотанная во всякое хламье девочка. Бабушка – впереди, берет на себя удары ветра, внучка изо всех сил прижимается к ней спиной, пытается согреться. Немцы-конвоиры жестами подгоняют возниц, со страхом поглядывая по сторонам. Слышится только скрип полозьев.

Внезапно раздаются беспорядочные выстрелы и дикий вопль: «Партизанен, партизанен!!!». Все враспынную кидаются по сторонам. И только двое спиной к спине, оцепенев от ужаса, остаются в санях... Через время стрельба прекратилась. Девочка не может оторвать взгляд от крошечного ребенка, который, повизгивая, тупо тычется в грудь мертвой матери, лежащей на спине у дороги...

Мой брат Володя был старше меня на три года, больше понимал и тяжелее воспринимал происходящее. От всех этих ужасов он начал заикаться, и мама очень переживала, что он навсегда останется заикой. Через несколько лет после войны постепенно вернулась нормальная речь, но еще очень долго мы не могли смотреть фильмы о войне и вспоминать пережитое. Мой брат никогда не хныкал, не плакал. И когда он стал взрослым, никто не видел его слез, он просто чернел от горя. Однажды сердце не выдержало такой перегрузки, и он умер от сердечного приступа.

После Львова нас отправили в Польшу. Лагерь находился в Катовицах. Разместили в бывших военных казармах. Каждая комната была битком забита двухъярусными

деревянными койками, между которыми трудно протиснуться. Детей забрасывали на верхнюю полку. От страха, что ты во сне упадешь, сильно болела голова, виделись всякие кошмары. Воздух, тяжелый, смрадный, вызывал постоянный кашель. Кормили баландой из брюквы. Бабушка жаловалась матери, что не может есть такой суп. Мать на это строго отвечала: «Радоваться надо, что не погибли. Не у всех сейчас и такое есть».

Время от времени во дворе появлялась куча одежды, взрослой и детской. Надзиратели проходили по комнатам, покрикивали: «Руссише швайне! Руссише швайне!», заставляли разбирать привезенное. Люди сосредоточенно молчали. Было страшно: рядом находился Освенцим, все понимали, что это – одежда сожженных в крематории. Но постепенно куча исчезала: живым нужно было прикрыть свое тело.

Я очень простудилась. Замучили фурункулы. Самый большой на правой руке сильно распух. Лекарства, которые давали в фельдшерском пункте, не помогали. Фельдшерница приказала отвезти меня в госпиталь на операцию. От автобуса нужно было пройти несколько кварталов пешком. Длинная белобрысая надзирательница всё дергала и дергала за руку, бормоча проклятия. Казалось, что боль, страх и унижения не кончатся никогда. Я потеряла сознание. Очнулась, когда в дыру на руке на месте вырезанного фурункула впихивали пинцетом пропитанные лекарством бинты. Потом несколько раз повторялось одно и то же: привозили из лагеря, отдирали бинты, вырывали из дыры окровавленную массу и заново запихивали пропитанные чем-то бинты...

Дикая паника. Охранники сбежали. На автобусной остановке – огромное скопление людей. Немецкие солдаты штурмуют изредка появляющиеся автобусы, которые все движутся только в одну сторону – к железнодорожному вокзалу.

Я почему-то оказалась рядом с тетей Идой, державшей на руках маленькую дочку Эммочку. Ида взывала к совести толкавшихся солдат, пытаясь втиснуться в переполненный автобус. Чтобы меня не растоптали, я прижалась к ней и судорожно сзади вцепилась в хлястик её плаща. Ткань затрещала, но один край хлястика был пришит крепко-накрепко, и я на нем повисла.

Переполненный автобус долго не двигался. Тетя Ида все просила и просила ей помочь. Наконец, какой-то молоденький солдатик не выдержал, выпрыгнул, втиснул нас, и автобус едва-едва двинулся. Прошло столько лет, и каждый раз, когда я вспоминаю об этом, все думаю, остался ли жив этот сердобольный юный солдатик.

Что я вишу на хлястике, тетя Ида обнаружила только на вокзале, когда автобус остановился. Она испуганно о чем-то спрашивала меня, оглядываясь по сторонам, пыталась разжать судорожно стиснутые пальцы, но я словно окаменела и онемела. Мы просидели на вокзале до самого вечера. Автобусы больше не приходили. Последний поезд давно ушел. Всё словно вымерло...

Не знаю, жива ли ещё тётя Ида. Низко кланяюсь ей до земли за то, что не оторвала тогда хлястик и не бросила меня, хотя это значительно облегчило бы ее участь. Вольф Ида Адамовна молоденькой медсестрой воевала на Финской войне, была ранена в ногу, стопа осталась поврежденной, и она заметно хромила. До лагеря брели долго по совершенно вымершему городу.

Я все так же держалась за хлястик, механически переставляя ноги. Глубокой ночью, когда мы добрались, увидели слабое мерцание внизу, в убежище под казармой. Осторожно спустились по ступенькам. Дверь распахнулась, и мама с душераздирающим криком бросилась ко мне, но я отключилась.

Не помню, сколько мы просидели в убежище. Голод и неизвестность были мучительны. Днем всё-таки рискнули выйти в город.

Тишина. Окна в домах зачехлены, двери везде закрыты. Удивительно: на наш стук среагировали. Дверь открыла сухоощавая пожилая женщина в красивом платье с белым кружевным воротничком. Наверное, она кого-то ждала. На столе горела керосиновая лампа и лежал... большой каравай белого хлеба.

Я не отрываясь, как завороженная, смотрела на это чудо. Хозяйка заметила мой изумлённый взгляд, отрезала большой кусок и подала мне. Жевать я не могла, непрерывно глотала и глотала большие комки. Женщина сказала: «У меня нет детей, оставайся, я всегда буду кормить тебя таким хлебом». Я продолжала проглатывать комки и, видимо, кивнула, потому что взрослые засмеялись. Бабушка не могла этого видеть, но смех насторожил её, и она положила руку на моё плечо. Хозяйка всех накормила, и мы ушли. По дороге бабушка спросила: «Неужели ты могла предать мать, променять её на хлеб?» От такой незаслуженной обиды я разревелась. Всю жизнь очень любила свою маму и старалась с ней не разлучаться... Вокзал в Актюбинске добротный, крепкий. Скамеек не было. Пол каменный, поэтому спать было очень холодно. В полдень сутолока прекратилась. Можно было немного размяться. Я была живым чемоданчиком, на одно платье было надето другое, третье, поэтому двигаться было трудно. А сейчас с меня сняли лишнюю одежду и пошли выменивать на еду.

Маму отправили на работу в Актюбинскую кооперативно-промысловую артель «Заря» по производству общественного питания и пригородного хозяйства (так написано в справке, предъявленной в собес при оформлении пенсии). Мы поехали на место жительства в это пригородное хозяйство, расположенное на берегу реки Илек, как раз напротив сорок первого разъезда, примерно в девятнадцати километрах от Актюбинска.

Видимо, до войны это было временное жильё для сезонных рабочих. На крутом берегу тянулся очень длинный барак, с несколькими входами. Одинарная дверь открывалась в большую комнату с печью посередине. В некоторых комнатах вдоль стен тянулись нары, в других – были койки. Каждое такое помещение было превращено в жильё для нескольких семей. За этим длинным баракom стояли ещё три старые землянки и большое овощехранилище. А вокруг в радиусе нескольких километров всё было распаханно. Мы впервые увидели большие арыки: на родине земледелие было неполивным.

Когда растаял снег, началась весенняя вспашка. Ребятишки стали добывать себе подножный корм. Те, кто был покрепче и посильнее, толпились рядом с плугом и успевали выхватывать мерзлую картошку. Иногда затевали драку. Я была очень хилой и держалась на расстоянии, но когда все двигались дальше, внимательно рассматривала борозду и иногда находила втоптанную в землю картофелину.

Бабушка всегда радовалась, когда мы с братом приносили домой такую пищу. Скорлупа легко отделялась во время промывки, скользкие картофелины разминали, тёмно-серая масса превращалась в маленькие лепёшки, которые клали прямо на чисто вымытую поверхность чугунной плиты, раскалённой докрасна. Постепенно жидкость испарялась, лепёшки становились твердыми, какими-то фиолетово-серыми, с белым крахмальным налётом. Их можно было бы грызть бесконечно, но они быстро заканчивались.

Первомайские праздники прошли буднично. Взрослые с утра до вечера работали в поле. Зато **9 Мая – святой день в душе у каждого выжившего**. Когда узнали о Победе, все, кто мог двигаться, – и взрослые, и дети, – собрались во дворе школы, кричали и плакали от радости. Никто не стеснялся своих слёз – слёз радости и ликования. Каждый думал о своих родных, о тех, кого не было рядом, надеялся ещё увидеть их живыми...

Как-то к нам в гости заглянула соседка, бережно развернула тряпицу и сказала бабушке: «Моему курчонку перебили ножку, пришлось поджарить. Попробуйте!» – «Что же ты поспешила? Надо было наложить шину, если бы срослось, тебе бы курочка яички несла». – «Что теперь печалиться, дело сделано. Угощайтесь!» Бабушка бережно взяла в руки угощение, отложила самый большой кусок в тарелку для мамы, дала мне с братом и с наслаждением медленно-медленно начала есть. Соседка молча наблюдала.

– Храни тебя бог! Спасибо большое! За эти годы первый раз такое довелось поесть.

– Я рада, что вам понравилось. Это суслик такой вкусный. Мои дети в поле ходят, из нор выливают. Ваш мальчик может с бидончиком тоже ходить, воду подносить, и вы будете сыты. Договорились?!

Соседка быстро распрощалась и ушла. Бабушка попросила нас ничего маме не говорить, а вечером, когда уставшая и разбитая мать как-то машинально, молча поела, вдруг внезапно

побледнела. У неё открылись кровавые рвоты. Мы сильно перепугались. Нас выгнали из комнаты, постепенно звуки прекратились. На следующий день бабушка сказала, что мы все вместе должны спасать маму, не делить пайку хлеба.

Сусликов выливали и ловили много. Старшие ребята ловко разделявали тушки, учёт вели только шкуркам, потому что их сдавали в какой-то приёмный пункт в городе, а мясо было общим. Его жарили в огромном котле, почти врытом в землю. На запах жареного сползались все, кто мог двигаться, досыта наедались тут же, возле казана, а остальное разносили старикам и больным малярией.

На работу откуда-то прислали детдомовцев. Истощённые подростки разложили во дворе костер, прямо на раскалённые кирпичи бросали голеньких желторотых птенцов, тут же быстро поглощали их. Сердце сжималось от нестерпимой боли. Слёзы всё текли и текли из глаз: очень жаль было детёнышей, и человечьих, и птичьих. Ночью детдомовцы сбежали. В сентябре все дети, с которыми я общалась, пошли в школу, а мне не разрешили учиться, потому что было шесть лет (зачисляли только с восьми). Каждое утро быстро сделаю всё, что прикажет бабушка, и птицей лечу в школу. Это была небольшая комната с крошечным оконцем. Посредине стоял длинный-предлинный стол, с двух сторон – скамейки, почти такой же высоты.

Строгая учительница, Ксения Митрофановна, была вывезена из блокадного Ленинграда. Маленькая, худенькая, энергичная, она не могла долго сидеть на своей табуретке, стоявшей как трон, соскакивала и заглядывала в обрывки газет, которые использовались вместо тетрадей. Писали между строчек необыкновенными чернилами, тёмно-серыми и красными. Тёмно-серые изготавливали из золы: выгребали из поддувала печек, наливали немного воды, долго растирали, процеживали сквозь тряпочку, а красные – из сока свёклы. Я не любила красные: выпачканные ими пальцы казались окровавленными.

Если удавалось проскочить в класс, учительница меня выпроваживала, и я прилипла к оконцу. Никакие увещания, уговоры, угрозы не помогали: меня магнитом притягивало к стеклу, я приклеивалась всем тельцем. Тогда Ксения Митрофановна зажигала керосиновую лампу, и занятия продолжались. После трех уроков на столе появлялась булка хлеба.

Учительница расстилала чистое полотенецко, клала на него хлебушек, аккуратно, хорошо отрепетированными движениями разрезала на небольшие кусочки, раздавала, а крошки собирала и попеременно отдавала двум белобрысым братьям (они прожили недолго, погибли от заворота кишок, потому что наелись макухой).

Ноябрь был очень холодным. В стареньком пальтишке я быстро промерзала, но не могла уйти. Несмотря на сильный кашель, не отходила от окна, внимательно всматривалась в чудесный мир, куда меня не пускали. Дома старалась не сознаваться, что у меня всё болит, что в горле всё распухло, но температуру не скроешь. Бабушка массажировала горло, заставляла парить ноги, меня натирали скипидаром..., и всё начиналось заново.

Мама уговорила учительницу пускать меня в класс греться и смотреть, как учатся дети. Чтобы никому не мешала, Ксения Митрофановна показала мне, как нужно рисовать палочки, чтобы они были ровненькие, с одинаковым наклоном. Я так старалась, что даже не слышала, что читали и рассказывали дети. Дело пошло на лад, быстро наверстала то, что ребята сделали за полугодие, и стала настоящей ученицей.

Мама взяла кусок картона, обтянула чёрной материей, предварительно вышив на ней какими-то рыжими нитками моё имя, согнула посредине, пришила из ботиночных шнурков ручки – и получился необыкновенный портфель... Когда меня с этим портфелем увидела Нина Замятина, которая время от времени приезжала из города за отчётом (она работала в бухгалтерии артели), то не могла сдержать смех, затем, смахнув слёзы, пообещала привезти в подарок двойную газету.

Все дни до её приезда были заполнены ожиданием. Я представляла себе гигантскую газету, которую буду складывать много-много раз, чтобы поместить в портфеле. Газета оказалась обычной, четыре страницы, но рада я ей была несказанно...

Люди помогали друг другу выживать. Как-то в институте вспоминали о пережитом во время войны, разговорились, и Дедикова Бетти Владимировна, заведующая кафедрой иностранных языков, рассказала о том, как во время войны начинала работать в школе. В страшную зимнюю пору в отдалённый аул привезли юную учительницу немецкого языка. Одета явно не по погоде: модное осеннее пальто и беретик. Не снимая одежды, сидит на табурете, ёжится, никак не может согреться. Погружена в свои невесёлые мысли. В учительской раздались оживлённые голоса. В окружении подруг молодая красивая женщина показывает свою обновку. Все восхищённо рассматривают огромный новый пушистый платок, примеряют по очереди, говорят, что такого пухового платка ещё ни у кого не было. Вдруг счастливица заметила одинокую фигурку на табурете.

- Кто это? Почему она так одета?
- Привезли издалека, будет немецкому обучать.

Учительница снимает с плеч обновку, подходит к новенькой и укутывает её в свой платок.

- Возьми, у нас здесь очень холодно, без платка не переживуешь, а я ещё могу в старом походить.

Послала домой мальчика с запиской, чтобы передали платок...

С Марьям Рамазановной Кондубаевой мы работали на кафедре методики русского языка нашего Актюбинского пединститута. Она вспоминала о своём отце, рассказывала о далёком военном времени.

Из товарных вагонов на перрон выгружают привезённых чеченцев. Подъезжают телеги, вновь прибывших развозят по аулам, где так не хватает рабочих рук. Отец Марьям заметил: в сторонке, расстелив платок, на коленях молится измождённая чеченка. Он спешит по делам.

Уже вечерело, когда возвращался назад. На том же месте, всё так же отрешённо, молилась ослабевшая женщина. Рамазан помог ей встать, посадил на телегу и привёз домой. Женщина потихоньку оживала, начала понимать незнакомую речь. К ней потянулся малыш, и она, отдавая ему свою душевную теплоту, всё время думала о сыне, которого потеряла ещё при погрузке в вагоны.

Через несколько лет сын её разыскал. Когда не стало «отца народов» и чеченцам разрешили вернуться на родину, он писал письма в Казахстан, благодарил за спасение матери, звал в гости. Такие воспоминания есть у многих казахстанцев.

XXI век. Декабрь 2009 года. Начинают разворовывать музей Освенцима. В Кутаиси взрывают Мемориал Славы, напоминающий о героическом прошлом. Погибают ни в чём не повинные девочка с матерью...

Прислушаемся, внимательнее прислушаемся к Бухенвальдскому Набату: **«Люди мира, будьте зорче втрое, берегите мир, берегите мир!» Будущее возможно только при созидании, а не истреблении.**

Места под Солнцем хватит всем, если будем милосердны!

УДК 950.574

Герой-земляк, летчик-космонавт В. И. Пацаев

с.а. еСКАЛИЕВ, с.к. кИЛИБАЕВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
город Актобе, Казахстан*

Мақала авторлары ақтөбелік ұиқыш-космонавт В.И.Пацаевтың өмірі мен қызметінің белгілі және белгісіз тұстарына шолу жасаған.

The authors carried out a review of the known and unknown facts from the life of Aktobe cosmonaut V.I.Patsaeva.

Кілт сөздер: *Ақтөбе, космонавтика, В.И.Пацаев, Қазақстан.*

Key words: Aktobe, Cosmonaut, V.I.Pacaeu, Kazakhstan.

Легендарная личность, чье имя оставило неизгладимый след в истории, герой Советского Союза, летчик-космонавт, наш земляк Виктор Иванович Пацаев родился 19 июня 1933 года в городе Актюбинске[1]. Вскоре, после рождения Виктора, семья Пацаевых в связи с переводом отца, Ивана Пантелеевича в Ключевский райком партии Алгинского района Актюбинской области переезжает в г.Алга. Здесь проходили детство и школьные годы Виктора.

Виктор рос любознательным и смелым мальчиком. Жадный до всего нового, он поглощал книги про авиацию, летательную технику, космические дали. Настольными книгами у Виктора были труды ученых-исследователей и фантастов. Мальчик мечтал о заоблачных далях и других планетах.

Но все планы нарушила война. В первые же дни войны его отец, Иван Пантелеевич, уходит на фронт. Навсегда в памяти Виктора остались наставления отца, сказанные перед отправкой на войну: «Витенька, оставайся всегда человеком, помогай матери, будь для нее опорой, люби родину»[2]. В конце войны, закончив начальную школу в г.Алге Виктор Иванович продолжает учебу в Актюбинске.

В сентябре 1948 года семья Пацаевых переезжает в г. Нестеров Калининградской области. Здесь он оканчивает среднюю школу. Для исполнения своей мечты Виктор решил поступать в Московский геологический институт им. Серго Орджоникидзе, но недобрав необходимых баллов, сдает документы и поступает теперь уже в Пензенский индустриальный институт. Студенческие годы Виктора были весьма насыщенными. Одаренный студент показывает отличные успехи не только в учебе, но и в спорте. Какими бы видами спорта он не занимался, везде достигал успехов. Незаурядные способности он показал в фехтовании. Виктор был членом сборной страны и неоднократно занимал призовые места[3].

В 1955 году Виктор Пацаев с отличием оканчивает институт и получив специальность инженера – механика, поступает на работу в Центральную аэрологическую обсерваторию в г. Долгопрудный Московской области. Здесь он работает ведущим инженером – конструктором.

В 1958 году Виктора принимают на работу в бюро Сергея Павловича Королева – известного ученого, конструктора и организатора космической техники и ракетного оружия СССР, основателя практической космонавтики. Вскоре Виктор Иванович возглавляет один из отделов конструкторского бюро. Мечты о покорении космоса не покидают его. В 1965 году он подает заявление в Центр подготовки космонавтов и в 1968 году зачисляется в отряд космонавтов. Далее его принимают в качестве борт-инженера экипажа планируемого полета на Луну.

Как всем известно, первыми покорили Луну американские астронавты и в связи с этим, высшее руководство страны пересмотрело планы и приоритетное внимание стало уделять изучению орбитального пространства[4]. В связи с этими обстоятельствами в апреле 1971 года на орбиту Земли вывели орбитальную станцию «Салют». Теперь для проведения научных исследований на станции, для стыковки космического корабля со станцией в срочном порядке готовят экипаж.

После двух неудачных попыток 6 июня 1971 года с космодрома «Байконур» стартовал космический корабль «Союз-11», на борту которого находился экипаж в составе: командира Г. Добровольского, бортинженера В. Волкова и космонавта-исследователя В. Пацаева. На следующий день 7 июня в 10 часов 45 минут космонавты удачно состыковались с орбитальной станцией «Салют». Первым из экипажа ступил на борт станции В.И.Пацаев. Таким образом, члены экипажа стали первыми гостями «Звездного дома» и первыми приступили к космическим исследованиям. Как сказал известный ученый К.Э.Циолковский – так началось «заселение эфира». Члены экипажа Г.Добровольский, В.Волков и В.Пацаев провели на борту исследовательской станции 23 суток 18 часов и 22 минуты.

В процессе работы космонавты фотографировали земную поверхность и атмосферу, исследовали территорию Советского Союза с целью уточнения топографических карт. Много времени уделяли медицинским вопросам. В общем, выполнили большой объем научных исследований и экспериментов[5].

Во время исследований на борту станции возникали неожиданные, экстремальные обстоятельства: так однажды на борту возникло возгорание кабеля, помещение станции стало наполняться дымом. В этот момент члены экипажа проявили максимальную выдержку, хладнокровие, смекалку и приложили все усилия по устранению внештатной ситуации! Космонавты с честью вышли из опасного положения. неполадки были устранены, и экипаж продолжил свою работу. В этой ситуации все члены проявили себя высококлассными специалистами, сплоченным коллективом, готовыми к выполнению поставленных перед ним задач. 19 июня 1971 года на борту станции Виктор Иванович встретил свой 38-ой день рождения.

29 июня 1971 года экипаж полностью выполнил поставленные перед ними задачи. Космонавты перенесли материалы научных исследований, кино- и фотопленку, съемные приборы, боржурналы, дневники и записные книжки из станции в корабль «Союз – 11», заняли свои рабочие места и приготовились к расстыковке.

В 21 час 28 минут 29 июня корабль «Союз – 11» отошел от орбитальной станции. В 01 час 35 минут 30 июня включилась тормозная двигательная установка, нормально раскрылся парашют, сработали двигатели мягкой посадки, спускаемый аппарат плавно приземлился на территорию Джезказганской области. Но, открыв люк, члены поисковой группы обнаружили космонавтов без признаков жизни.

Впоследствии была установлена причина катастрофы: на высоте 100-120 километров в момент отделения спускаемого аппарата от корабля перед входом в плотные слои атмосферы несвоевременно раскрылся один из клапанов, произошла разгерметизация кабины. Это был последний экипаж, который не использовал скафандры во время взлета и спуска на Землю. К величайшему сожалению, родина потеряла своих героев. Яркие звезды космической эры внесли огромный вклад в исследование космоса. Печальная новость потрясла не только Советский союз, но и весь мир[6]. Имена Г.Добровольского, В. Волкова и В.Пацаева были увековечены на Кремлевской стене. За заслуги перед родиной все члены экипажа были награждены «Золотыми медалями» и удостоены звания «Героя Советского Союза» посмертно[7].

Решением Центрального Комитета Коммунистической Партии Советского Союза на родине героев: Одессе, Москве и Актюбинске были установлены бюсты, на месте приземления космического корабля обелиск, а на стенах учебных заведений, в которых обучались космонавты, – таблички.

Актюбинцы высоко оценили подвиг героя-земляка, летчика – космонавта Виктора Ивановича Пацаева [8]. Средней школе №2 города Алга, в которой учился Виктор присвоили его имя, а на здании Актюбинской школы № 469 разместили мемориальную табличку. На центральном проспекте города 4 июня 1976 года был открыт памятник Виктору Ивановичу Пацаеву. На церемонии открытия памятника присутствовали летчики-космонавты Советского Союза: А.Губарев, Г.Гречко, В. Лебедев, Н Рукавишников. Присутствующая также на церемонии сестра героя - Галина Ивановна с признательностью отметила большое сходство[9]. Скучный на похвалы директор Центра подготовки космонавтов Сергей Павлович Королев всегда отмечал, что стойкости и выдержанности надо учиться у В.Пацаева. Имя героя – земляка навсегда осталось в памяти актюбинцев.

Литература

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы./Бас редактор. Б.Аяған. -Алматы. 2005. 330 стр.
2. Опустела без тебя земля. «Актюбинский вестник».14 апрель. 2011.
3. Г.Пацаева. Отвага исканий. Москва. «Молодая гвардия». 1976. 79 с.
4. Е.Евтушенко: «Вы бессмертны как возглас! Есть пламя». Облыстық тарихи өлке тану мұражайы қорынан.

5. Справка о полете экипажа космического корабля. «Союз-11». 1971.
6. Звездный путь степного края. Актюбинский вестник. 12 апрель 2012.
7. Жоғарғы Совет Президиумының Указы. Москва, Кремль 30/IV – 1971.
8. Ақтөбе энциклопедиясы. «Отандастар - Полиграфия» ЖШС баспахана. Ақтөбе.2002. 624 стр.
9. Опустела без тебя земля. Актюбинский вестник. 14 апрель. 2011.

УДК 950.574

К истории Ассамблеи народа Казахстана

Н. А. Абдуллаев, Ж.Ж. Оразаева, Н.Е. Есетов

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
город Актөбе, Казахстан*

Мақалада Қазақстан Республикасында ұлттық қатынастар мен ұлттық мәселенің тиімді құрылымы - Қазақстан халықтары Ассамблеясы және ұлттық-мәдени орталықтарының құрылуы тарихы зерделенген.

The main stages in the national policy formation and international relations in the history of independent Kazakhstan are examined in this article, as well as the objective formation of the People of Kazakhstan Assembly and national-cultural centers in the regions of the Republic.

Кілт сөздер: Қазақстан, халық, Ассамблея, тарих.

Key words: Kazakhstan, national, history.

В истории мировой цивилизации понятия мир и согласие во все времена несли в себе гуманно-оптимистическую смысловую нагрузку. Они складываются из множества важных слагаемых. При этом каждая государственность может иметь только ему свойственные особенности. Для многонационального Казахстана в этом аспекте наиболее важными являются уровень межэтнических отношений и общественное согласие различных этносов и социальных слоев населения. В 20-летней истории Республики ценным опытом является организация Ассамблеи народа Казахстана, которая «превосходно решает задачи единения многонационального народа...» [1].

Позитивные результаты в этой архиважной сфере жизни не пришли сами по себе. Казахстанский народ не воспринял межнациональные драматические события многих регионов бывшего СССР. В республике имели место попытки со стороны отдельных «национальных патриотов» посеять семена отчуждения между этносами и тем самым поколебать государственные устои. Казахстанский опыт одобряют и лидеры ведущих государств мира которые считают, что качество межнациональных отношений в республике могут быть примером для стран Планеты [2]. Все это позволяет нам утверждать, что в результате дальновидного и продуманного политического курса государства, межэтнические отношения сохраняют стабильность.

При этом следует отметить и огромную заслугу исторически сложившихся чувств толерантности как коренного населения, так и у представителей других этносов. Очевидно и то, что важную роль в этой сфере сыграла стратегия государственной политики. В трудное время, когда казахскому народу грозило полное исчезновение, наши предки обратились к России и нашли в ней своего защитника. В нашей благодарной памяти должно всегда сохраняться то, что Россия настезь открыла нам двери в учебные и научные заведения, помогла создать индустриальную базу экономики. Ее люди отдали немало сил становлению казахской культуры, формированию национальных кадров. Опыт государств мира показывает, что позиция лидера важна как в становлении общественно-политической ситуации в государстве, так и в эволюции ее на различных этапах истории.

Мировая практика и теория подтверждают и то, что для многонационального государства, каковым является Республика Казахстан, вопрос межэтнического согласия имеет исключительное значение. На наш взгляд, это фундаментальная основа политической стабильности. Часть исследователей и политологов, представителей общественно-политических партий отмечают и то, что этнические отношения развиваются не без определенных отклонений от объективности. В частности, на начальном этапе пути к суверенитету наблюдалось оживление своеобразного проявления этноцентрализма. Именно в эти годы были заметны отдельные эмоциональные устремления в среде части интеллигенции, выражавшиеся в попытке через эпизодические и помпезные мероприятия взять верх в общественной жизни.

Если заглянуть вглубь проблемы возникновения межэтнических проявлений, то бросаются в глаза проявления его еще 80-90 годы прошлого столетия, а обостренную окраску он обретает в период распада союзного государства. И здесь следует отдать должное нашему Президенту, который решительно заявил: «Мы будем и впредь давать отпор любым подстрекательским действиям, как неумных политических авантюристов, так и тех излишне горячих группировок, которые под лозунгом защиты коренного населения расшатывают общество» [3]. Аналогичная позиция лидера государства на тернистых и крутых путях развития в новых условиях не дала возможность проявлению анархии и заметно сдерживала пыл эмоции неумных радикалов.

В то же время было бы неверным утверждение о том, что в обществе в период движения к суверенитету сохранялось полное стабильное общественное согласие. Люди старшего и среднего поколения хорошо помнят вторую половину 90-х годов и первые три года нынешнего века, когда социально-экономическая обстановка в республике была достаточно неудобной. К примеру, беспокойная обстановка, включая экономические перепады, привела к ощутимой потере индустриальных кадров: руководителей высшего и среднего звена крупных заводов и фабрик, горнорудных предприятий, нефтяной и энергетической отраслей, инженеров и техников, квалифицированных рабочих. Так, только за первую половину 90-х годов прошлого столетия из республики эмигрировали около 1,28 млн. человек. Самая ощутимая тенденция выезда за границу приходится на 1994 год, когда поток эмигрантов превысил показатель предыдущего года в 1,9 раза и составил 480,8 тыс. человек. Но она не обрела тенденцию и с 2004 года обратилось в положительное сальдо миграции [2, с.11]. Важным фактором сохранения в республике общественного согласия являются интеллектуально-культурный уровень социальных слоев и групп населения, где решающее место по праву занимает интеллигенция. Здесь на первый план выступают представители социально-гуманитарных наук. Их суждения и выводы, научные публикации и выступления перед общественностью во все времена, и во всех государствах без исключения являлись вектором барометра социально-психологического состояния государства. В этом отношении подавляющая часть казахстанской интеллигенции также отличалась зрелой гражданской позицией с ярко выраженным ментальным оптимизмом.

Тем не менее, в рассматриваемый период испытания на прочность в среде и этой группы населения ощущались определенные проявления отхода от своих же научных выводов в опубликованных трудах советского периода. А часть даже известных представителей науки в свое время в исследованиях отстаивавшие незыблемость дружбы народов СССР и интернационализм или успехи в промышленном развитии, техническом прогрессе в одночасье стали вещать совершенно противоположное. И не только это. Тяжелейшая ситуация создалась в сфере образования, когда в спешном порядке стали поглощаться вновь созданными университетами средние специальные учебные заведения и средние профессионально-технические учебные заведения. Это также оказывало ощутимое влияние на морально-психологическую обстановку в обществе, которое непосредственно влияло на степень согласия и стабильности в республике.

Как свидетельствует мировой опыт, фундаментальной основой сильного государства является взаимопонимание людей в обществе. Действие этого фактора во много раз

возрастает в полиэтническом государстве. По данным статистических органов в Казахстане проживают 17,5 млн человек, представляющих более около 140 этносов и 46 конфессий. И когда в республике стало привычным говорить о том, что главным достижением страны является межэтническое согласие, мир и стабильность, это не просто известная истина. Как показывают, результаты бесед и выборочных опросов в регионах республики и в среде различных групп населения каждый этнос в республике к себе ощущает постоянное внимание и заботу. Ассамблея народа Казахстана впервые на постсоветском пространстве стала: во-первых, стимулятором возрождения и развития истории, культуры народов; во-вторых, силой цементирующей равные отношения между этносами в республике. Ведь не случайно Ассамблея народа РК притягивает внимание лидеров ближнего Зарубежья, общественно-политических, религиозных объединений и конфессий мира.

Обратимся к истории создания Ассамблеи народов Казахстана. Общественно-политическая обстановка начала 90-х годов прошлого века как на постсоветском пространстве оставалась сложной и даже тревожной. В этих условиях, актуальной стала идея создания объединяющей, консолидирующей все этносы организации. Лидер государства все больше склонялся к мысли создать мощную организацию, в которой все нации и народности могли работать вместе на принципах единения и согласия [4, с. 21].

В итоге было внесено предложение о создании организации согласия и единения - Ассамблеи, действующей на постоянной основе. Накануне данного решения изучался мировой опыт решения национального вопроса. В итоге такой работы стали известны ряд опытов решения этой проблемы в мире. Среди них:

первый, насильственный, когда в государстве проводится политика вытеснения инонационального населения, что во всей истории, традиции, менталитете казахского народа было чуждым;

второй, перестроечного периода (горбачевский), т.е. не придавать значения национальному вопросу считая, что данная проблема решится без государственного вмешательства в процессе нормализации экономической и социально-политической жизни;

третий, который как показывает реальность в республике единственно верный путь – это многоликая и сложная, в то же время хрупкая работа соприкосновения и расширения сфер согласия и доверия между народами.

Отправной точкой истории самой организации стал первый Форум народов Казахстана, где Президент провозгласил: «Не одно поколение казахстанцев создавало наше главное достояние – дружбу народов. И сегодня многое переосмысливая заново в нашей истории, мы не вправе растрчивать это богатство, перечеркивать добрые традиции. Они сформировались не в последние десятилетия и отнюдь не лозунговыми директивами, надо повседневно слышать голос человека, голос каждого народа, каждой национальности. Именно поэтому необходимо перевести форум на постоянную основу, создать новый общественный институт – **Ассамблею согласия и единения народа Казахстана**» [5, с. 8]. Так 1 марта 1995 года Указом Президента была создана Ассамблея народов Казахстана, а на местах стали формироваться малые Ассамблеи и национально-культурные центры. Принятие такого оригинального решения не только для Казахстана, но и всего постсоветского пространства, оказалось оптимальным и выигрышным вариантом для последующей эволюции государственности.

За годы создания Ассамблеи высветились ряд актуальных проблем социально-политической жизни, по которым выработаны практические рекомендации для консолидации общества, ставшие твердой основой для укрепления межнационального согласия и политической стабильности в республике. Было подписано Общественное соглашение между 54 общественными объединениями и политическими партиями на период проведения референдумов 1995 года. Проводились общественные экспертизы новых законопроектов в области национальной политики. После экспертизы Ассамблея направила в Парламент республики свое заключение по законопроектам «Об общественных объединениях», «О культуре», «О языках в Республике Казахстан», были внесены существенные поправки в

закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессии». Особо следует отметить заседание Совета Ассамблеи, на котором был рассмотрен ход выполнения комплексной программы этнического возрождения немцев, проживающих в Казахстане.

Значительную работу по укреплению общественного согласия в регионах республики постепенно стали проводить малые Ассамблеи народа Казахстана и национально-культурные объединения. В этом отношении Актюбинская область один из стабильных регионов республики, где в дружбе и согласии проживают представители 90 наций и народностей. Нами не случайно она избрана для примера:

во-первых, эта типичная многонациональная область;

во-вторых, здесь интенсивно развиваются отношения с индустриально и аграрно развитыми регионами постсоветских стран;

в-третьих, социально-экономическое положение области обнадеживающее и сохраняет стабильную тенденцию экономической перспективы;

в-четвертых, по территории области истари проходят основные торгово-экономические нити из Европы в Азию и к южным морям и океанам;

в-пятых, по территории области прокладываются главные коммуникации из европейских стран в Азию, которые приведут к постоянным контактам этносов Евразии.

История Независимого Казахстана свидетельствует, что создание национальных объединений – это, воля вытекающая из потребностей народов возродить, сохранить и развивать свою историю, культуру, язык, национальные традиции. Все это в комплексе формирует общеказахстанскую культуру, что весьма важно в постижении новых ступеней мировой цивилизации. Малая Ассамблея области в составе 76 представителей национально-культурных центров, руководителей законодательной и исполнительной структур власти, авторитетных людей региона здесь была создана в апреле 1995 года. За этот период времени численность национальных центров выросла в три раза.

И наконец, основа-основ сильного процветающего государства – это развитой и перспективный базис, т.е. **экономика**. Как известно, стратегия вхождения республики в число наиболее конкурентоспособных стран мира справедливо была воспринята в свое время как программный документ, определяющий идеологию сообщества на перспективу. В свое время доселе в мире неизвестные, свершившие «экономическое чудо» и ставшие в ряд процветающих стран, ранее существовавшие за счет экспорта сырьевых ресурсов государства открыли перед миром простую истину: чтобы нация добилась того, чего не может ни одна другая необходимо обрести стремление к высшему.

Как свидетельствует опыт цивилизованных государств мира устойчивый рост экономики за счет развития традиционных и новых отраслей производства, реализация оригинальных макропроектов обеспечивает новые рычаги роста, которые и составят базу для технологической модернизации. Достижение поставленных целей в экономике создаст дополнительные рабочие места, что в свою очередь, также будет способствовать утверждению духа мира и спокойствия не только в отдельно взятой семье, но и в целом государстве.

Еще один весьма важный компонент общественного согласия и стабильности – это уровень менеджмента, в свое время относительно новое для нашего восприятия понятие, пришедшее в жизнь вместе с Независимостью страны. Но его невозможно обойти на пути к цивилизованному государству. В этом отношении также заметен решительный и уверенный шаг в направлении упрощения механизма взаимодействия населения с исполнительными структурами власти. К примеру, ныне в любом регионе население может получить необходимую информацию о событиях. Явление совершенно новое и значимое в формировании и расширении общественного согласия и взаимопонимания в регионе.

Идея общественного консенсуса в политическом плане была окончательно уточнена и сформулирована на IV сессии Ассамблеи данной организацией. По ее же инициативе было заключено соглашение всех общественно-политических сил о сотрудничестве, где записано:

«Все партии, общественные объединения и национально-культурные центры, подписавшие этот документ, взяли на себя роль гарантов сохранения мира» [6].

Таким образом, из вышеизложенного следует вывод:

- распад советского государства и демократизация общественно-политической жизни в республике являются составной частью интеграции нашей страны в мировое цивилизованное сообщество;
- перспективы и тенденции, темпы развития в республике обусловлены идеями, способными консолидировать современное общество;
- ценностными ориентирами являются – казахстанский патриотизм, социальное партнерство, гражданский мир, межнациональное согласие;
- инструментарием реализации определенных приоритетов являются апробированные в мире перспективные экономические и демократические начала.

Литература

1. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии. Обращение Президента Н.А. Назарбаева к народу Казахстана 1 марта 2006 года. Газета «Казахстанская правда», 2 марта 2006.
2. Еремин А. Межнациональные отношения не терпят радикализма. Мысль. № 12, 2005.
3. Газета «Казахстанская правда», 3 марта 1994.
4. Казахстан и Назарбаев. Логика перемен. «Елорда», Астана, 2001, с. 269.
5. Газета «Казахстанская правда», 30 апреля 1996.
6. Историческая память, национальное согласие и демократические реформы – гражданский выбор Казахстана. Материалы IV сессии Ассамблеи народа Казахстана.- Алматы, 1997, с.64.

УДК 930.1

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В РОССИИ: ИСТОРИКО-ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Л.А. Коноплева, К.П. Стожко

Уральский государственный экономический университет
город Екатеринбург, Россия

Мақалада Ресейдің тарихи-саяси өлиемі негізінде азаматтық қоғам қалыптасуына зерттеу жасалған.

The article deals with Russian civil society on the basis of historical and political science of measurement.

Кілт сөздер: *тарихи-саяси өлием, Ресей, азаматтық қоғам.*

Key words: *historical and political, Russia, civil society*

События, которые происходят в современной России и на постсоветском пространстве в конце XX - начале XXI в., свидетельствуют, что процесс общественных преобразований перешел в совершенно новое качество. Становится все более очевидным, что у значительной части электората все больше усиливается тяга к сильной, устойчивой, предсказуемой власти. На этом фоне все настойчивее внедряются в массовое общественное сознание идеи о несформированности гражданской активности, о том, что за семидесятилетнюю советскую историю жесткая система централизации подавила все гражданские права и свободы личности и что России необходимо строить гражданское общество на основании другого, западного, опыта.

Но история российского государства и общественно-политических движений свидетельствует, что нельзя предавать забвению исторические традиции, принижать роль

исторического опыта. Этот опыт основан на формировании особых функций российского военно-национального государства, которое в силу объективных причин чаще подавляло возможность становления полноценного гражданского общества, поощряя, однако, при этом многоукладность российской экономики, общинно-артельные формы труда, социальную ориентацию, благотворительность и меценатство и учитывая стремление большей части населения к социальной справедливости. Отчасти, можно при определении особенностей формирования гражданского общества в нашей стране принять за основу то, что на всем протяжении развития российской государственности собственно государство приоритетно по отношению личности со всеми ее гражданскими правами и свободами. Так же стоит помнить, что гражданское общество формируется людьми, которые отличаются активистской политической культурой. Да, необходимо вернуть величие России. Но для успешного решения этой проблемы необходимо выяснить возможные варианты взаимосвязи государственных институтов и гражданского общества, поддержать импульсы тех, кто снизу создает систему политического соучастия в деятельности институтов государственной власти.

Нам представляется интересным и верным подход таких исследователей, как А.С. Ахиезера, А.П. Бутенко, А.С.Тумановой и др., которые обращают внимание на такие периоды в истории нашего Отечества, когда наблюдались активные гражданские отношения[1]. Тогда россияне проявляли весьма высокий уровень политической ответственности за судьбу своей Родины, что заставляло верховную власть, правящую элиту перестраиваться и осуществлять радикальные реформы, и в итоге происходила смена политических режимов.

Неоднозначные оценки уровня развития гражданского общества в России на разных этапах ее истории, вплоть до абсолютного отрицания гражданской активности населения, во многом предопределены различными представлениями о природе гражданского общества. Одни исследователи убеждены, что гражданское общество - это некое социальное пространство, в котором люди связаны и взаимодействуют между собой в качестве независимых друг от друга и от государства индивидов; другие считают, что гражданское общество - это система обеспечения жизнедеятельности социальной, социокультурной сфер, их воспроизводство и передача из поколения в поколение; третий подход основан на признании, что гражданское общество - это совокупность независимых от государства, цивилизованных производителей, демократических, саморегулирующихся организаций. Суммируя эти представления, делаем вывод, что гражданское общество отрывается от самого человека, от самих граждан и действует автономно.

Такое видение мы встречаем в работах А. Сен-Симона, Д. Дидро, И. Бентама, О. Конта, К. Маркса, М. Бакунина, Э. Дюркгейма, Н. Бердяева, Т. Парсонса и др. Эту позицию разделяют сегодня такие российские ученые, как Г.Г. Дилигенский, Т.И. Заславская, А.А. Галкин, Ю.А. Красин. Приверженцы этих оценок исходят из приоритета трех критериев гражданского общества: независимости от власти; наличия прочной системы собственных социальных институтов; способности последних прямо или косвенно влиять на государственную политику.

Сторонники другого подхода, среди них А.Н. Аринин, Б.И. Коваль, М.Б. Хомяков, С.И. Семенов, исходят из признания единственным субъектом всякой политики (и экономики) общественной эволюции самого человека и лишь потом - социальных институтов (государство, партии, организации, церковь). Эти исследователи определяют, что гражданское общество - совокупность социальных субъектов, обладающих внутренней свободой, ответственностью и высоким гражданским духом. Второй подход позволяет более глубоко осмыслить историческую судьбу гражданского общества в России, выявить истинный характер проводимых преобразований, уровень их демократичности. Проблема гражданского общества оказывается напрямую связанной с нравственным аспектом. На наш взгляд, заслуживает внимание и позиция тех авторов, которые прогнозируют неизбежность восстановления этатистской модели общественного развития и новое свертывание уже формирующихся элементов гражданского общества.

Становится очевидным, что для успешного функционирования политической системы из возможных вариантов взаимосвязи государства и гражданского общества в России предпочтение следует отдать сочетанию сильного государства и эффективного функционирующего, уравновешивающего и дополняющего его гражданского общества. Преждевременное свертывание функций государства, искусственное упразднение их или неспособность эти функции осуществлять, например, в сфере экономики, - свидетельство слабости государства. А его слишком большая независимость, неподконтрольность обществу - доказательство слабости общества.

Данная проблема особенно актуальна для нашей страны, ибо почти вся история России перенасыщена фактами и примерами насильственного отношения государства к народу, отношения к нему не как к цели, а как к средству.

Однако встречается и противоположное. Так, революционный кризис 1905 г. привел к появлению Манифеста 17 октября. Манифест провозгласил в качестве основополагающих принципов политической системы гражданскую свободу; расширение избирательного права и привлечение к участию в Думе и вновь создаваемых законодательных учреждениях всех слоев населения; наделение Думы правом надзора за деятельностью исполнительной власти; необходимость одобрения ею всех законов государства. Было разрешено создавать политические партии. Однако обновленная политическая система оказалась не в состоянии преодолеть раскол общества, а общество - не готовым к восприятию образованных демократических институтов. Начавшийся процесс демократизации некоторое время спустя был заморожен. Неоднократно распускаемая Дума так и не стала полноправным институтом власти, а деятельность партий не оказывает какого-либо значительного влияния на политику государства.

Но, вернувшись к авторитарным методам управления, режим не смог удержать контроль над политическим процессом в условиях обострения социальных противоречий, усиленного мировой войной. В результате революционного взрыва в феврале 1917 г. власть перешла к Временному правительству. На политической арене вновь открыто появились партии. Весь спектр идейно-политического расслоения российского общества отражали около полутора десятков наиболее значимых партий - от черносотенной «Святой Руси» до анархистов, провозгласивших целью уничтожение государств, международных границ и создание Всемирного союза вольных общин. Основные программные установки крайних партий этого спектра были взаимоисключающими: ориентация на установление режима классовой диктатуры; социал-демократическая линия реформ и развития демократии в целях подготовки условий дальнейшего перехода к социализму; умеренно-либеральная позиция капиталистической модернизации; реставрация монархии. Страну захлестнула волна митингов и демонстраций, между тем как экономическое положение становилось катастрофическим. Играя на экономических трудностях, классовых противоречиях и непопулярности войны, партия большевиков во главе с В.И. Лениным, изначально ориентированная на насильственный захват власти, сумела в октябре 1917 г. организовать переворот в Петрограде и Москве и свергнуть Временное правительство. Однако большинство политических партий выступило за выборы Учредительного собрания, которое должно было демократическим путем решить будущее политическое устройство России. Против выборов выступили «Святая Русь», назвавшая Учредительное собрание «выдумкой жидов и кадетов», Союз социал-революционеров-максималистов с его стратегией искусственного разжигания классового антагонизма в обществе и насильственного захвата власти, а также анархисты, которые, отрицая любую государственную власть, выступали за террор и массовые насильственные действия в борьбе с нею. Партия левых эсеров рассматривала Учредительное собрание как «инструмент власти классовых организаций трудового народа для осуществления его диктатуры». Большевики не решились запретить выборы, рассчитывая получить в Учредительном собрании большинство мандатов и таким образом легитимировать захват власти. Выборы состоялись через 17 дней после переворота, но как только выяснилось, что большевики в союзе с левыми эсерами не получили на них

желаемого большинства, собрание было распущено. Вскоре после вооруженного мятежа левых эсеров в июле 1918 г. их партия также была запрещена, а лидеры арестованы. Диктатура пролетариата из теоретического понятия превратилась в практику массового, не ограниченного никакими моральными и правовыми нормами террора одной партии, направленного против своих политических противников во всех слоях российского общества, включая пролетариат, именем которого он освящался.

Смыслом существования партий в открытом обществе является обеспечение возможности выбора политических альтернатив и контроля над властью. Узурпировав власть, уничтожив политических оппонентов и оставшись единственной и правящей, коммунистическая партия ликвидировала такую возможность. Вместе с многопартийностью был уничтожен механизм осуществления демократии.

В современной России политические партии выполняют ряд важных функций. Прежде всего, они осуществляют связь между обществом и государством. Выясняя интересы тех или иных групп, партии сводят их воедино в такой форме, которая оказывает непосредственное влияние на решения государственных органов (функция представительства).

Политические партии определяют цели, разрабатывают идеологию, программы, стремятся определить стратегию развития общества и убедить граждан в ее правильности. Важной функцией партий является отбор и формирование политических лидеров и элит для всех уровней политической системы (профессиональных политиков, партийных экспертов, аналитиков и т.д.). Одной из важнейших задач партий является мобилизация и политическая социализация граждан. Борьба за политическую власть является важнейшей функцией партий, последние могут занимать различные позиции по отношению к государственной власти. Партия может быть в непримиримой оппозиции, выступая против существующего государственного устройства, даже если не призывает к насилию (в этом случае партия стремится к власти, прежде всего для того, чтобы изменить само государство; она выступает против любого правительства, поддерживающего существующую государственность). Сейчас в России гражданское общество переживает стадию порождения и укоренения различных типов социальных практик, в большинстве своем не имевших аналогов в недалеком тоталитарном прошлом. В ходе этого процесса складываются различные организационные формы (институты) - группы, объединения, организации. Ассоциируя и консолидируя членов общества, они вырабатывают определенные нормативы, правила поведения, системы ценностей — все это и есть признаки становления гражданских институтов. Слабость института политических партий и движений в современной России исходит из невостребованности их представительства системой исполнительной власти, формирующейся до настоящего времени без их участия. Собственно, этим доводом и пользуется властвующая российская элита, не желающая делиться своим политическим капиталом и статусом.

Сегодня мы являемся свидетелями того, с какой настойчивостью институт власти выстраивает под себя значительную часть политически активного населения. Не есть ли это проявление сращивания ростков гражданского общества с государством? Ряд политологов считает, что это одно из свидетельств возникающей в нашей стране управляемой демократии, профанирующей саму суть последней.

В совокупности с имевшими место явными неудачами реформирования России, падением производства, обнищанием широких масс населения эти обстоятельства привели к тому, что в России, по данным Edelman Trustbarometer, общий индекс доверия к институтам власти составил 40 единиц на 2011 г., 32 — на 2012 и 36 — на 2013. Во всех этих случаях наша страна попадает в категорию «Distrusters», объединяющую страны с пониженным доверием к институтам власти. Россия стабильна по этому показателю. По данным агентства, в России доверие к бизнесу выше, чем доверие к власти, что фиксируется также и во многих других странах Европы. В России (по сравнению с другими странами) продолжают фиксироваться относительно низкие показатели доверия к НКО, политическим партиям и другим институтам[2].

Картина, без всякого преувеличения, удручающая. Но в ней, как в зеркале, отразился и вчерашний и сегодняшний день политической жизни России. Вместе с тем становление демократии и гражданского общества в России медленно, постепенно, но идет. Российское общество и общественные институты, хотя и не всегда последовательно, движутся к постиндустриальному обществу, основу стабильной демократии в котором составляет массовый средний класс. В частности, этот класс значительно менее чем современное российское общество, склонен к перераспределительному популизму, снижающему устойчивость демократических институтов и их способность обеспечивать экономическое развитие. Появление массового среднего класса закрепит новые стандарты политической свободы, которые ни одно правительство уже не сможет игнорировать.

Литература

1. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. (Социокультурная динамика России). Т. II. Теория и методология. Словарь. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998;
2. Бутенко А. П. О характере созданного в России общественного строя // Социологические исследования. 1994. № 10. С. 95-102;
- Туманова А.С. Исторический опыт развития гражданского общества в поздней имперской и советской России и современные тенденции гражданской самоорганизации // Гражданское общество в России и за рубежом. 2013. № 2. С. 26-30
3. Edelman trust barometer // Edelman: [веб-сайт]. URL: <http://trust.edelman.com/about-trust>

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВОВЕДЕНИЕ
Economics and Law

УДК 330.1

**Маркетинговая тактика предприятий
в период экономического кризиса**

К.М. БАЛГИНОВА, Н.Н. МАМЕДОВ

*Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
ИП «Город ветров»
город Актөбе, Қазақстан*

Мақалада экономиканың тұрақсыздығы жағдайында компанияны дамыту жолдарын іздеу мүмкіндіктері қарастырылған. Қарапайым ғана сұраныс құрылымын ауыстыра отырып, қалайша жаңа табыстарға қол жеткізуге болатындығын авторлар Батыс Қазақстан аумағындағы ірі сауда компаниясы (Атырау қаласы) үлгісінде көрсетеді.

In the article is told about possibility of search of ways of development of the company in the conditions of instability in economy. Purpose of the article – to show how and even its reduction leads change of structure of demand to emergence of new market niches on the example of one known the companies, the largest in the field of distribution in the Western Kazakhstan (Atyrau).

Кілт сөздер: *дистрибуция, нарық, сұраныс, тұтынушы, бәсеке.*

Key words: *distribution, market, demand, client, competition, niche.*

До недавнего времени отечественная экономика развивалась динамично, но замедление темпов экономического роста России и стран западной Европы, резкое понижение курса тенге к доллару и евро не лучшим образом отразилось на экономических показателях. Введение свободного курса национальной валюты и режима таргетирования инфляции повлекло ухудшение финансового положения предприятий и организаций, особенно занимающихся дистрибуцией.

Как показывает опыт прошлых лет, в кризисный период происходит сдвиг потребительских предпочтений в пользу более дешевых продуктов. Потребители начинают искать пути экономии средств, происходит замена уровня высших потребностей уровнем низших потребностей. Таким образом, на первый взгляд кажется, что спад в экономике только ухудшает условия для продвижения любых товаров и услуг.

Однако изменение структуры спроса и даже само его сокращение приводит к появлению новых рыночных ниш и порождает, таким образом, возможности, которые важно успеть и суметь использовать. Рассмотрим маркетинговую тактику дистрибьютерской компании (г.Атырау), основным видом деятельности которой является реализация продуктов питания в г.Атырау и области. Компания создана в 1994 году и в настоящее время имеет наработки и значительный опыт в развитии дистрибуции. Но постоянная конкуренция в области дистрибуции в Атырау, а также нестабильная ситуация в экономике РК (изменение курса национальной валюты и возможное в ближайшее время присоединение к экономическому эмбарго против ЕС и Запада в рамках Таможенного союза) влечет большой риск не только не получить ожидаемого уровня прибыли, но и значительно сократить объемы реализации вследствие падения спроса.

В условиях экономического кризиса перед компанией встала задача поиска новых путей продвижения товара. Одним из вариантов решения этой задачи является создание отдела обслуживания населения. Сама идея, возможно, не нова, но проведенное маркетинговое

исследование рынка города Атырау и изучение работы по дистрибьюции показали, что претворение идеи в жизнь принесет компании порядка 20% дохода при незначительных материальных затратах в первое время. Реализация проекта предполагает три составляющие:

1. Создание отдела по обслуживанию конечного потребителя. В первое время можно ограничиться созданием небольшого отдела не через торговые точки, а через колл-центр при отделе.
2. Все продажи товара со склада должны быть предварительно проведены через заявку в этом отделе и после оформлены в надлежащем порядке. Таким образом, будет наведен порядок и установлен систематический учет продаж за наличные деньги на базе.
3. Все продажи осуществляются по отдельному прайсу, чуть ниже цен торговых точек на рынке. Это поможет избежать серьезной конкуренции со стороны рынка и оптовиков.

Потенциальными покупателями продукции компании являются физические лица, желающие провести мероприятие (свадьба, поминки, юбилей и прочее). Для этого покупатели исследуют рынок и по самым низким ценам в городе приобретают продукты (алкогольные и безалкогольные напитки, консервацию, чай, мука и мучная продукция, колбасные изделия и прочее).

Реализация идеи позволит компании извлечь следующие выгоды:

1. Продажа товара конечному потребителю, минуя посредников.
2. Снижение финансовых потерь вследствие уменьшения объема рекламаций, порчи и боя.
3. Нет необходимости содержать большой штат торговых представителей, мерчендайзеров.
4. Реализация товара за наличный расчет.
5. Подчинение создаваемому отделу менеджеров по HORECA и Кейтерингу.

Для определения «жизнеспособности» идеи нами проведен SWAT-анализ, результаты которого приведены в таблице 1.

Таблица 1. Анализ перспективности отдела обслуживания населения

Сильные стороны	Слабые стороны
1. Отдел создается при успешной дистрибьюторской компании, лидере в Западном Казахстане. 2. Обширный пакет продукции. 3. Четкая и ясная бизнес-идея. 4. Отсутствие конкурентов на начальном этапе. 5. Профессиональная команда. Отдел комплектуется путем реорганизации ныне действующих структур. 6. Наличие хорошо развитой службы доставки товаров до конечного потребителя. 7. Наличие действующей службы HORECA и Кейтеринга.	1. Небольшой штат сотрудников на начальном этапе (может оказаться и сильной стороной). 2. Отсутствие опыта продаж всего в одном сегменте рынка (банкетные залы). 3. Необходимость затрат на рекламу. 4. Создание нового штата - колл-центр.
Возможности	Угрозы
1. Контроль продажи товаров со складов на базе. 2. Продажи товаров конечному потребителю по ценам ниже оптово-рыночных, но выше тех, что компания предлагает сегодня даже при крупных закупках оптовиков. 3. Полный охват всех ресторанов, банкетных залов и частных лиц-покупателей продуктов	1. Неизбежное появление конкурентов! 2. Рост цен на продукцию вследствие обесценения тенге. 3. Санкции, введённые ЕС против России и ответное эмбарго неизбежно скажутся на экономике РК. 4. Договора Грузии, Украины и Молдовы об Ассоциации с ЕС приведут к запрету их

питания для торжественных мероприятий по городу Атырау и области.

4. Продажа товаров только за наличный расчет.

5. Возможность продавать ранее уцененные товары и скоропортящиеся товары с подходящим сроком годности по обычным ценам (сюда включаются также товары со складов «возврат» и «скидка»).

6. Получение прибыли на уровне сети магазинов без содержания торговых точек по всему городу.

7. Возможность изучения спроса, проведения мониторинга и других маркетинговых исследований рынка напрямую от конечного потребителя, минуя торговые точки.

8. Создание на базе, магазина-склада для реализации товаров сотрудникам базы и населению по ценам на 3-5%, ниже, чем цены на эти товары на витринах оптовиков на рынке.

9. Выход на рынки приграничных российских областей с поставками аналогичных товаров из Казахстана, Турции и Азербайджана.

продукции в РФ, а в дальнейшем на всем пространстве ЕАЭС.

5. Ответные санкции России, против поставки продуктов питания из США и стран ЕС, приведут к дефициту продуктов питания в самой России и как следствие инфляция и рост цен на продукты питания.

Результаты проведенного анализа показали, что для скорейшего достижения цели целесообразно разбить ее на три этапа. На первом этапе предполагается открытие колл-центра с двумя сотрудниками, небольшого магазина-склада, в котором на витринах будут выставлены образцы всей реализуемой продукции с ценниками, реализация товара осуществляется только через магазин-склад по ценам ниже средних. На втором этапе следует провести рекламную акцию в целях привлечения клиентов посредством СМИ. Проведенный опрос владельцев банкетных залов показал, что им было бы интересно сотрудничать с компанией за премиальные 5 - 10% от оборота при условии постоянного сотрудничества с компанией и поставки клиентов. На третьем этапе предполагается слияние менеджеров по HORECA и Кейтерингу с отделом по обслуживанию населения.

В настоящее время в компании работают, независимо друг от друга, фокусные группы по отдельным пакетам. Такое разделение, на наш взгляд, имеет свои преимущества и свои минусы. К положительным сторонам можно отнести дифференциацию пересекающихся пакетов товара и концентрацию на узком пакете товара, что приводит к более качественной продаже, чем разделение широкого ассортимента по сегментам. К отрицательным сторонам можно отнести неизбежно возникающие при наличии конкурирующих пакетов товара в каждой команде «войны» между фокусными командами и увеличение расходов на содержание фокусных команд. На наш взгляд, более приемлемым вариантом будет разделение торговых представителей по сегментам. Такая организация работы позволит извлечь ряд выгод:

1. Супервайзеры концентрируются на работе с определенным сегментом. Например, для работы с кафе-барами нужен один подход, а для работы с лоточной торговлей - другой (в нашем случае сегментами являются конечные потребители и рестораны г. Атырау);

2. Упрощается управление пакетом товара, так как будет определенно известна линейка ассортимента в каждый сегмент;

3. Улучшается логистика, например, можно будет осуществлять ночную доставку для категории HORECA.

Но и несколько усложняет качественную продажу продукта, особенно в категорию NORECA, за счет пересекающихся пакетов товара. Однако в дальнейшем этот недостаток компенсируется более полным охватом кафе, баров, ресторанов, банкетных залов, Кейтеринговых компаний и оптовых покупателей.

Примерная оценка реализационной цены услуги 150 - 250 тыс. тенге с одного заказа.

Затраты по доставке продуктов потребитель оплачивает дополнительно в размере 1000-1500 тенге за одну доставку.

Размер дохода с каждой поставки формируется по принципу: доход компании от реализации товара + дополнительный доход от функционирования отдела. Дополнительный доход - это разница между ценой, по которой реализуется товар сегодня, и ценами на витринах оптовых магазинов на рынке, ориентируясь на которые компания будет вести ценообразование.

Организация сервиса услуги по доставке товара будет осуществляться двумя способами:

1. Заказчик связывается с колл-центром отдела, оставляет заявку на доставку товара и оплачивает его при получении.
2. Покупатель приезжает на базу и в магазине-складе покупает необходимые товары (продукты питания, алкоголь, безалкогольные напитки и далее по всему ассортименту фирмы), оплачивая покупки наличными при получении товара. В таком случае оплата доставки с покупателя не взимается.

Потенциальная емкость рынка г.Атырау при пессимистичном варианте оценивается в 45-75 млн тенге в месяц. Продукция, предлагаемая компанией, в свадебных меню ресторанов и кафе составляет порядка 40% летом и 60% зимой. Для простоты подсчета возьмем 40%, тогда ежемесячный дополнительный доход составит $45 \text{ млн тенге} * 40\% = 18 \text{ млн тенге}$.

Дополнительный доход от деятельности отдела можно определить как разницу между предлагаемой ценой на базе и ценой у оптовиков (на рынке она составляет 15-20%), это та самая маржа, которая является заработком торговой точки. Компании достаточно 10% наценки, чтобы избежать конкуренции со стороны оптовиков. Таким образом, дополнительный доход оценивается в сумме $18 \text{ млн тенге} * 10\% = 1,8 \text{ млн тенге}$.

Аналогичные расчеты для поминальных мероприятий показали, что в меню доля продукции компании составляет 60%. При проведении 50 поминальных мероприятий и среднем закупе в 100 тыс. тенге доход компании составит 300 тыс. тенге. Таким образом, общий дополнительный доход компании в новой нише составит более 2 млн тенге ежемесячно.

В настоящее время ни одна из дистрибьюторских компаний в г.Атырау не занимается поставкой продуктов питания в этом сегменте целенаправленно, и занять эту свободную нишу является первоочередной задачей компании. Дополнительным бонусом является реализация продуктов питания с подходящим сроком годности, так как на эти мероприятия закупаются продукты для непосредственного употребления в ближайшее время, а также снижение возвратов из сети супермаркетов и сокращение объемов просроченной продукции на складах компании.

Литература

1. Кашкин В. «Маркетинговые исследования – виды, примеры»//Журнал «Генеральный директор», №10, 2015 г.
2. Голубков Е.П. Основы маркетинга: Учебник.-М.:Финпресс,1999 г.
3. www. Forbes.kz.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ МЕТОДИКИ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Н.А. Шишкина

*Федеральное агентство научных организаций,
город Москва, Россия*

Представлена методика оценки качества инновационно-инвестиционных проектов, включающая последовательность действий по расчету показателей качества и их соответствия лучшим в отечественной и мировой практике.

To present the method of innovative-investment project's quality assessment, which is involved the sequence of calculation the quality indicators and understanding a compliance the best practices in national and international field.

Ключевые слова: стейкхолдеры инновационно-инвестиционных проектов, методика оценки качества инновационно-инвестиционных проектов, алгоритм реализации методики оценки качества инновационно-инвестиционных проектов.

Key words: the stakeholders of innovative-investment projects, the method of innovative-investment project's quality assessment, the algorithm of realization the method of innovative-investment project's quality assessment.

В Концепции долгосрочного социально-экономического развития РФ на период до 2020 года отмечается, что переход к инновационному развитию предполагает создание новой технологической базы страны через формирование комплекса наукоемких отраслей и расширение позиций на мировых рынках высокотехнологичной продукции. Решающая роль в осуществлении стратегии инновационного прорыва отводится высокотехнологичным предприятиям. Инновационные преобразования в отечественной экономике объективно влекут за собой необходимость развития положений по оценке качества инновационно-инвестиционных проектов создания таких производств, как базы для экономического роста. В связи с этим предъявляются строгие требования к качеству принимаемых управленческих решений, от реализации которых зависит стратегическое развитие как для отдельно взятых предприятий, так и для экономики страны в целом.

Создание высокотехнологичных предприятий осуществляется через реализацию инновационно-инвестиционных проектов. В международной практике все большее значение уделяется комплексной оценке инновационно - инвестиционных проектов, включающей уровень применяемых технологий, энергоемкость производства, воздействие на окружающую среду и другие показатели. Тенденция достижения лучших показателей в отечественной и мировой практике является необъемлемым показателем качества инновационно-инвестиционных проектов как с теоретической, так и с практической позиции и тесно связана с удовлетворением потребностей основных групп заинтересованных сторон. Потребности возникают в процессе взаимодействия заинтересованного лица и инновационно-инвестиционного проекта. В связи с этим свойства и параметры, составляющие качество проекта в конкретный момент времени, пересекаются с областями существования данного проекта и потребителя. Для учета всего спектра требований к проекту определение понятия «качество инновационно-инвестиционного проекта» должно охватывать все области взаимодействия заинтересованного лица и проекта. В мировой практике все заинтересованные в проекте лица обозначаются термином «стейкхолдеры» (от английского «stakeholder» - «держатель заклада»), который трактуется как собственник или лицо, обладающее долей в бизнесе. Под лицом понимается юридическое или физическое лицо, заинтересованное в финансовых, социальных и иных результатах деятельности фирмы.

В деловой практике под стейкхолдерами подразумевают группы влияния на организацию, существующие как внутри, так и вне фирмы и интересы которых важно учитывать в процессе деятельности. Принципы работы со стейкхолдерами описаны в работах Э. Фримана[1], который определяет основной целью фирмы достижение равновесного состояния между стейкхолдерами, баланса их интересов (рисунок 1).

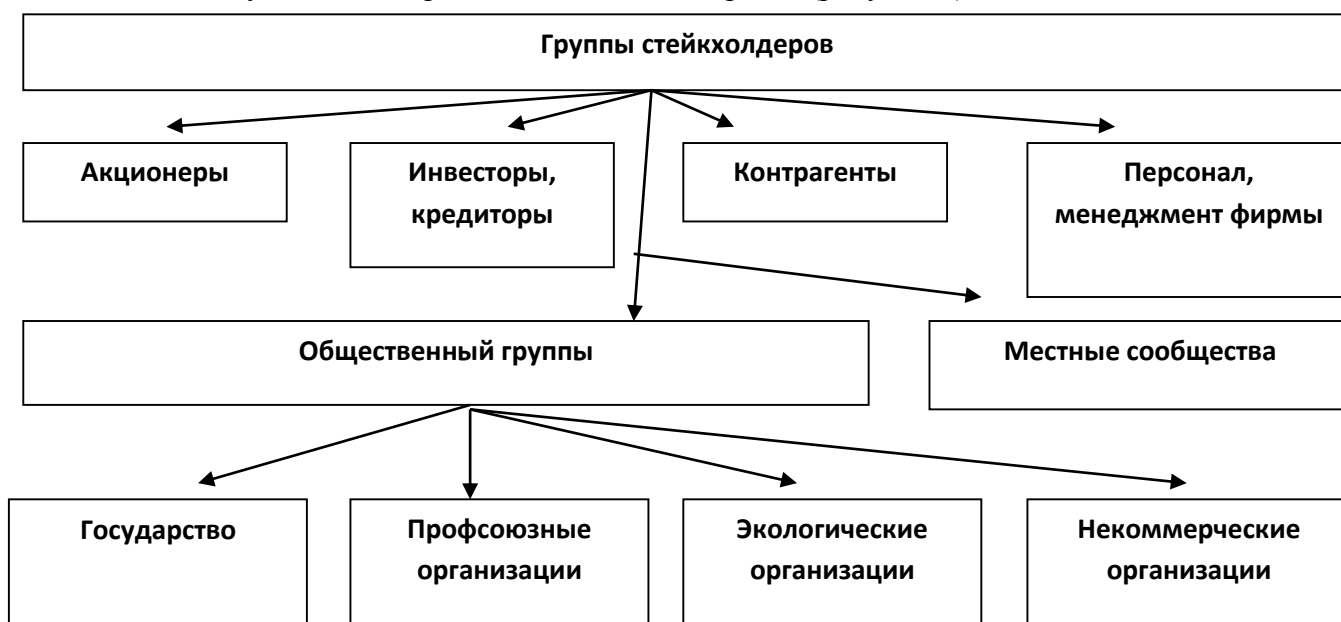

Рисунок 1 – Группы стейкхолдеров по Э. Фриману [1]

Д. Клиланд в работе «Управление заинтересованными сторонами в проекте» [2] разделил интересы стейкхолдеров на формальные и неформальные. Ученый дал определение понятию «заинтересованные стороны» как группам людей, организаций, имеющих или предполагающих, что имеют, законные требования в отношении различных аспектов проекта и удовлетворяющих формальные или неформальные интересы [2]. В определении Д. Клиланда обозначены не только экономические интересы заинтересованных сторон, но и субъективные отношения к проекту, и определяется важность удовлетворения потребностей стейкхолдеров. Выявление стейкхолдеров и определение их потребностей является крайне важным, в первую очередь, по причине того, что из-за высокой степени влияния внешних процессов на реализацию проекта и рациональность использования его результатов. Таким образом, чем большее число характеристик отражается при определении понятия качества, тем надежнее оно будет оценено и тем надежнее будет сделан выбор.

В результате проведенного анализа инновационной сферы выделены заинтересованные стороны инновационно-инвестиционных проектов создания высокотехнологичных производств и определены их потребности. Для определения параметров качества предлагается использование показателей удовлетворения потребностей заинтересованных сторон:

- государственные учреждения: создание высокопроизводительных рабочих мест, соответствие уровню международных корпораций отрасли по производительности труда, обеспечение экологической безопасности и эффективности использования природных ресурсов, повышение эффективности за счет снижения энергоемкости производства, соответствие целям и задачам инновационной стратегии развития региона и страны;
- бизнес и финансово-кредитные учреждения: повышение эффективности за счет рационального использования материальных ресурсов, обеспечение экономической эффективности и финансовой устойчивости;
- население: обеспечение экологической безопасности и эффективности использования природных ресурсов, снижение энергоемкости производства.

При предложении и реализации инновационно-инвестиционных проектов исследование заинтересованных сторон и их потребностей с целью оценки качества проекта не осуществляется, что порождает риски в ходе планирования и их реализации и может повлечь существенный ущерб после запуска в эксплуатацию. На основе изучения отечественного и международного опыта разработана методика оценки качества, заключающаяся в следующем:

1. Адаптация метода экспертных оценок для определения качества инновационно-инвестиционных проектов.
2. Определение отклонений показателей от нормативных значений.
3. Определение лучших значений показателей в отечественной и мировой практике по отрасли.
4. Оценка отклонений показателей от лучших значений в отечественной и мировой практике по отрасли.
5. Разработка оценочных таблиц, включающих соотнесение показателей качества с балльной оценкой.
6. Определение «границ допуска» показателей качества инновационно-инвестиционного проекта.

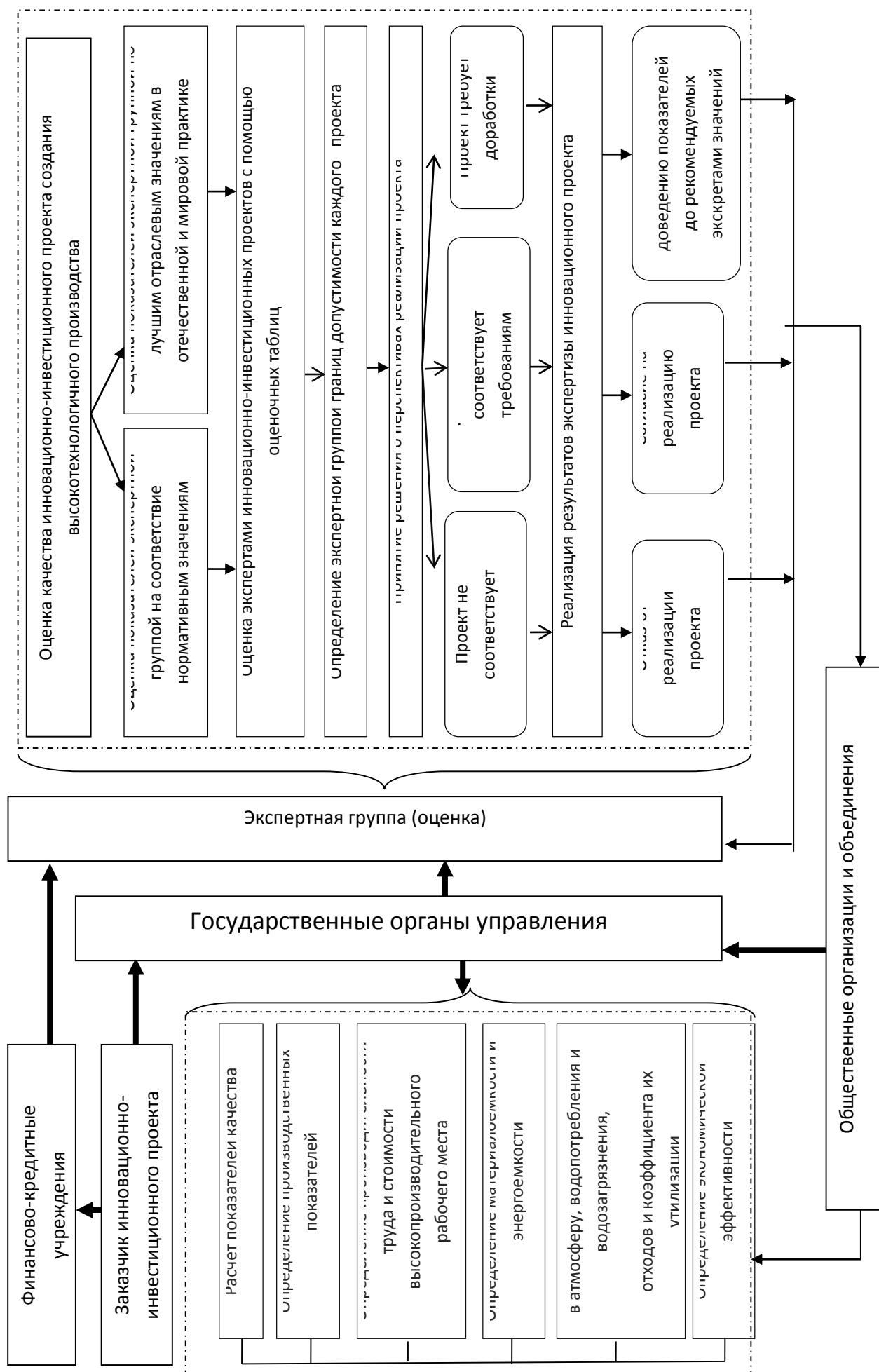
Реализация методики оценки качества инновационно-инвестиционных проектов представлена через участие граждан, общественных объединений и бизнес-сообществ и включает в себя:

- привлечение к участию в разработке, обсуждении и принятии решений в области охраны окружающей среды, рационального использования природных ресурсов и обеспечения экологической безопасности;
- обеспечение учёта законных интересов заинтересованных сторон в процедуре оценки проектов, реализация которых может оказать воздействие на окружающую среду и здоровье населения;
- разработка и утверждение дополнений в нормативное правовое регулирование регламента учёта мнений граждан по проектам решений о размещении на территории региона экологически опасных объектов или предприятий, использующих устаревшие технологии;
- законодательное закрепление за общественными организациями права инициировать общественные слушания по вопросам размещения на территории объектов, деятельность которых может угрожать экологической безопасности.

На рисунке 2 представлен алгоритм реализации методики оценки качества инновационно-инвестиционных проектов создания высокотехнологичных производств.

На основе разработанного концептуального подхода [3] предложена методика оценки качества инновационно-инвестиционных проектов. Представленный заказчиком инновационно-инвестиционный проект по согласованию с финансово-кредитным учреждением направляется в государственные органы управления для оценки возможности реализации данного проекта в регионе. Экспертная группа, создаваемая по инициативе государственных органов управления, финансово-кредитных учреждений производит оценку качества проекта по предложенной системе.

Рисунок 2 – Алгоритм реализации методики оценки качества инновационно-инвестиционных проектов

Разработанная методика экспертной оценки включает: определение отклонений показателей от нормативных значений и от лучших значений в отечественной и мировой практике по отрасли, применение системы оценочных таблиц по всем показателям, определение «границ допуска» для каждого показателя системы оценки качества инновационно-инвестиционного проекта.

В таблице 1 представлены основные мероприятия по реализации требований заинтересованных сторон. Формирование и реализация критериев оценки качества невозможны без непосредственного участия в этом процессе всех групп заинтересованных сторон: государства, бизнеса и общества.

Исходя из современного состояния окружающей среды и экологической безопасности, определены инструменты решения задач с перечнем индикаторов (таблица 2) и структурно-логическая схема реализации критерия экологичности (рисунок 3). На рисунке 2 представлена структурно-логическая схема реализации одного из критериев оценки качества – экологичности.

Таблица 1 – Основные мероприятия по реализации требований заинтересованных сторон

Требования заинтересованных сторон	Государственные учреждения	Население	Бизнес и финансово-кредитные учреждения
1.Создание высокопроизводительных рабочих мест 2.Соответствие уровню международных корпораций отрасли по производительности труда 3. Достижение лучших показателей в отечественной и мировой практике по добавленной стоимости 4.Расширенное воспроизводство производственно-технологических систем передовых технологий 5. Создание высокотехнологичных производств	Грантовое стимулирование на основе исполнения: - Указ Президента Российской Федерации от 7 мая 2012 года №596 «О долгосрочной государственной политике» [4]; - Об утверждении критериев отнесения товаров, работ и услуг к инновационной продукции и высокотехнологичной продукции для целей формирования плана закупки такой продукции [5]; - Критерии отнесения товаров, работ, услуг к инновационной продукции и (или) высокотехнологичной продукции [6], - Постановление Росстата от 07.11.2006 г. №63 «Об утверждении порядков заполнения и представления форм федерального государственного статистического наблюдения N1-Технология «Сведения о создании и использовании передовых производственных технологий» [7], - Методика расчета показателей «Доля продукции высокотехнологичных и наукоемких отраслей в валовом внутреннем продукте» и «Доля продукции высокотехнологичных и наукоемких отраслей в валовом региональном продукте» [8]		Разработка и утверждение дополнений в нормативное правовое регулирование вопросов участия граждан и представителей бизнес-структур в решении вопросов по оценке качества проектов, в том числе в формировании общественных советов при органах государственной власти
6.Обеспечение экологической	1)Ужесточение ответственности по нормативно-правовым документам:	-	Разработка и утверждение регламента

<p>безопасности и эффективности использования природных ресурсов, 7.Повышение эффективности за счет снижения энергоемкости производства 8.Повышение эффективности за счет рационального использования материальных ресурсов</p>	<p>- ФЗ «Об охране окружающей среды» от 10.01.2002 г. № 7-ФЗ[9]; - ФЗ № 174-ФЗ «Об экологической экспертизе», -«Система статистических показателей охраны окружающей среды», разработанная Государственным Комитетом по статистике; -Основы государственной политики в области экологического развития Российской Федерации на период до 2030 года [10]. 2)Ориентация и учет положений: - методика Организации Объединенных Наций [11]; - методика Всемирного Банка [12]; - принципы Экватора [13]; - программа ООН по окружающей среде [11]; - принципы устойчивого развития; - система экологических индикаторов Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР). 3)Выполнение государственного задания по экономии электрической энергии на основе исполнения государственной программы «Энергосбережение и повышение энергетической эффективности на период до 2020 года»[15].</p>	<p>учёта мнений граждан по проектам решений о размещении на территории края экологически опасных объектов, а также резолюций общественных мероприятий по экологическим вопросам - Законодательное закрепление за общественными организациями права инициировать общественные слушания по вопросам размещения на территории объектов, деятельность которых может угрожать экологической безопасности - Разработка и утверждение дополнений в нормативное правовое регулирование вопросов участия граждан и общества в решении вопросов охраны окружающей среды и устойчивого природопользования, в том числе в формировании общественных советов при органах государственной власти</p>
<p>9.Обеспечение экономической эффективности и финансовой устойчивости</p>	<p>- Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов; - Методические рекомендации по оценке экономической эффективности финансирования проектов, имеющих своей целью коммерциализацию результатов научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ</p>	

Рисунок 3 – Структурно-логическая схема реализации критерия экологичности

Таблица 2 – Инструменты реализации и индикаторы системы оценки качества инновационно-инвестиционных проектов

Инструменты реализации механизма	Индикаторы
Разработка и утверждение дополнений в нормативное правовое регулирование вопросов участия общества в решении вопросов охраны окружающей среды и устойчивого природопользования	Количество рассмотренных проектов решений в области охраны окружающей среды и экологической безопасности с привлечением общественности
Разработка и утверждение регламента учёта мнений граждан по проектам	Количество участников общественных слушаний по вопросам размещения на

решений о размещении на территории края экологически опасных объектов	территории края экологически опасных объектов
Законодательное закрепление за общественными организациями права инициировать общественные слушания по вопросам размещения на территории объектов, деятельность которых может угрожать экологической безопасности	Количество проведённых общественных экологических экспертиз, волонтерских экологических мероприятий, общественных нормотворческих инициатив
Создание системы прямого транслирования заседаний руководящих и представительных органов власти региона по вопросам обеспечения экологической безопасности	Количество проведённых природоохранных мероприятий действующими общественными объединениями
Законодательное закрепление процедуры получения своевременной, полной и достоверной информации о состоянии окружающей среды и мерах по её охране по обращениям граждан	Количество критических обращений граждан в правительственные структуры по экологической проблематике

Предложенные положения разработаны с учетом потребностей заинтересованных сторон, участвующих в создании и реализации проекта и вместе с тем являющихся его потребителями; в реализации принципов устойчивого развития и в ориентации на лучшие отраслевые достижения в отечественной и мировой практике по техническим, социально-экономическим и экологическим характеристикам, на практике реализуется в том числе и через методику оценки качества проектов [16].

Реализация методики на практике является трудоёмким и сложным процессом, в первую очередь это связано с тем, что становление российской инновационной экономики происходит в условиях нестабильности, слабости рыночных институтов, не мотивированности участников инновационного процесса. Недостаточно проработаны проблемы формирования и реализации подходов и методик инновационного развития, прежде всего методологически и концептуально. Таким образом, в статье представлена методика оценки качества инновационно-инвестиционных проектов, включает определение показателей по системе оценочных таблиц, оценка их отклонений от нормативных значений, оценка отклонений показателей от лучших в отечественной и мировой практике по отрасли, определение «границ допуска» для каждого показателя [17].

Литература

1. Freeman, E. Alexander Moutchnik (2013): Stakeholder management and CSR: questions and answers / E. Freeman// UmweltWirtschaftsForum, Springer Verlag. – 2013. –Access mode:<http://link.springer.com/article/10.1007/s00550-013-0266-3>
2. Клиланд, Д. Управление заинтересованными сторонами в проекте / В кн. «Управление проектами» под ред. Дж. К. Пинто. – М.: Питер, 2004. – 464 с.
3. Шишкина, Н.А. Концептуальный подход к оценке качества инновационных проектов / Н.А. Шишкина// Вестник КрасГАУ. – Красноярск. – 2013. – №5 (80). – С. 262 – 267.
4. Указ Президента Российской Федерации от 7 мая 2012 года №5 96 «О долгосрочной государственной политике» [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=129343>
5. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации № 881 от 01.11.2012 г. «Об утверждении критериев отнесения товаров, работ, услуг к

-
- инновационной и высокотехнологичной продукции для целей формирования плана закупки такой продукции» [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/70230286/>
6. Приказ Министерства промышленности и торговли Российской Федерации № 1618 от 01.11.2012 г. «Об утверждении критериев отнесения товаров, работ и услуг к инновационной продукции и (или) высокотехнологичной продукции» [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=58749
 7. Постановлении Росстата от 07.11.2006 г. №63 «Об утверждении порядков заполнения и представления форм федерального государственного статистического наблюдения N1-Технология «Сведения о создании и использовании передовых производственных технологий» [Электронный ресурс]. – 2006. – Режим доступа: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/12051129/>
 8. Методика расчета показателей «Доля продукции высокотехнологичных и наукоемких отраслей в валовом внутреннем продукте» и «Доля продукции высокотехнологичных и наукоемких отраслей в валовом региональном продукте» [Электронный ресурс]. – 2014. – Режим доступа: <http://www.gks.ru/metod/metodika.html>
 9. Федеральный Закон Российской Федерации «Об охране окружающей среды» от 10.01.2002 г. № 7-ФЗ [Электронный ресурс]. – 2002. – Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=34800>
 10. Основы государственной политики в области экологического развития России на период до 2030 года. Утверждена Президентом РФ от 30 апреля 2012 г. [Электронный ресурс]. – М., 2012. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/>
 11. United Nations Environment Programme [Electronic resource] / Paris, 2013. – Access mode: <http://www.unep.org/>
 12. Kerdeman, M. The Access Initiative: a Network in Action / M. Kerdeman, A. Rizzardi. – The World Bank, 2009.
 13. The Equator principles association governance rules / Equator principles. – The EP Association Secretariat. – 2015. – Access mode: <http://www.equatorprinciples.com/>
 14. United Nations Commission on Sustainable Development (CSD) [Electronic resource] / Geneva, 2013. – Access mode: <http://sustainabledevelopment.un.org/csd.html>
 15. Оценка значений целевых индикаторов Государственной программы Российской Федерации «Энергосбережение и повышение энергетической эффективности на период до 2020 года» [Электронный ресурс]. – М.: ЦЭНЭФ – XXI, 2012. - Режим доступа: <http://www.cenef.ru/file/FedProgr.pdf>
 16. Шишкина, Н.А. Методический подход к управлению качеством инновационных проектов в наукоемких производствах / Н.А. Шишкина, Г.Я. Белякова // Фундаментальные исследования. – 2013. – №10. – С. 2237– 2241.
 17. Шишкина, Н.А. Роль и значение метода экспертных оценок в системе оценивания качества инновационных проектов / Н.А. Шишкина // Вестник КрасГАУ. – Красноярск. – 2013. – №2 (77). – С.162 – 165.

Некоторые правовые аспекты развития земельного законодательства в Республике Казахстан

А.К. Курманова, И. Таиров

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
город Актобе, Казахстан*

Мақалада Қазақстан Республикасында жер заңнамасы дамуының кезеңдері қарастырылады. Сонымен қатар, «жерге заттық құқықтар» институтының пайда болуына және қазіргі заңнамада құқықтық қамтамасыз етуіне ерекше назар аударылады.

The scientific article examines the stages of development of land legislation in Republic of Kazakhstan. In addition, the special attention is spared to appearance of institute of "laws of estate on earth" and it's legal providing in a modern legislation.

Кілт сөздер: *жер, заңнама, жетілдіру, аспект.*

Key words: *land legislation, the development aspect*

Научная статья рассматривает этапы развития земельного законодательства в Республике Казахстан. Кроме того, особое внимание уделяется появлению института «вещных прав на землю» и его правовому обеспечению в современном законодательстве.

Земельное право РК – одна из наиболее динамично развивающихся отраслей права.

Тенденции, динамика развития земельного законодательства отражают политико-правовую волю, концептуальные подходы власти по земельному вопросу и, в конечном итоге, выступают юридическим выражением объективных процессов в земельной сфере. Концептуальные основы современной земельно-правовой политики определены Конституцией РК от 30 августа 1995 г.

В земельной сфере наблюдается одновременное усиление и взаимодействие императивного (публичного) и диспозитивного (частного) начал в правовом регулировании, что является важнейшей особенностью современного земельного права. Земельное законодательство РК в своем развитии прошло 4 этапа. В основе деления на этапы лежит функционально-целевая направленность основных нормативно-правовых актов по ключевым вопросам земельных преобразований. Первый этап (1990–1993гг.) характеризуется оформлением политико-правовых основ нового земельного строя РК на основе ЗК РК от 16 ноября 1990 г. и указов Президента РК. На втором этапе (1993-1995 гг.) специальными указами главы государства закладываются нормативные основы начала рыночных земельных преобразований: закрепляются принципы устойчивости и рыночного оборота права землепользования, правовые основы перехода к товарному негосударственному сельскохозяйственному производству на рыночных началах. Третий этап связан с Конституцией РК от 30 августа 1995 г. и Указом «О земле» от 22 декабря 1995 г., является поворотным, во многом определяющим в формировании правовых основ рыночных земельных отношений. Четвертый этап, в результате принятия Закона «О земле» от 24 января 2001 г., к сожалению, положил начало процессу отступления от ряда рыночных и социальных принципов в земельно-правовом регулировании.

Современный, пятый этап берет свое начало с принятия ЗК от 20 июня 2003 г. [1]. ЗК содержит принципиальные новшества относительно целого ряда институтов земельного права. Прежде всего, выделяются изменения, связанные с введением права частной собственности на сельскохозяйственные земли, с установлением новых правовых параметров приобретения, владения, пользования и распоряжения сельскохозяйственными землями. Переход к рынку, потребность вовлечения земель в

гражданский оборот привели к необходимости нормативного закрепления системы вещных прав на землю. Вещные права на землю выражают имущественный аспект земельных отношений, включающий различные правовые способы реализации собственности, осуществления обладания и воздействия на землю. Несмотря на отсутствие в прежнем земельном законодательстве термина «вещное право», отдельные виды вещных прав, как земельный сервитут в виде скотопрогонных трасс временного (сезонного) пользования, право землепользования, право землевладения граждан, крестьянских хозяйств были известны законодательству еще с советских времен. Понятие вещного права на землю было введено в юридический оборот Указом «О земле». В отличие от Указа «О земле», ЗК содержит перечисление и описание лишь некоторых видов вещных прав на землю и, как правильно замечает К.М. Ильясова, ЗК в целом «избегает использования термина «вещное право» и объясняет это влиянием на развитие земельного законодательства земельно-правовой доктрины, представители которой придерживаются взгляда, что земля не является вещью и, следовательно, права на нее не могут быть квалифицированы как вещные» [2,с.59]. Такие взгляды действительно имеют место в земельно-правовой науке [3]. Но большинством в той или иной трактовке признается наличие и доминирование имущественной компоненты в содержании земельных отношений.

Имущественный интерес составляет субстанцию, суть земельных отношений. Для собственника, землепользователя земельный участок – прежде всего имущество, имеющее потребительскую ценность. Поэтому непоследовательность законодателя в нормативном закреплении имущественной природы адекватными юридическими категориями и положениями не в состоянии подвергнуть сомнению объективное существование института вещных прав на землю.

Система вещных прав на землю еще находится на стадии становления и развития. Практика рыночного и хозяйственного оборота земель требует расширения перечня случаев, совершенствования форм, способов, спектра условий обладания и реализации земельных прав. Основными проблемами здесь выступают: законодательное закрепление экономически обусловленной системы вещных прав на землю; создание организационно-правовых условий для их эффективного функционирования; четкое нормативное закрепление сущности, назначения и содержания каждого вида вещных прав на землю; обеспечение согласованности, взаимодействия между всеми видами вещных прав на землю; выработка гарантий и механизмов их реализации и защиты в соответствии с принципами рынка и с учетом особой публичной значимости имущественных отношений в земельной сфере. Они непосредственно связаны с вопросами а) адекватного отражения в законодательстве особенностей земли как объекта правового воздействия; взаимодействия норм гражданского и земельного законодательства при регулировании рыночного оборота земель; в) законодательной преемственности и последовательности в закреплении и гарантировании системы имущественных прав собственников и землепользователей; г) структурной и функциональной согласованности институтов положений и норм земельного законодательства различных иерархических уровней; д) организационных гарантий реализации земельного законодательства. Основой их рассмотрения выступает выработка методологически выверенной концепции законодательства, учитывающей принципиальные изменения в сфере земельных отношений.

Внимательного рассмотрения требуют вопросы устранения пробелов в земельном праве, обеспечения адекватного отражения в праве сущностных основных характеристик современных земельных отношений. Однако, как и предыдущие земельно-правовые акты, ЗК содержит немало отсылочных норм, причем по очень важным принципиальным вопросам, определяющим сущность и направленность земельных отношений. На эту проблему обращено внимание и в Концепции правовой политики РК. Справедливо отмечается, что «законодательные акты содержат большое количество бланкетных

(отсылочных) норм, позволяющих принимать подзаконные акты, содержание которых не соответствует воле законодателя, а порой и прямо противоречит ей. Выход видится в решительном уменьшении количества отсылочных норм и оптимально возможной конкретизации законов» [4].

В перенесении центра тяжести в правовом регулировании с законов на подзаконные (правительственные) акты, когда многие из них вторгаются в сферу отношений, которые должны регулироваться только законом и при этом нередко им противоречат, М.И. Байтин справедливо усматривает отступление от принципа верховенства закона. Последнее - не просто результат воли и желания соответствующих субъектов неправового нормотворчества, а предопределено целой совокупностью причин. В частности, сложившейся практикой принятия законов «без достаточной их предварительной проработки, проведения независимой научной экспертизы, без обеспечения полноты и комплексности нормативно-правового регулирования соответствующих общественных отношений, без четких юридических процедур, механизма эффективного действия каждого закона. Тем самым уже при принятии того или иного закона как бы заранее программируется потребность в его «разъяснении» и «конкретизации» в других нормативных актах, по общему правилу, иной юридической силой» [5, с.14]. С этой проблемой тесно связаны вопросы реализуемости земельно-правовых норм, обеспечения ясности, конкретности порядка и условий их применения, организационно-институциональное обеспечение применения земельно-правовых норм. Особо стоит на уровне законотворчества проблема преемственности, стабильности земельных прав. Этот вопрос тоже достаточно сложный. Он приобретает особую остроту в условиях транзитного общества. Динамизм содержания предмета правового регулирования и относительная стабильность права обуславливают неизбежное противоречие между ними, причем имеет место перманентное состояние противоречия. Отсюда возникает необходимость периодического изменения, обновления законодательства в целях обеспечения адекватности правового воздействия с учетом тенденций, характера и особенностей непрерывно развивающихся общественных отношений. Практика обуславливает и порождает соответствующие своим потребностям юридические формы. В качестве примера можно сослаться на возникновение института аренды земли в период перестройки. Об объективных предпосылках его становления, о возникших в связи с ним противоречиях между потребностями практики и законодательным регулированием Ю.Г. Басин писал следующее: «Аренду породила живая практика... , которая настойчиво искала оптимальные организационные формы хозяйствования. Поэтому первые шаги хозяйственной аренды были сделаны при отсутствии ее должного юридического обеспечения, а иногда даже – вопреки прямому законодательному запрету» [6, с. 55].

Здесь весьма ценны наблюдения и выводы академика М.Т. Баймаханова «о скачкообразности» генезиса права [7, с. 192-193], Н.Б. Мухитдинова о двух противоречивых началах в системе права: с одной стороны, она должна быть устойчивой и стабильной, а с другой - подвижной и динамичной; согласно его мнению, динамика права обусловлена постоянно изменяющимися общественными отношениями и вызывает структурную перестройку его системы, совершенствуется сама система права, изменяется состояние ее элементов [8, с. 21-22].

Но на уровне законотворческого процесса не всегда присутствует в должной мере осязание логики взаимодействия права и практики реальных общественных отношений. Между тем их взаимодействие имеет весьма тонкие, сложные грани, отступление от них, пренебрежение ими превращает динамизм права в правовой хаос, само право в произвол, тормоз общественных отношений. Проблема эта общетеоретическая, но имеет самое прямое отношение и к науке, и к отрасли земельного права. Так, например, как оценить такие принципиальные изменения в законодательстве, как отмена негосударственного постоянного землепользования (Закон «О земле»), субаренды земель

сельскохозяйственного назначения (ЗК): объективное проявление неизбежности динамики права или нечто иное? Многие справедливо полагают, что для эффективности своего действия право должно адекватно отражать сущность и содержание регулируемых общественных отношений, проникать в ткань этих отношений. Это убедительно. Закон лишь тогда выступает инструментом выражения «объективного права как нормативного институционального образования» [9, с. 97], когда по своей сути, содержанию, регулятивной направленности соответствует закономерностям и потребностям общественного развития. Главной концептуальной задачей становления и развития земельного законодательства представляется определение оптимального сочетания частно-правового и публично-правового регулирования применительно к сфере земельных отношений с учетом ее особенностей объектного и функционального порядка. Многие противоречия, причины, приводящие к снижению социальной, регулятивной эффективности земельного законодательства, связаны именно с нерешенностью данной проблемы. В законодательстве зачастую наблюдается переход от одной крайности к другой, излишнее увлечение «администрированием» причудливо сочетается с чрезмерно либерализованным гражданско-правовым подходом. Метод частно-правового регулирования в сфере земельных отношений должен присутствовать в той мере, в какой не посягает на фундаментальные основы земельного строя, публичные интересы субъектов земельных отношений; метод публично-правового регулирования может опосредовать земельные отношения в той мере, в какой не нарушает сущности частно-правового опосредования земельных отношений, его рыночную, имущественную направленность. Однако на сегодняшнем этапе развития земельного законодательства нет ни того, ни другого. Действующее земельное законодательство избегает последовательного применения частно-правового метода регулирования, но одновременно нет и полноценного публично-правового регулирования. Таким образом, сфера земельных отношений «зависает» между этими методами правового регулирования.

Взять, к примеру, проблему трансформации земельных прав собственников земельных участков (землевладельцев) и землепользователей. Статья 24 ЗК предусматривает следующие правила в случае выхода собственника земельного участка из гражданства РК: а) продажа собственником подлежащего отчуждению участка допускается только с разрешения и только в случае отказа исполнительного органа от его приобретения; б) осуществляется возврат не рыночной стоимости, а только той, по которой земельный участок был приобретен у государства. Указанные нормы не бесспорны с точки зрения общих принципов права собственности, трансформации имущественных прав. Статья 66 ЗК, наоборот, устанавливает гражданско-правовой порядок отчуждения права, что представляется соответствующим природе регулируемых отношений. Правила статьи 66 ЗК подлежат применению и в случаях выхода гражданина, являющегося собственником земельного участка, предоставленного для ведения крестьянского (фермерского) хозяйства, личного подсобного хозяйства, лесоразведения, садоводства и дачного строительства, из гражданства РК [1, ст. 23].

Недостаточная последовательность рыночным принципам регулирования земельных отношений проявляется в том, что ЗК, с одной стороны, существенно расширяет границы права частной собственности за счет включения в сферу его действия земель сельскохозяйственного назначения, с другой – происходит значительное ослабление гарантий его эффективного функционирования и защиты.

В целом, правовое регулирование земельных отношений имеет следующие издержки, недостатки: превалирование отсылочных норм по очень важным, принципиальным вопросам, предопределяющим сущность и направленность земельных отношений; слабая социальная направленность вещно-правовых норм; отсутствие публично-прозрачного механизма наделения и перераспределения земель; отступления от общепринятых принципов прекращения, трансформации права собственности; отсутствие однозначно

определенных правовых критериев обнаружения публичных интересов в сфере земельных отношений; чрезмерное апеллирование к административным средствам при ограничении, прекращении прав собственника и реализации публичного интереса; присутствие юридической возможности реализации коррупционного интереса под видом обеспечения публичного земельно-правового интереса; неразработанность механизма общественного контроля за транспарентностью, законностью и справедливостью распорядительных действий исполнительных органов и должностных лиц; неэффективность механизма обеспечения землеохранных и экологических требований землепользования с учетом рыночных условий.

Совершенствование условий и механизма реализации государственной собственности на землю. Способами реализации государственной собственности на землю выступает предоставление в землепользование / права землепользования / и право частной собственности на земельный участок. ЗК предусматривает недостаточно конкретизированные варианты предоставления сельскохозяйственных земель в частную собственность: от аукционной рыночной продажи, где цена выше кадастровой оценочной стоимости, до продажи по льготной цене в рассрочку. И все это, в целом, на фоне не достаточной разработанности условий продажи, отсутствия каких-либо ограничений, исходя из качества земель, их площади, особенностей субъектов правоприобретения и т.д.

Земельные отношения – эта та сфера, где институт общественного самоуправления сможет проявить свою особую эффективность и социальную полезность. При определении нормативных параметров механизма самоуправления очень важно наделить органов местного самоуправления контрольными и иными полномочиями по вопросам предоставления, изъятия земель, организации и проведения публичных торгов по продаже земельных участков. Такая мера будет иметь заметный антикоррупционный эффект. Поэтому институционально–нормативное обеспечение создания и функционирования общественных институтов регулирования земельных отношений представляется перспективным направлением в совершенствовании законодательства и земельной практики.

Литература

1. Земельный Кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 г. с изм. и дополнениями
2. Ильясова К.М. Система вещных прав на земельные участки в Казахстане: проблемы совершенствования законодательства // Право и государство. -2004.-№2/2. – С.59 – 63.
3. Стамкулов А.С., Стамкулова Г.А. Земельное право Республики Казахстан. – Алматы. - 2004. – 403 с.
4. Концепция правовой политики РК: Одобрена указом Президента РК от 20 сентября 2002 г. № 949 // Собрание актов президента и правительства. -2002. -3 31. –Ст. 336.
5. Морозова Л.И. Исполнение законов// «Советское государство и право»// Советское государство и право. – 1991. –№ 6. – С. 3 -28.
6. Басин Ю.Г. Некоторые существенные особенности аренды государственного имущества // Советское государство и право. - 1990. - №5. – С. 55 -60.
7. Баймаханов М.Т. Противоречия в развитии правовой надстройки при социализме. – Алма – Ата: Наука. – 358 с.
8. Мухитдинов Н.Б. Основы горного права. – Алма – Ата: Казахстан, 1983. – 248 с.
9. Алексеев С.С. Теория права. – М.; Изд. «БЕК», 1994. – 224 с.

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY**

УДК 378.1

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ
В СТРАНАХ БОЛОНСКОГО ПРОЦЕССА**

А.А. АГИШЕВА, У.Ж. ТУЯКОВА, А.Ж. ЖУМАХАНОВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
город Актөбе, Казахстан*

Бүгінгі Еуропадағы жоғарғы білім жүйесі Болонья процесі ретінде танымалы. Бұл жоғарғы білім түрінің қоғамдағы алатын орны қомақты. Өйткені ол студенттерді жаңашылдыққа баулиды.

Higher Education European System also known as the Bologna Process. The high education in Europe has an essential role in the society, creating new knowledge, transferring that knowledge to the students and stimulating innovation.

*Кілт сөздер: Болонья процесі, Еуропа жоғарғы білім кеңістігі, білімде негізделген қоғам.
Key words: Bologna Process, European Higher Education Area, a knowledge based society.*

Происходящие сегодня изменения в европейской системе высшего образования также известны, как Болонский процесс [1]. Развитие образования в странах Болонского процесса происходит в определенных политических и экономических условиях современности [2]. Можно констатировать, что ныне постиндустриальный мир управляется наиболее преуспевающими странами, странам третьего мира остаются «объедки с барского стола», увеличивается разрыв между городом и деревней, богатыми и бедными, есть регионы, где нет интернета, без которого немислим прогресс во всех отраслях социальной жизни, и в образовании, в частности [3].

Сущность системы высшего образования Болонского процесса – это разработка междисциплинарных путей создания, передачи и развития образования в информационном обществе. Миссия системы высшего образования Болонского процесса следующая: основываясь на гуманистическом знании, помочь в развитии человечеству, помочь в развитии социально-экономических сетей, помочь в развитии системы высшего образования, создавая адаптирующихся к условиям постиндустриального общества лидеров.

В соответствии с велением времени сегодня в университетах Болонского процесса профессорско-преподавательский состав настолько обеспокоен необходимостью введения и усиления предпринимательской культуры, студент оориентированного обучения, оперативности, эффективности, прозрачности образования, качества обучения, оценивания самого профессорско-преподавательского состава, необходимостью решения других животрепещущих проблем, что забывают о самом важном – самом студенте. Прежде чем вводить глобальные изменения, нужно познать особенности каждой страны, особенности образовательных систем отдельных государств, сложившиеся не за одно десятилетие [4]. Так, например, в Португалии, в отличие от Республики Казахстан, ректор вуза любого уровня – выборная должность, избирается на четыре года, и нельзя быть ректором более, чем на два срока вузы Португалии стремятся, чтобы 20% студентов были иностранцами [5]. И так далее.

Таким образом, высшее образование в Европе играет существенную роль в обществе, создавая новое знание, передавая его студентам и стимулируя инновации. Оно работает на модернизацию учебных программ и управления. Европа имеет около 4 тысяч вузов с 17 миллионами студентов и 1,5 миллион сотрудников [6].

Некоторые европейские университеты считаются лучшими в мире, но их потенциал несоизмеримо выше. Сегодня учебные программы в странах Болонского процесса не всегда соответствуют настоящему времени, многие молодые люди не поступают в систему высшего образования Европы. Вузы обычно не имеют управленческих и финансовых ресурсов для достижения своих честолюбивых замыслов.

Объединенная Европа опубликовала свою повестку по модернизации университетов как часть Лиссабонской стратегии для развития и занятости, что включает:

- пересмотр учебных программ: три системы образовательных циклов, компетентностное обучение, гибкую траекторию обучения, признание и мобильность европейского образования.

- реформы в управлении: автономность вузов, стратегическое партнерство, включая партнерство с промышленными компаниями, также гарантии качества образования.

- финансовые реформы: различные виды финансирования вузов в соответствии с их представлениями и избранными миссиями, содействие равному доступу к образованию всех членов общества и эффективности обучения, включая стипендиальное поощрение.

Пересмотр учебных программ в 47 странах Болонского процесса на всем протяжении Европы ведет к созданию единого образовательного пространства - европейского пространства высшего образования. Поддержка студентов стран третьего мира осуществляется благодаря европейской программе «Эразмус+», являющейся преемницей прежней программы «Эразмус». ЕС также поддерживает реформы, основанные на новых технологиях и современных инновациях [7].

Болонский процесс – не первое и не единственное объединение вузов. До подписания Болонской декларации уже существовала Великая Хартия Университетов. На встрече ректоров университетов в 1988 году отмечалась 900-летняя годовщина Болонского университета, старейшего в Европе. За год до Болонской декларации министры высшего образования подписали Сорбоннскую декларацию в Париже в 1998 году, обещая «гармонизировать архитектуру системы высшего образования в Европе». По этой причине французская академическая администрация называет Болонский процесс никак не иначе, как Сорбоннско-Болонский процесс.

Отчет, представленный в 1995 году (за три года до Болонской декларации) европейским круглым столом промышленников, которые совместно привели к высокому уровню руководства мультинациональными компаниями, такими, как Нестле, Бритиш Телеком, Тотал, Ренаут, Сименс и другие, был обращен к высшему образованию этих стран. Этот отчет имел целью «представить видение промышленников того, как они верят, что образовательный процесс должен приспособиться, чтобы реагировать более эффективно на социальные и экономические вызовы настоящего момента». Именно на образование была возложена миссия формирования новых членов общества.

Основные документы Болонского процесса: 1999 год – Болонская декларация, 2001 год – Коммюнике министров, Прага, 2003 год – Коммюнике министров, Берлин, 2005 год – Коммюнике министров, Берген, 2007 год – Коммюнике министров, Лондон, 2009 год – Коммюнике министров, Левен, 2011 – Будапештско-Венская декларация, 2012 - Коммюнике министров, Бухарест. Сегодня участниками Болонского процесса являются 49 стран. Четыре государства или территории, запросившие членства в Болонском процессе, не приняты в настоящее время. Это – Кыргызстан, Турецкая республика Северного Кипра, Израиль, Косово. При этом развитие образования в странах Болонского процесса идет неоднозначно. Если в Ирландии произошло объединение вузов, то в Британии в образовательной системе решили ничего не менять, в Дании пошли еще дальше - убрали образовательные программы на национальном языке, оставив учебные программы только

на английском. В Испании имеются свои сложности внедрения образовательных инноваций.

Один из фрагментов сложившейся ситуации в Испании. 18 марта 2009 года испанская полиция выступила против студентов, протестовавших против ареста 50 юношей и девушек, которые в течение 4 месяцев оккупировали ректорат Университета Барселоны. Сообщалось о сотнях получивших ранения среди протестующих, полиции и журналистов. На следующий день большинство университетов в Испании остановилось на многие дни, выступая против введения изменений, связанных с Болонским процессом. Некоторые аналогичные ситуации в тот период произошли в Аликанте, где протестовало более тысячи человек, с ранениями и расправой над студентами со стороны городских властей при попытках разогнать бастующих. Испанские студенты считали, что реформы образования только усиливают перекос при подготовке на рынок труда «безмозглых роботов». Кроме того, изменения в системе оплаты делали образование экономически недостижимым для многих групп населения Испании.

Таким образом, следует упомянуть некоторые недостатки Болонского процесса:

- недостаток демократии в проводимых образовательных реформах;
- недостаток финансовой поддержки заявленных изменений;
- всеобщая система высшего образования Европы становится все более расчетливой – даже студенческое расписание практически становится идентичным промышленному графику рабочих и служащих, а также наблюдается излишняя профессионализация студенчества;
- недостаток гарантий качества образования.

Что изменилось в образовании с началом Болонского процесса: главный фокус образования сместился с содержания образования к приобретаемым студентами компетенциям; ранее низкая автономность вузов становится большей; образовательные программы предлагаются вузами, тогда как ранее они утверждались правительством; вузовские степени были доступны конечному числу граждан, сейчас они доступны такому количеству, какое вуз пожелает; качество образования было показателем рудиментарным, второстепенным, неважным, сейчас оно является ключевым аспектом современного образования; внешняя оценка качества образования, предоставляемая вузом, была добровольной (по программе развития вуза), сейчас она обязательна (сертификация и аккредитация образовательных программ).

Чего же должен достигнуть Болонский процесс? Помочь развитию образования, но при этом не становиться частью проблемы. Помочь развитию образования без вмешательства в предназначение вуза и народа, предоставляя автономию своим членам [8].

Ключевые факторы прогрессивного будущего Болонского процесса:

- университеты должны сохранить свою индивидуальность;
- университеты должны укреплять международное сотрудничество, чтобы сделать местные политические решения не имеющими значения и влияния на образовательный процесс;
- университеты должны установить локальные мосты со всеми заинтересованными сторонами, чтобы помочь создать общество, основанное на знании.

Только в этом случае можно говорить о Болонском процессе как залоге прогрессивных изменений сегодняшнего образования, развивающегося в условиях постиндустриального информационного общества.

Литература

1. Келлер А. От Болоньи к Берлину. Перспективы Европейского пространства высшего образования. Исследование, проведенное по заданию делегации Партии демократического социализма в Конфедеральной фракции Объединенных европейских левых/Северных зеленых левых в европейском парламенте // Болонский процесс: середина пути. М., 2005.
2. Зона Европейского высшего образования. Совместное заявление европейских министров образования (г. Болонья, 19 июня 1999 года)[Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.w3.org/TR/REC-html40>.
3. Ньюборг П. Болонский процесс // Болонский процесс: середина пути. М., 2005. С. 59.
4. Байденко В. И. Заключение // Болонский процесс: на пути к Берлинской конференции (европейский анализ). М., 2004. С. 412–413.
5. Ахола С., Месикьяммен Я. Болонский процесс и его влияние на высшее образование Финляндии [Электронный ресурс] // Высшее образование в Европе. 2003. № 2. Режим доступа: <http://logosbook.ru/hee>.
6. Байденко В. И. Болонский процесс: структурная реформа высшего образования Европы. М., 1999. С. 43.
7. Куаден Г. Региональная интеграция и продвижение экономического роста: европейский опыт [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://inrevu.ru/FAVORIT/ART39>.
8. Фромент Э. Европейское пространство высшего образования: новые рамки развития [Электронный ресурс] // Высшее образование в Европе. 2003. № 1. <http://logosbook.ru/hee>.

ӘОЖ 159.9

КОНФЛИКТОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІН ОҚЫТУ НЕГІЗІ, СИПАТЫ

С.Қ. Мұхамбетова, Ж.Е. Бақытжанова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье рассматриваются содержание педагогических, психологических конфликтов, основные категории конфликтологии. Раскрывается сущность, значение содержания понятий «конфликтология», «конфликт», «классификация видов конфликта». Проблемы конфликтологии.

The article considers the content of pedagogical, psychological conflicts, main categories of conflict. Open up essence, the importance of the meaning of “conflict management”, “conflict”, “classification of the conflict” Conflict issues.

Ключевые слова: *конфликтология, конфликт, педагогический конфликт, психологический конфликт, психология конфликтов.*

Key words: *categories, conflict, management, psychological conflicts.*

Мемлекет басшысы 2011 жылғы халыққа арнаған Жолдауында ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдығындағы әлеуметтік - экономикалық белестерімізге қорытынды жасап, 2020 жылға дейінгі дамуымыздың білім саласындағы бағдарын айқындады, технологиялық тұрғыда дамыған, жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан үшін ең негізгі басымдықтың бірі – білім саласы екеніне назар аударды. Басты даму бағыттарының бірі – қазіргі білім мен ғылымды дамыту. Білім саласының инновациялық даму жолына сапалы көшуіне тікелей

байланысты. Бұл міндеттерді шешу әр мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа тәжірибеге, жаңа қарым - қатынасқа өту қажеттігі туындайды [66,6-бет].

Әр ғалым ғылыми зерттеу барысында тұлға қалыптастырудағы конфликт мәніне тоқтала отырып, конфликт ұғымына әр түрлі анықтама береді.

Ұ.Ауталипова, С.Қоңырбаева «Дау-дамайлар психологиясы», оқу құралында: бір анықтамада, «Дау-дамай – күрделі қайшылықтардың пайда болуы, қарама-қарсы қызығушылықтардың қақтығыстар, күшті эмоциялық күйлермен байланысты әр түрлі мәселелерге өзара түсіністіктің болмауы», -десе, екіншісінде, «Дау-дамай – қақтығыстардың тууы, дамуы, оны шешу, оның кері салдарын жою заңдылықтары туралы ғылым», - дейді. Осы оқу құралында авторлар, бұл оқу пәнін «...әлеуметтік-психологиялық, заң және педагогикалық білімдер жиынтығына сүйенеді», -деген пікір айтады [67].

Т.А Абдрахманова., М.П. Оспанбаева «Конфликтология» оқу –әдістемелік құралында: «Конфликтология – қақтығыстардың жағымсыз жағдайларының алдын алу және даму заңдылықтары, оны шешу және жою әдістері туралы ғылым», - деген анықтама береді [68]. Көріп отырғанымыздай анықтамалар бір қарағанда ұқсас, ал екінші қарағанда олардың өзіндік айырмашылықтары бар.

Конфликтология пәнін оқытудың бірден-бір мақсаты – өзіне тән педагогикалық тәсілдер арқылы білім алушыларды конфликт туралы білім, конфликтіні шешу тәжірибесімен қаруландыра отырып, педагогикалық кәсіби даярлаудың мұрат-мақсаттарына сәйкес тәрбиелеу, жеке тұлға етіп қалыптастыру [69,3-бет]. Колледж оқу жоспарына конфликтология пәні енгендіктен, оқу-тәрбие үрдісінде, ұжымда педагогикалық, психологиялық конфликттің туындауы заңды құбылыс болғандықтан, дау-дамай нысаны мен пәндік аясын қарастыру қажеттігінен, біз мұғалім «адам-адам» қатынасында жұмыс істейтін мамандық иесі болғандықтан осы мәселені шешудің өзіндік жолын іздестірдік. Колледжде бұл мақсат негізінен педагогика, психология пәндерін оқыту үрдісінде, өз бетінше жұмыс барысында оқулықтар мен оқу құралдарын пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Соған орай психология және педагогика пәндерінде конфликтологиялық білім беруді пәнаралық, пәнішілік, оқу материалдарындағы, тақырыптар арасындағы сабақтастықты сақтау, пәнаралық, ғылымаралық интеграциялау принциптері қолданылды. Жоғарыда аталған пән оқулықтарының барлығында бірдей конфликт, не конфликтология мәселелері қарастырылмаған, әрі колледж мемлекеттік стандартына, оқу жоспары мен бағдарламасына конфликтология пәні кірмеген, бірақ қазіргі оқу орындарында жиі кездесіп отыратын конфликтілер..., тіпті бір жасөспірімнің екіншісінің өміріне қауіп төндіруі жиі кеткен уақытта конфликт мәселесін қарастыру қажеттігі оқулықтағы материалдарды қайта қарап, бағдарламадан тыс болса да конфликт теориясы мен оны шешу тәжірибесін қарастыру қажеттігін көрсетеді. Сондықтан педагогика, психология пәндерін оқу барысында білім алушыларға ұсынатын білімдерді дидактикалық талаптарға сүйеніп, өмір талабына сай етіп жүйеленіп, іріктеліп алынды. Оқулыққа қосымша оқу құралы құрастырылып, конфликтологиялық білім беруге сәйкес білім мазмұны сұрыпталып, қолданылатын ақпараттық материал жинақталды. Біртұтас педагогикалық процесс барысында мұғалім оқыту, білім алушы оқу-танымдық әрекетінде өзара тіл табысуы, тиімді шешім табуы, қарым-қатынас барысында дұрыс қатынас жасауы алдымен мұғалімге байланысты болады.

Ы.Алтынсариннің «Мұғалім – мектептің жүрегі», - деп мұғалімді жоғары қоюы, барлық мәселе мұғалімге байланысты болғандықтан колледжде ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім жеке тұлға, болашақ маман қалыптастыру, конфликт сыры мен қырын меңгертуді де көздейді [70]. Бүгінгі күні болашақ мұғалім тұлғасын қалыптастыруға жаңаша көзқараспен қарауға, конфликтідегі негізгі мәселенің туындауы мен дамуындағы мұғалімнің роліне, ықпалына ерекше мән беруге тиіспіз. Білім беруді ізгіліктендіре отырып, болашақ маманның өз іс - әрекетіне жауапкершілігін,

ұқыптылығын дамытып, өз ойын, білімі мен білігін жалтақтамай жүзеге асыруына мүмкіндік туғызып, педагогика, психология пәндерін оқытуда шығармашылықпен жұмыс істеуіне, тұлға ретінде жетілуіне жағдай жасалады. Білім беруді ізгілендіру арқылы мұғалім мен білім алушылардың қарым – қатынасына өзгеріс енгізіп, болашақ маманның икемділік, адамгершілік, инабаттылық, кішіпейілдік, әдептілік қасиеттерінің қалыптасуына, конфликтіні дұрыс шешіп, оның алдын алып болдырмауына конфликтологиялық білім, білігі, қарым-қатынасты дұрыс құруы ықпал етері сөзсіз. Болашақ маман тұлғасының қалыптасуына педагогика, психология пәндерінен берілетін білім ерекше ықпал етеді. Педагогикалық үрдіс кезіндегі мұғалім мен білім алушылардың қарым – қатынасы үлкен роль атқарады. Білім алушы – мұғалімнің айтқанын тыңдаумен шектелмейді, ол «субъект-субъектілік» қатынаста өз пікірін білдіріп, өзінің талабын қойып, қызығушылығын қанағаттандырып, білімін кеңейтіп, өз шығармашылық ойын жүзеге асыруға талпынатын субъект иесі. Бұл талап, тілектерді қанағаттандыру мұғалімнен үлкен дайындықты, терең білім мен ұстамдылықты талап етеді. Педагогика, психология пәндерін оқу барысында болашақ мұғалім оқыту үрдісін ізгілендіру, конфликтілік білім, білік қалыптастыру жүйесімен танысады. Жеке тұлғаның өз ішіндегі конфликтіні айқындау, жеке тұлғалараралық, топтық, ұжымдық конфликтіні шешу әдіс-тәсілдерімен, педагогикалық ұжымдағы конфликт мәселесіне байланысты жұмыстармен танысады. Конфликтологиялық білім арқылы болашақ мұғалімнің біліктілігімен қатар жалпы мәдени деңгейі көтеріледі. Білім беруді ізгілендіру мұғалім мен білім алушы арасындағы қарым – қатынасына тікелей байланысты болса, білім мазмұнын ізгілендіру берілетін білім жүйесіне жалпы адами мәселелерді ендіру арқылы адам баласы жасаған құндылықтарды білім алушылардың меңгеруіне жағдай жасайды. Білім алушылардың конфликтологиялық білімдерін тереңдете отырып, өткен тарихымызды, табиғи және мәдени байлықтарды сақтауға, қорғауға тәрбиелейміз. Конфликтологиялық мәселерге сай: тарихи, діни, құқықтық, экологиялық, экономикалық, этникалық, этностық, ұлтаралық, педагогикалық конфликтіні шешудің психологиялық астарына мән беріледі...

Қазақстан Республикасының Президенті Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың: «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» Қазақстан халқына Жолдауында: «Азаматтық татулық пен ұлтаралық келісім – біздің басты құндылығымыз. Көпұлтты еліміздегі татулық пен келісім, мәдениеттер мен діндердің үндесуі әлемдік эталон ретінде танылған,... Мемлекетте бәрі де тең болуға тиіс. Этностық немесе басқа да белгілер бойынша жақсы немесе жаман деген болмауға тиіс. Бұл мәселе мен үшін декларативті емес. Егер біреуге этностық белгісі бойынша қысым жасалса, онда бүкіл қазақстандықтарға қысым жасалды деп есептеу керек. Ешқандай этносқа ешқандай артықшылық болмайды және болмауға тиіс, барлығының құқықтары мен міндеттері бірдей. Біз тең мүмкіндіктер қоғамын, бәрі заң алдында бірдей болатын қоғамды құрудамыз. Біз ешқашан оқуға түсу, жұмысқа тұру және қызмет бабында өсу этностық белгі арқылы шешіледі дегенді ойға да алмауға тиіспіз...», - деген сөздері конфликт мәселесін дұрыс шешуге бағдарлайды [71].

Педагогикалық процесті басқару ісіндегі қақтығыс – бұл біріншіден, педагогикалық ұжымдағы басқарушылар арасындағы, басшылық пен атқарушылардың, әр түрлі бөлімшілер арасындағы басқару әдісі мен құралдары, мақсаттары, оның нәтижелері мен әлеуметтік зардаптары бойынша болатын қақтығыс түрін айтамыз. Екіншіден, сабақ үстінде оқу-танымдық әрекетті, ұжымдық-көпшілік, топтық, топаралық, жеке-дара жұмысты ұйымдастыру барысындағы мұғалімнің басқарушылық қызметін ұйымдастырудағы конфликт. Үшіншіден, ұйымдастырушылық басқарудағы субъективтік деңгейдегі конфликт білім алушылардың сабақта тәртіп бұзып, кесел жасау және берекені кетіруі ұжымда, топ мүшелерінің келіспеушілігін туғызып, ол конфликт түрінде көрініс береді.

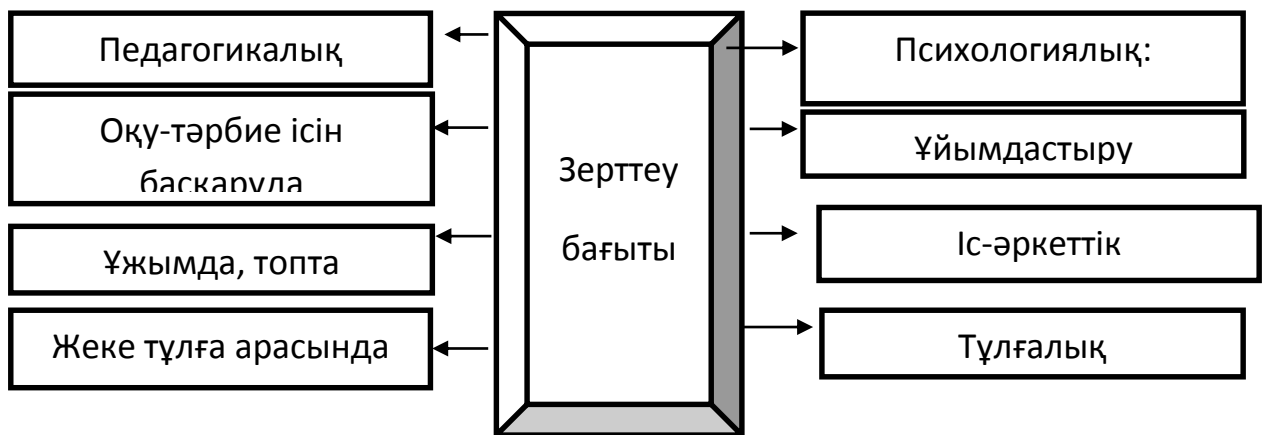
Келіспеушілік дегеніміз – бұл ұйым ішінде пайда болатын бірінші топтың жазылған шаблон – үлгілерді, мінез – құлық, тәртіп нормаларын орындаудан бас тартуы, бұл - өзінің

міндетін орындамау, заңды деп танылу құқы өзгертілген жағдайды талдауынан болады. Өте тереңге кеткен, «асқынған» келіспеушілік педагогикалық ортада шиеленушілік тудырады. Шиеленіс – пайда болған қақтығыстың ең жоғарғы кезеңінің көріну формасы болып табылады.

Дегенмен біз негізінен педагогикалық процесс барысындағы және психологиялық құбылыстардағы конфликт мәселесін қарастыратындықтан осы үрдісте кездесетін конфликтілік құбылыстарды төмендегі сызба арқылы қарастырдық.

Конфликтілік құбылыстар

Әйтседе өмірде, оқу-тәрбие үрдісінде, біртұтас педагогикалық процесте кездесетін барлық конфликт түрі емес. Тек ең басты түрлері, ұйымдастыру саласындағы конфликт психологиялық әрі педагогикалық құбылыс түріне де жатады, өткені оқу-тәрбие ісін басқаруда да, сабақ үстінде оқу-танымдық әрекетті не кез келген жұмыс түрін ұйымдастыру үстінде де ұйымдастырушылық конфликтке кездесуіміз мүмкін. Ұйымдастыру дегеніміз қабылданған шешімді орындау мақсатымен басқарылып отырған жүйеде белгілі бір құрылым түзу, ұйым құру. Өз кезегінде конфликт ұйымдастыру деңгейіне қарай: индивидтер деңгейіндегі, арасындағы, топ және ұйымдағы, мекемедегі конфликт, қайшылықтар ажыратылады. Ұйымдастырудың үш деңгейіне сай төмендегідей типологиялық классификация жасалады. Ұйымды, топты, жеке тұлғаның өзін-өзі ұйымдастыруы іс-әрекет, іс-шара, қатынас, қарым-қатынастарды қалыптастыру оны үйлестіру қайшылықты процесс. Ұйымдастырушылық қарым-қатынас дегеніміз адамдар арасындағы байланыстар бұл қатарласып, бірлесіп жұмыс істегенде өзара қызметтік рольдерді бөлгенде пайда болады.

Ұйымдық конфликт – ұйым немесе ұйымаралық кеңістік шеңберінде бірігіп әрекет етуші субъектілердің түйісуі. Кез-келген ұйымның негізі адамдар болып табылады және оларсыз ұйымның жұмыс істеуі мүмкін емес. Адамдарды ұйымға біріктіретін, интегралдық фактор мақсат болып табылады. Ұйымның ерекшеліктері (спецификасы) мен өлшемдері (параметрлері) арқылы беріледі.

Еңбек ұжымы дегеніміз – белгілі бір мақсатқа сәйкес біріккен формальді қауым. Мұнда ұжымның формальды параметрлері (құрылымы, сандық және сапалық құрамы, вертикаль және горизонталь байланыстары, мінез-құлық ережелері мен нормалары және т.б. конфликтінің туындауына, дамуына негіз бола алады.

Ұйымдағы ұйымдық – технологиялық конфликтілер формальді ұйымдық бастамаларының келіспеушілігінен пайда болады. Мысалы, Ұйым басшыларының бұрын қабылданған және еңбек ұжымымен келісілген ережелер мен нормаларды бұзуынан болады. Екінші жағынан еңбек ұжымы мүшелерінің нақты мінез – құлықтарының нәтижесінде пайда болады (жұмысқа кешігіп қалу, келмей қалу, жұмыс графигін бұзу, технологиялық нормаларды қауіпсіздік ережелерін сақтамау т.б. кіреді).

Ұйымдық – технологиялық жүйеге позициялық конфликтілер тән келеді. Олардың пайда болуы рольдік, функционалдық, кәсіптік позициялардың қарама – қайшылығымен сипатталады. Позициялық конфликтілер сонымен қатар әр түрлі мекемелер басқарушыларының орындаушыға қойылған талаптарды айқын түрде көрсетпеуін пайда болады.

Сонымен, мынадай қорытынды жасауға болады: педагогикалық, психологиялық, ұйымдық – технологиялық конфликтілердің пайда болуының басты себебі, объективті

және субъективті негізге ие болады, педагогикалық процесті, қарым-қатынасты басқару мен ұйымдастырудағы психологиялық мәселердің толық ескерілмеуі мен ұстаздық шеберлік, біліктілік деңгейінің, технологиялық-әдістемелік даярлығының жеткіліксіздігінен туындайды.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Нұрлы жол – болашаққа бастар жол. Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауы., 30 қараша, 2014 ж.
2. Ауталипова Ұ., Қоңырбаева С. Дау-дамай психологиясы. Оқу құралы. Алматы: Нұрлы әлем, 2006 ж. 208 б.
3. Абдрахманова Т.А., Оспанбаева М.П. Конфликтология. Оқу –әдістемелік құрал, Алматы.: ЖСШ Эверо, 2012, -130 б.
4. Анцупов А.Я., Прошанов С.Л. Конфликтология: междисциплинарный подход. М., 1996.
5. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық шығармалары.
6. Назарбаев Н.Ә. «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» Қазақстан халқына Жолдауында.

ӘОЖ 378

ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ, МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ, КАТЕГОРИЯЛЫҚ АППАРАТЫ

С.Қ. Мұхамбетова, Ф.Н. Бақытова

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье рассматриваются проблемы формирования учащихся с ограниченными возможностями опорно-двигательного аппарата на основе инклюзивного образования, раскрываются значение и особенности обучения. Рассматривается сущность, содержание понятий «инклюзивное образование», «обучение в специализированной школе», «методология».

In article problems of formation of pupils with limited opportunities of the musculoskeletal device on the basis of inclusive education are considered, value and features of training reveal. The essence, the content of the concepts "inclusive education", "training at specialized school", "methodology" is considered.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, специализированная школа, опорно-двигательный аппарат, методология.*

Key words: *inclusive education, specialized school, musculoskeletal device, methodology.*

Қазіргі қоғам дамуының қажеттілігіне сай егеменді еліміздің алдында тұрған басым міндеттердің бірі – арнайы мектептерде білім алатын тірек-қимыл аппараты бұзылған оқушыларға педагогикалық көмек көрсетуді ұйымдастырудың тиімді жолдарын іздестіру, ең өзекті мәселе. Тірек-қимыл аппараты бұзылған оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу жүйесі, коррекциялық білім беруде елеулі өзгерістерге жол ашты. Бүгінгі күні инклюзивті білім беру негізінде тірек-қимыл аппараты бұзылған оқушыларды, тұрғылықты мекен-жайына қарасты жалпы білім беретін мектепте оқыту қарастырылуда. Тірек-қимыл аппараты бұзылған оқушыларды оқыту процесінде: дифференциалдық, индивидуалдық қарым-қатынас, интеграциялау, іс-әрекеттік қатынас, жеке тұлғалық бағдарлы білім беру, т.б. негізінде тұлғалық қалыптасуын, дамуын қамтамасыз етуші оқыту түрлерін, арнайы болмаса жалпы білім беретін мектептерде кеңінен пайдалану негізінде жүзеге асырылады. Арнайы мектептердің педагогикалық ерекшеліктері ескеріліп, мазмұны мен міндеттерін айқындау, отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері негізінде арнайы

мектептердің жетістіктері қарастырып, әрі қарай дамыту көзделеді. Дж.Брунер «Оқыту процесі» атты еңбектерінде: «... кез келген баланың ақыл-ойын дамудың барлық кезеңінде олардың білім алу мүмкіндіктері шексіз, тек дамытудың негізін қалайтын әдістерді таңдай білу керек», - деген пікір айтты [1].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Білім берудегі тиімді қызмет атқаратын жаңа жүйе қалыптасып, тұлғаның сапалық жағынан қалыптасуына мол мүмкіндіктің деңгейі артуда, яғни «жаңа» қоғамға, «жаңа» сапалы адам керегі», - айтылады. Мұндай жан-жақты дамыған тұлға қалыптастыру – қазіргі заманғы білім беру жүйесінің алдында тұрған басты мақсат. Бүгінгі білім беру саласының басты міндеті – ойлау қабілетімен ерекшеленетін, өзіндік пікірі мен пайымдауы бар жеке тұлға қалыптастыру. Жеке тұлғаның осындай субъект дәрежесіне көтерілуі мұғалімге оның тұлғалық қасиеттері мен еңбегінің нәтижесіне тікелей байланысты. Мұғалімнің басты қызметі – оқыту үрдісін шығармашылықпен ұйымдастыру, тірек – қимыл аппараты бұзылған оқушыларды оқыту, дамыту мен қалыптастыру жолдары іздестіре отырып, сабаққа ынталандыру, қызықтыру [2].

Осы пікірді, қоғамдық тапсырыс пен әлеуметтік сұранысты негізге ала отырып, тірек-қимыл аппараты бұзылған балаларға білім беруді интеграциялық тұрғыдан қарастыру көзделеді, ол үшін төмендегендей негізде оқыту жүйесін құру қарастырылады.

Ресейлік, Қазақстандық зерттеушілердің: Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, А.М.Ерсарина, И.Г.Елисеева, т.б еңбектерінде жеке тұлға дамуындағы қарым-қатынастың орны мен ролін, адамның өзін тануы мен өзін бағалауындағы жетекші әрекет түрлерінің: оқу - танымдық ойын, қарым-қатынастың мәні мен маңызы, әрбір жанның тұлғалық қалыптасуындағы физиологиялық, психикалық, дене-тұлғалық-физикалық жетілудің ерекшеліктері, баланың жалпы дамуын қамтамасыз етуші әлеуметтік белсенділіктің түрі қарастырылады.

Дегенмен арнайы мектеп оқушыларын оқытудың ерекшелігін айқындауға, тірек-қимыл аппаратында кемістігі бар оқушылардың дамуына, оқу-тәрбие процесінің мүмкіндіктерін пайдалану жолдарына, әсіресе инклюзивтік оқыту мәселелеріне арналған зерттеулер соңғы жылдары ғана көптеп туындауда, арнайы орталықтар құрылуда. Сондықтан ғалымдар зерттеулері мен тәжірибелер барысында алынған нәтижелер мен әдістемелерді жүйелі түрде қолданудың тиімділігін анықтауға ерекше назар аударылуда.

Л.С.Выготский бала бойындағы кемістігін толықтырудың екі түрлі ерекшелігін:

- бірі – бала психикасының даму шамасына орай тәрбие талаптары;
- екіншісі – кемістікті қалпына келтірудегі өз бойындағы ерекшеліктері мен мүмкіндіктері, қарастырады, ғалым бала бойындағы кемістікті әлеуметтік жолмен толықтыруға болады, ол үшін кемтар балаларға үнемі қамқорлық көрсетіп, оқыту мен тәрбиелеу істерін жүйелі түрде жүргізу керектігіне мән береді [3]

В.С.Выготский адам ағзасындағы кемтарлықты зерттей келе: «Адам бойындағы кемістігін сезініп, өзінің қоғамда алатын орнын белгілеуге ұмтылады. Бұл оның психикалық дамуындағы қозғаушы күшін жандандырып, бойындағы кемістігін жеңуге итермелейді. Оның бойында жасырын жатқан қабілеттері жанданып, бойындағы кемістіктерін мүмкіндігінше жетілдіруге ұмтылады. Сөйтіп, кемістік есесін толықтырып, мүгедектік деңгейін төмендетуге бағытталады», - дейді [3]

Инклюзивтік білім беруде категориялық аппарат яғни ұғым түсініктері толық айқындалмаған. Ғалымдардың бір қатары «Мүмкіндігі шектеулі тұлға» ұғымын пайдаланса, соңғы кезде бұл ұғымға қарсы шығушылар «ерекше қажеттіліктері бар тұлға» ұғымын пайдалануды ұсынады. Дегенмен, бұл екі ұғым да инклюзивті білім беруді дамытудың негізгі бағыттарына сай қолданылатын сөздерді, ұғым түсініктерді әлі де нақтылау қажеттігін түсіндіреді. Зерттеушілер: С.В Алексеева, О.Б Лошнова: «Оқытудағы дифференциалды қатынасқа» мән берсе, Л.Е Еремина: «Коррекциялық класстардағы

материалдар негізінде балаларды оқытуда кездесетін қиындықтарды» қарастырып кеткен. Инклюзивті білім беруде:

- біріншіден баланың жеке қажеттілігіне сай білім беруді ұйымдастыруды;
- екіншіден, баланың мүмкіндіктерін ескере отырып білім мазмұнын дұрыс іріктеп алуды;
- үшіншіден, оқыту бағдарламасына сай білім мазмұны толық қарастырылған оқулықты қажет етеді.
- төртіншіден, ата- аналардың сұраныс-тілектеріне көңіл аударып, олармен ынтымақтастықта жұмыс істеу көзделеді.

Инклюзивті білім берудің негізгі ұғым түсініктерін қарастырушы ғалымдар Н.В Борисова, С.А Прушинский, М.Перфильеваның редакциялауымен жарық көрген «Инклюзивное образование: ключевые понятие» оқу құралында ең негізгі ғылыми аппаратқа тоқтала отырып, ұғым түсініктердің мәнін ашады. «*Инклюзив*» сөзі француз тілінен аударғанда (*inclusif*-өзімді қосқанда) ал, латын тілінен аударғанда (*includo*-қосамын) деген мағынаны білдіреді[4]. Ал, инклюзивті білім беру негізін қарастырушы Қазақстандық ғалымдар Исакова А.Т., Мовкебаева З.А., Закаева Г., Айтбаева А.Б., Байтурсынова А.А оқу құралында, алдымен ізгілік- философиялық сипатына, құқықтық- нормативтік негізіне, көппәнділік жүйесіне сай жайлы орта құруға, білім беру процесіне бейімдеу мен өзгерістер енгізуге, отбасымен жұмыс істеуге, білім нәтежесін бағалауға мән бере отырып арнайы педагогиканың мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін жан-жақты ашады. Инклюзивті білім берудің айрықша бір бағыты- дистанциялық көмек көрсетуге арналады. Арнайы педагогикада инновациялық білім беру көзі- интерактивтік әдістерді қолдануға ерекше көңіл бөледі. Бұл арада Ж.Қараевтың деңгейлеп – саралап оқыту технологиясы, С.Н Лысенкованың оза оқыту технологиясы, Д. Эльконин – В. Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, сын тұрғысынан оқыту технологиясы және т.б педагогикалық технологияларды қолдануға болады.

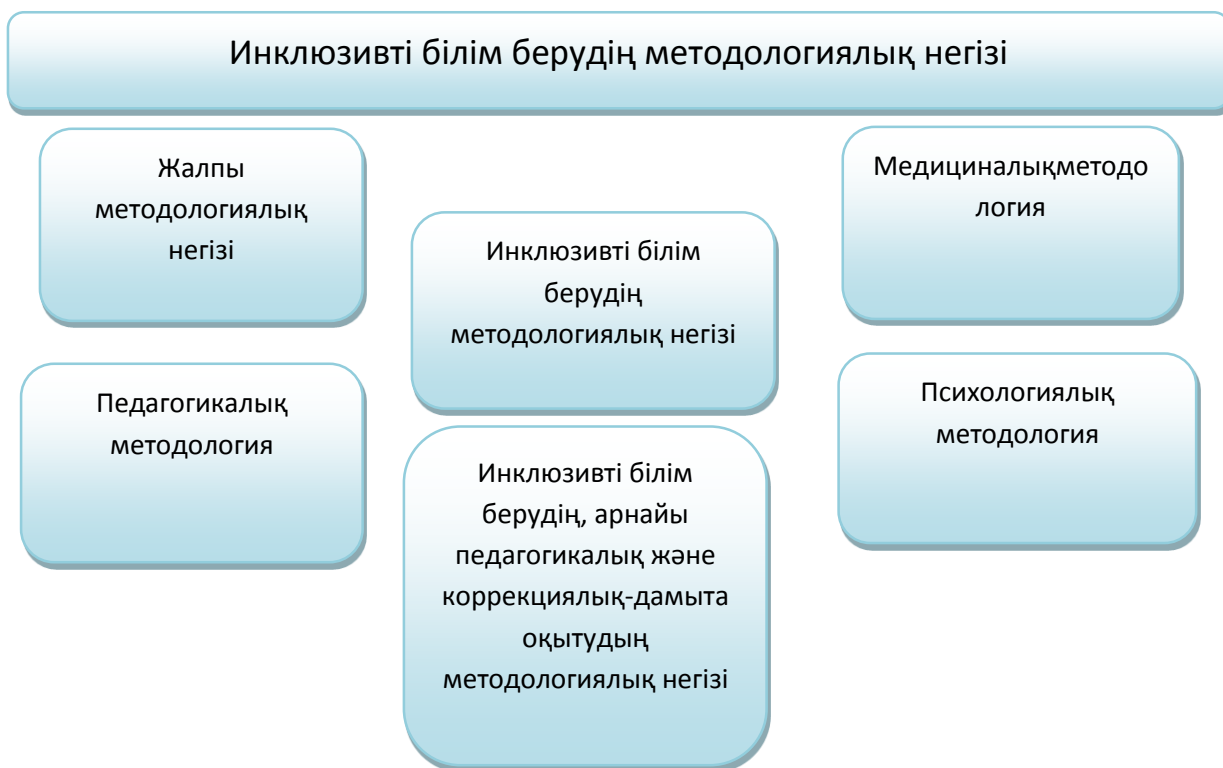
Біз өз тәжірибемізде «ЖИГСО» немесе «Зигзаг» әдісін кеңінен пайдаланамыз. Бұл әдістер сын тұрғысынан ойлауды дамыту әдісіне енеді. Сын тұрғысынан ойлау стратегиясы туралы пікір, ХХ ғасырдың 80 жылдарынан бастап Қазақстанда қолданылуда. Сын тұрғысынан ойлау әдістемесі танымдық белсенділікті, танымдық әрекетті, танымдық қызығушылықты дамытуға арналады.

Ойын терапиясы арқылы тірек-қимыл аппараты бұзылған балалардың дене кемістігін қалыпқа келтіруге, түзетуге болады. Ойын терапиясы – күрделі жұмыс. Бала психикасын дәрісіз емдеу, психотерапиялық құралдардың көмегімен баланың көңіл-күйіне, өзіне, қоршаған ортаға қарым-қатынасын өзгерту, сондай-ақ ауру нышандарын жою мақсатында оның барлық мүшесіне әсер ету әдісі.

Тірек-қимыл аппараты бұзылған балаларға жүргізілетін ойын терапиясының негізгі міндеттері:

- Бала бойындағы ішкі қысымды жеңуге үйретеді;
- «Мен» бейнесі ашылады;
- Есте сақтау қабілеті қалыпқа келеді;
- Қарым-қатынастың жоғары деңгейін меңгереді;
- Шығармашылық қабілеті дамиды;
- Таным үрдістері дамиды;
- Бала өзін-өзі басқаруды үйренеді;
- Салауатты өмір салтын жете түсінеді;
- Баланың жеке мүмкіншіліктері анықталады, шығармашылық қабілетін оятады;
- Қиындықтарды жеңе біледі;
- Тұрмыс-тіршілігіндегі шектелуді жоюға көмектеседі;
- Қоғамдық ортаға әлеуметтік бейімделеді;
- Балалардың қобалжу деңгейі төмендейді;

- Қоғамның тең құқылы мүшесі екенін сезінеді;
- Психологиялық-педагогикалық түзеу арқылы, кәсіптік дағдыларды меңгеруде әлеуметтік мүмкіндігі кеңейді;
- Баланың соматикалық жай-күйі түзеледі;
- Тірек-қимыл аппаратының бұзылысының ауыр түрінен сақтайды.

Инклюзивті білім берудің методологиялық негізі толық айқындалмаған. Оны айқындау арнайы педагогика мен коррекциялық және дамыта оқыту мәселесінің методологиялық тұғырнамасын жан- жақты қарастыру қажет. Ғылым дамуындағы жаңа бағыттардың қалыптасуында методологиялық негіз бен парадигмалық өзгерістер мәнді рөл атқаратынды. Қазіргі теориялық-концептуалдық мәселелер осы өзекті проблеманың шешімін айқындауға бағытталуы тиіс.

Методологиялық негіз бір қарағанда психологиялық тұрғыдан да, педагогикалық тұрғыдан да біршама зерттелген. Ш.Таубаева «Педагогика әдіснамасы» еңбегінде, Т.В Корнилова; С.Д Смирнов «Методологические основы психологии» оқу құралында осы ғылымдар методологиясын талдауға айрықша көңіл бөлінеді. Теориямен тәжірибенің, заңмен заңдылықтардың, психологиядағы психологиялық әдістердің ара-қатынасын қарастыруға, зерттеулердің мәнін ашуға көңіл бөлінетіні атап өтіледі. Әрі «ғылым», «философия», «көзқарас», «әдіс», «ғылыми таным», «объект», «пән», «категория» ұғымдарымен мән-мағынасын ашып, жан- жақты талдау жасалғанымен, инклюзивті білім беру саласындағы методологиялық негізіне байланысты ой-пікір кейбір жеке мәселелерді қарастырумен шектеледі. Методология инклюзивті білім беру стратегиясын құрастыруда айрықша рөл атқаратындықтан, осы саладағы білім беру перспективасын, бағытын, кешенді ғылыми зерттеу жүргізу жұмысын арнайы мақсат арқылы бағдарлап құру жолын айқындауда мәнді рөл атқаратындықтан, біз біріншіден, методологияның орны мен рөлін ұтымды жұмыс жүргізу үшін, екіншіден, болашақта алынатын нәтижені алдын-ала көре білу үшін, үшіншіден мақсатқа жеткізетін әдіс-тәсіл, құрал, әдістеме мен технологияны балалардың жағдайына сай таңдап алу үшін, төртіншіден физиологиялық-психологиялық мүмкіндіктеріне сәйкес білім мазмұнын іріктеп ала білу үшін және соған сәйкес оқулық құрастыру жолын құру үшін қажет.

Әдебиеттер

- 1 Дж.Брунер.Оқыту процесі. Торжество разнообразия: Пиаже и Выготский // Вопросы психологии, 2001// №4, С. 3-13.
- 2 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
- 3 Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-т. Т.3.М.:Педагогика, 1983.
3. <https://ru.wikipedia.org> Википедия «Свободная энциклопедия».
4. Таубаева Ш.Т. Педагогика әдіснамасы, Алматы: Қарасай батыр- 2011.
5. Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологий. СПб. Питер, 2008, -320 с.

УДК: 00.004

THE WAYS OF USING INTERACTIVE WHITE BOARD AT THE ENGLISH CLASSROOMS

A.A. UAIIS, A.T. TRUSHEVA, A.A. AMIROVA, ZH.N. AMIRAGALIEVA

K.Zhubanov Aktobe regional state university

Aktobe, Kazakhstan

Бұл мақалада ағылшын тілі сыныптарында интерактивті тақтаны қолдану жолдарын ұсынады. Интерактивті тақтаны қолдану рөлі, функциясы, жұмыс жасау қағидаттары мен жолдары қарастырылған.

В этой статье рассматривается использование интерактивной доски в английских классах. А также рассматриваются роли, функции и работы использования интерактивной доски.

Кілт сөздер: *интерактивті тақта, сабақтар, жаңа техника, білім, инновация.*

Ключевые слова: *интерактивная доска, занятия, новые технологии, знания, инновация.*

New technology has been developed that many people in the past have never dreamt of. Day after day, year after year, something new appears and we think that this must be the end. Thank to the experts from all over the world and their cooperation our lives have become more comfortable, easier and definitely more interesting. Schools are the environments where new leaders of evolutionary teams start to be formed and technology used at schools has so much to say. However, teachers are those who have to stay current with the new technology and to be able to pass the knowledge on to their students.

The first interactive white board (IWB) system was created more than 18 years ago. Since then, it has been used by a large number of enthusiastic teachers in many countries all over the world. What is more, the number of people is still increasing. IWB is a technical instrument which may be either placed on the wall or on a cart with small portable wheels so that it can be placed anywhere in the classroom or even moved from one room to another [1; 6].

Interactive whiteboards have become increasingly popular in classrooms across the country. Taking technology in the classroom to new heights, interactive whiteboards provide a diverse array of tools and resources to users [2].

Interactive whiteboards are used in many schools as replacements for traditional whiteboards or flipcharts. They provide ways to show students anything which can be presented on a computer's desktop (educational software, web sites, and others). In addition, interactive whiteboards allow teachers to record their instruction and post the material for review by students at a later time.

This can be a very effective instructional strategy for students who benefit from repetition, who need to see the material presented again, for students who are absent from school, for struggling learners, and for review for examinations. Brief instructional blocks can be recorded for review

by students—they will see the exact presentation that occurred in the classroom with the teacher's audio input. This can help transform learning and instruction [3].

Teachers seek to use the technology as an integral part of most lessons in a way that exploits the interactive capacity of the technology. Opportunity is available for students to respond to IWB stimuli – as individuals, pairs or groups with *enhanced interactive* learning. The IWB is used as a means of prompting discussion, explaining processes and *developing hypotheses or structures*. *A variety of materials is used including 'home-grown' and internet resources, and IWB specific and commercial software.*

Major features that encourage pupil motivation in both mathematics and modern foreign languages – and possibly other subjects – can be classified in three ways:

- those aspects of classroom management that lead to an interactive and participatory focus on the IWB throughout the lesson
- stimulation provided by the combination of the seeing, touching and listening paths to learning
- the stepped learning: concepts are presented in a logical way

Advantages of using interactive whiteboards at lesson:

- Able to pre-prepare presentations to display on the board. These can include text, images, maps and links to other files, such as audio or visual files.
- Presentations can be used over and over by individuals and/or groups and classes. Ideal for instruction related to particular research skills
- Pictures are very powerful - showing pictures of objects, people and places from other parts of the world can all help to explain a topic. Try using Google Images to find pictures for your topic. These pictures can be copied and pasted into PowerPoint or Word, but you can also take 'snapshots' into your whiteboard software. This allows you to select as much or as little of the picture as you want. Using pens or highlighters from your whiteboard software, you can write over the top of pictures, highlighting important features.
- In most whiteboard software, items can be selected and moved on screen. For example, pupils can select a word or a picture and move it across the board. Being able to move items on screen allows pupils to carry out certain tasks, such as labeling.
- Some whiteboard software has a 'spotlight tool' which can show just small areas of the board, either in a circle or in a rectangle.
- Use shapes, such as rectangles or circles in your whiteboard software to create interactive exercises. Rectangles can provide a 'container' for words. Circles can provide a focal point for dragging words or pictures.
- Being able to turn the page in your whiteboard software means that you never run out of space. It also means that lessons can be structured around a series of pages. This saves having to prepare overhead slides. It is possible to return to any page at any time in a lesson, making it easy to refresh students' memories or refer back to previous ideas.
- It is possible to use a scanner to scan in pages of text books. This means that a large version of the page can be displayed on the screen. This can then be marked up with comments (in colour) and notes.
- Can be used with CD-ROMS, sound (e.g. wav / mp3) and video clips (e.g. mpeg; avi or wmv) and PowerPoint.
- Some software provides banks of resources for use in lessons. This includes banks of images, which can save time in searching for suitable pictures [4].

IWB's learning objects as well as all the good coursebooks should be aware of the basic principles which have to be fulfilled in order to receive the expected results which in this case means not only a high-quality learning objects and/or coursebooks but also and primarily students enjoying the learning process and benefiting most of it. The Hausner's publication called "Interaktivnitabuli!" mentions the following principles:

1. Motivation – with a help of IWB we can achieve pupils' motivation easily not just because of the equipment but the range of activities it offers. It is easier for teachers to work with pupils who are highly motivated rather than those who are bored and cannot wait for a lesson to end.

2. Enough visuals – it means that learning becomes more effective if learners may use their senses. To see from different point of view, different angles, films, videos, to hear e.g. sounds of animals, musical instruments, to touch and move objects increase the effectiveness and help pupils experience subject matters.

3. Feedback – we mean the way of discovering whether pupils know the subject matters and we can take a step further on. It is advised to use some kind of worksheets to receive the feedback and of course another way is testing which is certainly not a pleasant way.

4. Activity – IWB offers, as mentioned previously, a range of activities which will not definitely leave pupils passive. Almost everybody is interested in what is happening on the screen and they want to participate and become part of it.

5. Self-activity – this feature presents the idea of subsiding pupils and letting them work individually, reinforcing the acquired knowledge.

6. Elements of fun – some activities prepared by teachers should contain at least some of these elements. Learning becomes more interesting and enjoyable.

7. Suitability – it means that it is important to consider what age group we teach, their level of language, the environment and other aspects which may affect the learning process.

Finally, it may be essential to mention the basic principles for interactive teaching as suggested by Hausner:

- “Interaction is mostly a dialogue between a pupil and his/her teacher therefore the content of the lesson has to be based on that.

- The main questions of the lessons should be why, how and what for and should not be when, where and who.

- To find the right solution is possible to reach in many different ways; the teacher’s role is to show the right way.

- Own ideas, opinions are the ways to success if they meet with an appropriate feedback.

- IWB offers a team work. Let pupils create their own materials which when put together make one unit.

- Start discussions from simple to more difficult and from known to unknown facts.

- Conflicts lead to knowledge” [5; 27].

Imagine a future where our children are more motivated because they aren’t just learning on blackboards, but on new whiteboards with digital touch screens; where every student in a classroom has a laptop at [his or her] desk; where [students] don’t just do book reports but design PowerPoint presentations; where they don’t just write papers, but they build web sites; where research isn’t done just by taking a book out of the library, but by emailing experts in the field; and where teachers are less a source of knowledge than a coach for how best to use it and obtain knowledge [2].

In conclusion, the IWB is a real asset to subject teaching. It is a beneficial tool in teaching English. The IWB puts forward a number of various resources to improve the English language skills. Presentations made by flipcharts are easy to obtain, modify, and create. They are versatile and a great asset to any classroom. Good presentations may take time to produce or adapt, but they can be shared and used year after year. They can be used for whole class presentations and reviews, for drills, or for individual work. A whole class can view the same presentation at one time. The teacher can lead a discussion or point out important ideas as the presentation progresses.

This article deals with some techniques that help to learn to focus better the class tasks and their content according to students needs. Software products can solve different tasks at the same time. Interactive Whiteboard for teaching foreign languages is just coming into wide use. Interactive Whiteboard has many advantages in comparison with other technical means of teaching.

References

1. Březinova, J. Interactive Whiteboard. Teaching English to young learners. - BRNO 2009
2. Interactive Whiteboard Lessons. Plug into interactive whiteboards to spark creativity in the classroom [Электронный ресурс]: [Andrea Ferrero](http://www.learnnc.org/lp/pages/6458). - Режим доступа: <http://www.learnnc.org/lp/pages/6458>.- свободный. - загл с экрана. - данные соответствуют 10.09.2015.
3. InteractiveWhiteboardLessons [Электронный ресурс]: Tasks. - Режим доступа: <http://rmtc.fsdb.k12.fl.us/tutorials/whiteboards.html>.- свободный. - загл с экрана.- данные соответствуют 10.09.2015.
4. Granger, S. Learner on Computer. - London: Addison Wesley Longman, 1998
5. Interactive Whiteboard Use by Teachers and Teacher Librarians [Электронный ресурс]: P. Pledger & K. Beilby. - Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Interactive_whiteboard.- свободный.-загл с экрана.- данные соответствуют 10.09.2015.

ӘОЖ 159.9

ШЕШЕН СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ

А.Б. Наренова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

*В статье рассматривается психологическая сущность ораторской культуры.
In article is considered the psychological essence of oratorical culture.*

*Ключевые слова: психологическая сущность, ораторство, ораторская культура.
Key words: psychological essence, ораторство, oratorical culture.*

Сөйлеу мәдениетінің ең жоғары формасы – шешендік. «Өнер алды-қызыл тіл» екенін білген адам сол шешендік өнерді білуді құлшынады, бірақ жұрттың бәрі даңқты шешен бола алмайды. Әркімнің білім дәрежесі, ақыл-ойы, парасаты әр түрлі болатыны сияқты, жалпы тіл мәдениетінің, әсіресе шешендік өнерінің дәрежесі де түрлі болады. Шешендікке ерте замандардан-ақ үлкен мән берілген. Халқымыздың даналығының үлгісі шешендік сөздер-ғасырлар бойы халық сынынан ерекшеленіп өткен құнды мұра, асыл қазына.

Сөйлеу мен тілді зерттеуде адамзат өмір сүрген барлық кезеңдерде Платон мен Аристотель заманынан бастап, осы кезге дейін қызығушылық болып отырған. Платон өзінің еңбегінде: «сөз-оқыту мен мәнерді таратудың құралы» - деген. Сонымен бірге, ол сөздердің формасы кездейсоқ емес, ол оның функциясы мен мазмұнына байланысты деп есептеген. Аристотель Платоннан басқаша түсіндіреді. Ол жаратынды түрінде емес, конвенциялық (шартты) ұстаным жағынан қарастырып, тіл адамдар арасындағы келісім жемісі деп санаған.

Ежелгі грек, рим елдерінде шешендік өнерді «риторика» деген атпен жеке пән ретінде оқыған. Дүние жүзіне әйгілі ерте заман шешендері Пратогор, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сияқты өз заманының ел аузына қараған ойшылдары болған. «Риторика» ғылымы ерекше бағаланып, М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша басшылық» - атты еңбегі бұл өнердің Ресейде қалыптасып, дамуының мотиві болды. Қазақ халқының шешен сөйлеу мәдениеті, оның дамуы сонау ежелгі сақ дәуірінен, Орхон, Енисей, Талас ескерткіштерінен бастау алып, орта ғасыр түркі жазба ескерткіштерінің бәрі- біз үшін ұрпақтан ұрпаққа берілетін тарихи мұра.

Қазақтың шешендік сөйлеу мәдениетінің дамуы XII-XIII ғасырларда Майқы би мен Аяз билерден басталып, ал XIV-XV ғасырда Жиренше шешен, Асан қайғы есімдерімен қатысты қалыптасып, дами түсті. XV- XVIII ғасырларда Шалкиіз, Бұхар, Дулат, Төле би, Қаз дауысты Қазбек би, Әйтеке биге жалғасып, шешендік өнер қарқынды дамыды. Бұл кезең қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді.

XIX-XX ғасырларда сөйлеу өте қарқынды зерттелді. Ғалымдар В.Вундт, Ф-де Соссюр, И.П.Павлов, А.Г. Смоленский, А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов т.б. зерттеулері құнды болды. Олардың қорытындылары бойынша, сөйлеу таным құралы ғана емес, сонымен бірге жоғары психикалық процестерді реттеуші құрал болып табылады. Зерттеушілердің қорытындысында адамның маңызды психологиялық функцияларының қатарында тіл қатысымен сөйлеудің алатын орны ерекше екендігі дәлелденді. Сөйлеу арқылы адам өзінің ішкі дүниесін сыртқа шығарады, оны басқалар түсіне алады. Сөйлеудің мағынасы сананың ағымдық бағыттарын баяндайды. Сөйлеу психикалық феномендікті психологиялық өнімге айналдырады, яғни ой тіл арқылы көрініс табады. Сөйлеу адамның дербестік санасының феномені болып табылады. Психология мен лингвистика сөйлеу мен тіл айырмашылығын мойындайды. Ф-де Соссюр деген тіл маманы сөйлеуді психологиялық құбылысқа жатқызады, өйткені ол қарым-қатынастық ситуацияға байланысты, ал тілді әлеуметтік құбылыс деп есептейді, себебі лингвистикалық жағынан зерттелуге жатады.

Атақты тарихшы, түрік тарихын түп негізіне дейін зерттеген Л.Н. Гумилев: «... дұрысын айтсақ, қазақ халқының мәдениеті, олардың тіл байлығы, жауапкершілігі, суретшілдігі, мүсіншілігі, зергерлігі, музыкантылығы басқа халыққа үлгі боларлықтай» десе; Италиян ғалымы Марко Поло «О разнообразии мира» деген еңбегінде қазақтың намысқойлығына, қайтпас қара нардай зеректігіне, қара сөзге шеберлігіне әнші-күйшілігіне таңдай қаққан. М.Арын «Бес анық» мақаласында («Серпін»-«Резонанс» газеті, 12.08. 1994жыл) Ұлттың ең бірінші, ең қасиетті сипаты-тіл. Тіл дегеннің өзі бүкіл бір халықтың жинаған рухани қазынасының жиынтығы, соның бәрін сақтайтын қоймасы сияқты. Қойма дегенде ойға оралады, сол жиналған рухани өмірін жаңадан бастаған болар еді...

Ұлт пен тіл еш уақытта ажырамайтын, бірінен-бірі кірігіп, бөліп алуға болмайтын нәрсе. Ұлттың ең негізгі қасиеті- қабілетінде, ал қабілет-ойлаумен байланысты, өз кезегінде ойлау дейтін нәрсені құрайтын-тіл. Ұлттың рухы тілдің мазмұнын рухтандырып тұрады. Рухсыз тіл,- тіл емес деген.

Ел бастайтын көсем, жұртты аузына қарататын шешен болмаса да әрбір мәдениетті кісінің қоғамда атқаратын қызметіне сәйкес шешендік өнері болуға тиіс. Сондықтан сөйлеу мәдениеті - алдымен, әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормасын меңгеру. Сонымен бірге, бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай, сөйлеу мазмұндылығы мен мәнерлілігін сақтай отырып қолдана білу. Қазақ сөз қадірін білген халық. Шешендікті жоғары бағалап өз ойын, өз пікірін шебер түйіндеп, ұтқыр, әсерлі етіп айта алатын, естігені, көргені көп, соның бәрін халық мүддесіне, парасаттылық пен әділдікке пайдалана білген адамдарды қатты қадірлеген, жастарға үлгі еткен. Әсіресе, XV-XVII ғасырларда Тәуке хан тұсында халықтың шешендік өнеріне қатты мән берілген. Хан Тәуке қазақтың жырауларының, шешендер мен шежірешілерінің басын қосып халықтың мақал-мәтел, аңыз, жырларын жинатқан. Оның төңірегінде ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіретін Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сияқты аты аңызға айналған адамдардың болуы да Тәукенің сөз құдіретін, шешендікті жоғары бағалағанын байқатады. Қазыбек би Тәуке ханның тапсырмасымен Жоңғар ханына барғанда өзінің қандай мақсатпен келгенін былай баяндайды: «Сен темір де мен көмір, еріткелі келгенмін. Екі еліктің баласын теліткелі келгенмін. Егесетін ел шықса, иілткелі келгенмін. Тұтқыр сары желіммен жабысқалы келгенмін. Жаңа үйреткен жас тұлпар, шабысқалы келгенмін. Танымайтын жаттарға, танысқалы келгенмін. Қазақ-қалмақ баласы, табысқалы келгенмін. Табысуға тұрмасак,

тұрысатын жерінді айт, сен қабан да мен арыстан, алысқалы келгенмін». Осындай өткір де төкпе сөздермен халқының мақсат мүддесін оның басқа жұрттан, тіпті де кем емес, терезесі тең екенін, тату болып табысам десең де, жау болып шабысам десең де қарсы алдыңда лайықты халықтың өкілі тұрғанын анықтап, ашық айтады. Қазақтың шешен билері, «Тура биде туған жоқ» дегендей, ханнан қаймықпаған, пара алмаған шешен, билер сөзге шебер болумен бірге елдің шежіресін, тарихын, ел басынан өткен ұлылық-кішілік оқиғаларды, дау-жанжалды, айтыс-тартысты реттеудің тәртібін, әдет-ғұрып заңдарын жетік білген. Осындай әдет-ғұрып қарым-қатынас ережелерін қалыптастырған Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» халықтың жадында күні бүгінге дейін жасап келеді. Халық оның ережелері мен талаптарын мақал-мәтелге айналдырып, ұмытылмай есте сақталатын ұшқырда уытты сөздермен ұғымды етіп айта білген. Мәселен, «Әділ билік – алтын таразы», «Жетпеген билік жеті ұлықтың есігін ашады», «Қара қылды қақ жарған әділдік», «Батыр айғақ, балуан куә», «Сорғалаған қан, сойдақтаған із», «Ханға хандық, биге билік», «Алдыңа келсе атаңның құнын кеш», «Жан алып жат болма», «Судың түбін шым бөгейді, даудың түбін қыз бөгейді» деген сияқты тамаша тапқырлықпен айтылған сөздер арқылы қазақтың билері мен шешендері заңға, адамгершілік нормаға қатысты ережелер мен құқықтарды жұртшылық санасына орнықтыруға күш салған. Қазақ сахарасының шешендері мен билерінің ақылды аталы сөздері, өнегелі өсиеттері мақал-мәтелдердің тууына себепші болған. Халық даналығынан туған мұндай қанатты сөздер, мақал-мәтелдер ескірмей, тозбай жұртшылық зердесіне ерте замандардан бері сақталып келеді. Олардың көбі мәнін күні бүгінге дейін жойған жоқ. «Күн түспеген жер көгермес, көсемі жоқ ел көгермес», «Кереге бойы қар жауса, жұтамайды сауысқан, қанды қалпақ кесе де қиыспайды туысқан», «Қарын қамын ойлаған қаралықтың белгісі, халық қамын ойлаған даналықтың белгісі»- деген сияқты халқымыздың даналығы мен шешендігінің үлгісі болып табылатын мақал-мәтелдер мен аталы сөздерге қазақ жері кенде емес. Сөз байлығы-сөз сапасының аса маңызды белгілерінің бірі. Бұл қасиет шешеннің жалпы мәдениетіне, біліміне, оқыған-тоқығаны мен топ алдында сөз сөйлеу тәжірибесіне байланысты. М.Балақаевтың пікірінше, қазақ тілінде жүз мыңдай сөз болуы керек. «Әрбір тілдің сөз байлығына сол халықтың өміріне, тіршілігіне, тұрмысына керекті, солардың негізінде танымал болған заттардың аттары енеді де, іс-әрекет, тіршілігінде керек болмаған, танылмаған заттардың аты бола бермейді» дейді. Сөз байлығының тағы бір құралы-дауыс екпіні, интонация. Дауыс екпіні мен әуенін шебер өзгерте отырып сөйлеген шешен табысқа жетуге бір табан жақын тұрады. Демек, актерлік қабілет те белгілі бір дәрежеде шешеннің ажырамас серігі болып табылады. Шешендік сөз тыңдаушының ақыл-ойына, сана-сезіміне әсер етеді. Демек, шешен сөзі қызу қанды, әсерлі сезімге толы болғанда ғана тыңдаушының жүрегіне жетіп, өтімді болмақ. (Жүректен шықпаса, жүрекке жетпейді). Ғалымдар мұндай сөз адамның ойына, жадына, назарына оң әсер ететінін анықтаған. Шешен тыңдаушысын қандай көңіл-күйге бөлеп, оның жүрегінде қандай сезім оятқысы келсе, соны алдымен өз жүрегінен өткізіп, өзі шынайы сезінгені абзал. Сонымен шешен сөйлеу мәдениетінің дамуы шешендік сөздер-ел құралып, халық қалыптаса бастағаннан бері халықтың өнеге тұтып, өмір тәжірибесіне пайдаланып келе жатқан, билер мен хандардың, ақындар мен шешендердің, ел ағасы болған данышпандардың, жастайынан жалындап өскен өткір ойшылдардың аузынан шыққан дуалы, өнегелі, қисынды, қасиетті сөздер. Қазақ ауыз әдебиетіндегі шешендік сөздерді мазмұнына қарай: шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау деп үш топқа бөлуге болады, өлеңмен айтылған шешендік сөздер-термелі, қара сөзбен айтылғандары пернелі деп аталынады. Арнау шешендік сөздері: әзіл, сықақ, сын, бата, алғыс, естірту, көңіл айту. Шешендік толғау: өсиет, насихат. Шешендік дау: жер дауы, жесір дауы, мал дауы, ар дауы. Шешендік сөздер халықтың түсінік сөздерімен баяндалады. Ол түсінік (кіріспе) сөздердің құрылымының көркемдік дәрежесі шешендік сөздерден төмен болуы мүмкін, дегенмен түсіндірме сөздер шешендік сөздерді жеткізе айтудың құралы болып табылады. Жиын-тойда, мәжілістерде, бас қосу рәсімдерінде сөз жүйесіне шешендік сөздерді арқау

етіп сөйлеу-қазақ қариелерінің дәстүріне айтылған құбылыс. От басында ата-ана бала тәрбиесіне үлгі етіп шешендік сөздерден мысал келтіріп, баланы әңгімеге тартып, ойын оятып отыруға міндетті, шешендік сөздерді от басында оқуды әдетке айналдырып, әдеттен дағды, дағдыдан дәстүрді қалыптастыру ләзім. Қазіргі кезде ел аузында көбірек айтылып жүрген «қанатты сөздер» де шешендік сөздердің бір түрі болып табылады. Сондықтан халықтың шешендік үлгілерін тәрбие ісіне пайдалана білудің маңызы ерекше. Шешендік сөз шешендікке үйретеді, адамгершілікке тәрбиелейді, ұлттық мақтаныш сезімді оятып, ұрпақтың тілді, асыл сөздерді қадірлеу борышын баянды етеді.

Әдебиеттер

1. Маданов Х. Қазақ мәдениетінің қалыптасу кезеңдері. –Алматы: «Қаржы-қаражат», 1995.
2. Табылдиев Ә. Халық тағылымы. –Алматы: «Қазақ университеті», 1991.
3. Оразбаева А.С. Шешендік өнерге тарихи шолу. «Этнопсихология және Этнопедагогика» сериялы ғылыми жинақ ХVІІІ шығуы. Алматы 2009.
4. Фрумкина Р.М. Психолингвистика. –Москва: «Академия», 2001.
5. Берікұлы Н. Жантану. – Ақтөбе: «NOBEL», 2006.

ӘОЖ 159.9

ТҮЛҒА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУДА АРТ-ТЕРАПИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ

А.С. Сугурбаева

*«Тілдерді оқыту орталығы» МҚКМ
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье рассматриваются о преимуществах использования сказкотерапии в регулировании эмоции учащихся. Проанализированы роль и влияние сказкотерапии на воспитание, на регулировании эмоции школьников. Рассмотрены ведущие идеи сказкотерапии, главные достижения использования народных сказок.

This article discusses the benefits about using the tale therapy in regulating emotions of primary school children. Separately considered the emotions and feelings of schoolchildren. Also examined tightness and warning of no reason distress children. Role, influence and education tale therapy in regulating emotions of primary school children are considered the leading ideas tale therapy, the main achievements of folk tales. In tale therapy can use different games.

Ключевые слова: *арт-терапия, сказкотерапия, воспитание, народные сказки.*

Key words: *tale therapy, emotions, distress, national fairy tales.*

Еліміздің тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы орта білім беру жүйесінің дамуымен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу» - делінген [1]. Бұл ретте Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың халыққа жолдауында да баса назарға алынып: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім» - деген мақсаткерлік оймен айқындалған болатын. Сондықтан да қазіргі білім беру саласының даму кезеңінде педагогтар алдында оқушыға білім, білік, дағдыларын игертіп қана қоймай, қабылдауын, ойлауын, қиялын, сезімдерін, яғни жан-жақты, азат,

шығармашыл, өз бетімен жұмыс жасай білетін, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны дамыту міндеттері тұрғаны анық.

Бүгінгі еліміздің қарқынды даму жағдайында жаңа формация мұғалімі – педагогикалық құралдарды толық меңгерген, тұрақты өзін-өзі жетілдіруге талпынған, рухани дамыған, толысқан шығармашыл тұлға құзыреті. Ол - рефлексияға қабілетті, өзін-өзі жүзеге асыруға талпынған әдіснамалық, зерттеушілік, дидактикалық-әдістемелік, әлеуметтік тұлғалы, коммуникативтілік, ақпараттық және тағы басқа құндыреттіліктердің жоғары деңгейімен сипатталатын рухани-адамгершілікті, азаматтық жауапты, белсенді, сауатты, шығармашыл тұлға. Сондықтан да оқушының өзіндік шығармашылық жұмысының жетекшісі және бағыт берушісі ретінде педагог сабақ беру үрдісінде қазіргі күннің, яғни инновациялық әдістерді оқытудың интерактивті оқыту моделі болып табылады. Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің мақсаты – жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру болса, оқытудағы негізгі мақсат - өздігінен дамуға ұмтылатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Осы ретте, педагогтың оқушылармен жүргізетін мақсатты жұмыстарының бір саласы танымдық міндеттерін қалыптастыру, шығармашылық қабілеттері мен қызығушылығын жетілдіру, білімге құштарлығын оятуға бағытталуы тиіс. Бұл жағдайда аталған мақсатқа қол жеткізуде мектеп психологының атқаратын рөлі маңызды. Өйткені жеке тұлғаның қабілеттері мен мүмкіндіктерін ашу, оларды салауатты өмір салтына үйретіп, қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру үшін баланың психологиялық даму барысында орын алатын көптеген ауытқулардың алдын алып, даму қайшылықтарынан өтуге психологтың көмегі үлкен. Бұл тұрғыда кіші мектеп жасындағы балалардың эмоциясын реттеу маңызды. Біз өз мақаламызда бүгінгі білім беру жүйесінде оқушының тұлғалық дамуында шығармашылық еркіндік пен танымдық дамуына орасан зор ықпал ететін психотерапияның маңызды саласы – арт – терапия туралы ой бөліскіміз келеді.

Арт-терапия – бұл бейнелеу өнерімен емдеу дегенді білдіреді. “*Арт-терапия*” – термині (*art – өнер, arttherapy – өнер арқылы терапия жүргізу*) көбіне ағылшын тілді халықтар қоныстанған елдерде кеңінен тараған. Арт-терапия – ауру адамның психоэмоционалды халіне шығармашылық арқылы ем жүргізу және әсер етуді білдіреді. Арт-терапия даму үстіндегі психотерапия әдістерінің жаңа түрі болып табылады. Аталған терапияның түрі қазіргі таңда үлкен жетістіктерге ие. Алғашқы арт-терапия түсінігі енгізілген кезде оны тек сырқат, ауру немесе демалыс үйіндегі емделушілерге ғана қолданған болса, қазіргі кезде оның қолданыс аясы, шеңбері кеңейде. Яғни бұл терапия адамның шығармашылық жағдайын дамытып қана қоймай, адамның бойындағы ресурстарының мүмкіндігін түсініп ашуға да жағдай жасайды.

Арт-терапияның ерекшеліктері- музыкалық терапия, қозғалмалы би терапиясы, драма терапиясы, ертегі терапиясы, ойын терапиясы, қуыршақ терапиясы, гүл терапиясы, фото терапия, оригами, этнотерапия, киндер-сюрприз, құм терапиясы, артсинтез терапиясы, библиотерапиясы (ертегі терапиясы), маска терапиясы және т.б.

Арт-терапияны қолданғанда ең бастысы жұмыс барысында талантын көрсету емес, спонтанды пайда болған өзінің қобалжуларын, қиындықтарын, бұрынғыдан қалған елестерін сурет арқылы жеткізу [2].

Фрейдтің алғашқы ойлар мен күйзелістер, бейнелер және белгілер формасында беріледі деген сөзіне сүйеніп Наумберг өнерді психотерапияның бір формасы екендігін айтқандардың бірі болды. Арт-терапия терминін ғылымға енгізген Адриан Хилл. Сонымен бірге Маргарет Наубург, З. Фрейд, К. Юнг, Эдит Крамер болып табылады. Осы арт-терапияның дамуындағы жаңа кезең XX ғасырдың 60-шы жылдарының аяғы мен 70-ші жылдардың басынан басталады. Әсіресе осы жылдардың бас кезінде арт-терапиялық топтардың жұмысының мынадай формасы, топтық интерактивті арт-терапияның бастауы қалана бастады. Көптеген ресейлік (Г.А. Фортунатов, П.К. Анохин, П.В. Симонов, Г.Х. Шингаров, Ф.В. Бассин, А.В. Запорожец, А.Н. Леонтьев, Л.И. Божович) және қазақстандық (С.М.Жақыпов, Ә.Алдамұратов, Х.Т.Шерьязданова, А.Кұдиярова)

педагогикалық, психологиялық зерттеулерде эмоцияны реттеудің маңыздылығы туралы айтылған. Шындығында да, эмоция – оқыту тиімділігін анықтайды, баланың кіші жастан – ақ шығармашылық қызметінің қалыптасуына, оның ой-санасының дамуына ықпал етеді. Қазіргі педагог-ғалымдар өз еңбектерінде балалардың көңіл – күйлерінің өзгеруі, кей жағдайда ашу, реніш т.б. күйлерді бастан кешуін қоғамымызда болып жатқан түрлі әлеуметтік – экономикалық жағдайдармен байланыстырады. Эмоция және қабылдау бір-бірімен тығыз байланысты. Эмоция басқа мотивациялық жағдайлар секілді қабылдауға әсер етеді. Нормадағы субъект дүниені дұрыс қабылдаса, ал қайғырып немесе уайымдап жүрген адамдарға басқалардың берген бағасына, белсене мән бермеу тән. Сонымен қатар, эмоция танымдық процестердің басқада бөліктеріне әсерін тигізеді. Осының әсерінен субъектінің мінез – құлқы өзгереді.

Арт-терапия - бұл емдеу ғана емес, сонымен креативтің дамуы, тұлғаның дамуы мен үйлесімділігі, кез-келген жағдайды шешуге көмек. Арт-терапия бейнелік өнер арқылы жанның дамуы мен емдеудің табиғи және қолайлы әдісі.

Бейнелеу өнеріндегі күшті әсер ету құралы бұл кескіндемедегі бояу түстері. Ішкі сезімді сөзбен ғана емес, қолыңа, бояу, түрлі түсті қарындаш алып сурет салу арқылы білдіруге болады. Егер адам бір нәрсеге ашуланып, қиналса, көңіл-күйі түсіп кетсе, дереу сурет сала бастаса оның бойындағы жағымсыз эмоция кетіп, көңілі бірленеді. Түсті таңдауға байланысты да көптеген нәрсе айтуға болады: қызыл түс ашу ызаны, қара-қайғыны, сұрмазасыздықты білдіреді. Мамандар жеке түстер ерекше ішкі сезім күйін, мысалы, сары және қызғылт сары сергектік пен көтеріңкі көңіл күй сыйласа, қоңыр түстер соған сәйкес көңіл-күй береді, жасыл түс адамды тыныштандырып, көңіл көтереді, жүйкесі қозғанда тыныштандырады, ұйқысыздықты болдырмайды. Сонымен адам сурет сала отырып, өзінің ішкі сезімін, көңіл-күйін білдіруге мүмкіндік алады, өзіне жағымсыз жайттарды жеңіл қабылдайды.

Ертегі терапиясын тәжірибеде қолдану - адамзат дамуындағы тәжірибелік психологияның әдістерінің бірі. Көптеген зерттеу жұмыстары көрсеткендей - ертегідегі теңестірулер, яғни, метафора, адамның бейсаналы күйіне тікелей әсерін тигізеді. Ескеретін жағдай, метафора әсері терең әрі тұрақты деңгейде жүреді. Метафоралық ғажайып әсерлер жеке тұлғаның өзіндік, жекелік ресурстарын белсендіре түседі. Көптеген образдар, метафора тілдері қоршаған ортамен өзара қарым-қатынас орнатудың жаңа мүмкіндіктерін ашады, адам санасын оятып, белсендіреді [3].

Ертегі – баланы тәрбиелеуге арналса, ертегі терапиясы сол тәрбие арқылы баланы жөнге салу, оның көзқарасын бағдарлау және ішкі әлемінен хабардар болу тәсілдері. Ер Төстік ертегісінде балақайларымыз достықтың үлкен үлгісін көреді. Оған көмек қолын созған Көлтауысар мен Желаяқ секілді алыптардың еңбегі тек достықты ғана насихаттамайды, ерекше болмыстары арқылы баланың тапқырлық деңгейін де жоғарылатады. Ер Төстік бала жер бетінде көптеген патшалықтарды көрсе, жерастында да көптеген патшалықтардың қонағы болды. Бұл бала психологиясына Отан ұғымын сіңіреді, белгілі бір мемлекеттің заңнамаларына бағыну мәселесін ұғындырады. Ертегі терапиясын сол себепті де адамның рухани жан дүниесіне үйлесімділікте тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Сондықтан да психологиялық қызмет барысында ертегі терапиясын қолданғанда адамның жасы мүлдем шектелмейді.

Ертегі терапиясының жетекші идеяларын бөліп көрсетуге болады:

- өміріндегі мүмкіндіктері мен өмірінің құндылығын, өзіндік әлеуетін сезіну;
- оқиға мен амалдардың себеп-салдарын түсіну;
- қоршаған ортаны түйсінудің әртүрлі стильдерін танып-білу;
- қоршаған ортамен өзара жасанды әрекет ету;
- үндестік пен күшті сезіну.

Ертегі терапиясының когнитивті және шығармашылық аспектілері ерекше маңызды.

Ертегіге талдау жасау (когнитивті талдау) рухани құндылықтарға жанасуды, күнделікті

жағдайларға қатысты көзқарасты өзгертеді, байытады. Қиялдың шығармашылық энергиясын – шығарма, сурет салу, қуыршақтар дайындау, ертегіні драматизациялау (шығармашылық аспектілер) арқылы шығаруға мүмкіндік береді. Барлық осы күштер өз өмірін конструктивті өзгертуге көмегін тигізеді.

Ертегі терапиясымен әсер ету ертегінің бес түрінің көмегімен жүзеге асады: көркемдік, дидактикалық, психокоррекциялық, психотерапиялық және медитативті [4]. Әртүрлі образдағы ертегілер қатысушыларға әртүрлі бағытта ұсынылады: ертегіні талдау, ертегіні айтып беру, шығарма, қуыршақ дайындау, драматизация, сурет салу, ойындар, медитация және т.б. Ертегі терапиямен жұмыс жасау тек дәрігерге тән емес, бұл ата-ана үшін де міндетті нәрсе. Айталық, «Мақта қыз» ертегісін арнайы қойылым етіп тамашалайтын қара көздеріміз аз болса, психологтар орыс отбасыларында баланың көңілін көтеру мақсатында көптеген ертегілерді арнайы қойылым ретінде үнемі қайталап тұратынын айтады. Ертегі – отбасы үшін тек тыңдауға ғана емес, қойылым ретінде де сахналауға да ыңғайлы.

Әкелерге – Ерназар, шешелерге – мыстан кемпір, ұлдары – алтын сақасын іздеген бала болып ертегі сомдаған шаңырақ қандай бақытты. Бұл отбасындағы өсіп келе жатқан бүлдіршіндер үшін ертегі терапиясы ғана емес, ересектер үшін де таптырмас татулықтың көрінісі болып табылады.

Қорыта келе психолог ертегіні қаншалықты жақсы көргенімен оны орынды қолдана білуі қажет. Ертегіге негізделген ғажайып ойындар адамның әлсіз және күшті жақтарын ашып, көруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мінез-құлқындағы кейбір жағымсыз жақтарының себептерін анықтайды. Оқу-тәрбие процесінде ертегі терапиясы дамытушы-түзетуші тренингтер кешенімен бірге байланыстыра отырып қолданылса, баланың тұлғалық үйлесімділігінің дамытуда үлкен жетістікке жетуге болады. Өйткені ертегі терапиясы–психодиагностикалық, психопрофилактикалық және психокоррекциялық қызмет атқарады.

Арт-терапия арқылы тұлға бойындағы қабілетін көрсетіп, шығармашылығын шыңдайды. Ал шығармашылық қабілеттер қиялдың байлығымен, ойлаудың ерекшелігімен, заттарға деген сындарлы көзқараспен жаңа шешім және идеяларды ұсыну мүмкіндігімен, өз білімін, икемділігі мен дағдысын іске асыру барысында өмірлік белсенді ұстаным көрсете білуімен сипатталады. Демек, тұлға шығармашылығын дамытуда арт-терапиялық әдістемелерді қолдану маңызды.

Әдебиеттер

- 1.Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы.–2007 ж.
- 2.Ауталипова У.И., Бапаева С.Т. Практикалық психологияның теориялық-әдістемелік негіздері. Оқу құралы. –Алматы, 2006-160 б.
- 3.Копытин А.И. Тренинг коммуникации: Арт-терапия. М.,2006.
- 4.Ковалев С.В. Введение в современное НЛП. Психотехнологии личностной эффективности. М.: Московский психолого-социальный институт, Филинта, 2002.
- 5.Ткач Р.М. Сказкотерапия детских проблем. – СПб.: Речь; М.: Сфера, 2008.-118 с.
- 6.Короткова Л.Д. Сказкотерапия в школе. Методические рекомендации – М.: ЦГЛ, 2006.-144 с.
- 7.Грабенко Т. М., Зинкевич-Евстигнеева Т. Д., Практикум по креативной терапии. — СПб.: Речь, 2003. — 400с.
- 8.Соколов Д. Ю. Сказки и сказкотерапия. — М.: Эксмо-пресс, 2001; 2005. — 224с.
- 9.Кудзилов Д. Б., Зинкевич-Евстигнеева Т.Д, Психодиагностика через рисунок в сказкотерапии. — СПб.: Речь,2003. — 146с.

**ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
Technical Sciences**

ӘОЖ 622.271, 622.68

**АРШЫҚ АЛАҢЫНЫҢ ЕНІ МЕН ТЕРЕҢДЕТІЛУ ЖЫЛДАМДЫҒЫНЫҢ
ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ**

С.С. Құлнияз, А.С.Куантай

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье рассмотрены вопросы влияния длины экскаваторного блока и ширины рабочей площадки на производительность погрузочно-транспортного комплекса, а также взаимосвязь ширины рабочей площадки и скорости углубки карьера.

The questions about the influence of the excavator blocks length and the working area width to productivity of load- transport complex and also the interaction of the working area width and a velocity of the pit is deepening are under consideration in the article.

Ключевые слова: карьер, полезное ископаемое, рабочая площадка, себестоимость, экскаваторный блок.

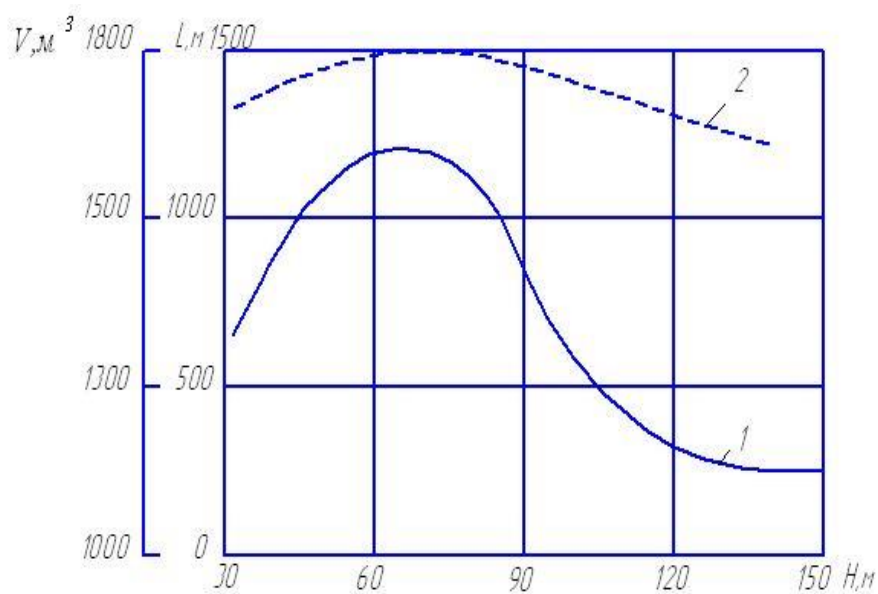
Key words: quarry, mineral resource, working area, cost, excavator block.

Аршық кеніштерде пайдаланылатын жабдықтардың жаңаруына байланысты және кенді қазу технологиясының жетілуі нәтижесінде, пайдалы қазылымды тиімді қазуға мүмкіндік туады. Аршық тереңдеген сайын шығындардың көлемі өседі, бірақ өндірілген 1т кеннің өзіндік құны, салыстырмалы түрде алғанда, аса жоғарылап жатқан жоқ. Аршықта орындалатын негізгі технологиялық үдерістердің арасында, аршықтың тереңдеуіне байланысты, тасымалдау үдерісі қиындап және қаражатты көп қажет етеді. Аршық тереңдеген сайын оның жұмыс аймағының шама-шарттары да үнемі өзгеріп тұрады. Нақты айтқанда, бірінші кезекте кертпеш бойындағы жұмыс шебінің ұзындығы және жұмыс алаңының ені азаяды.

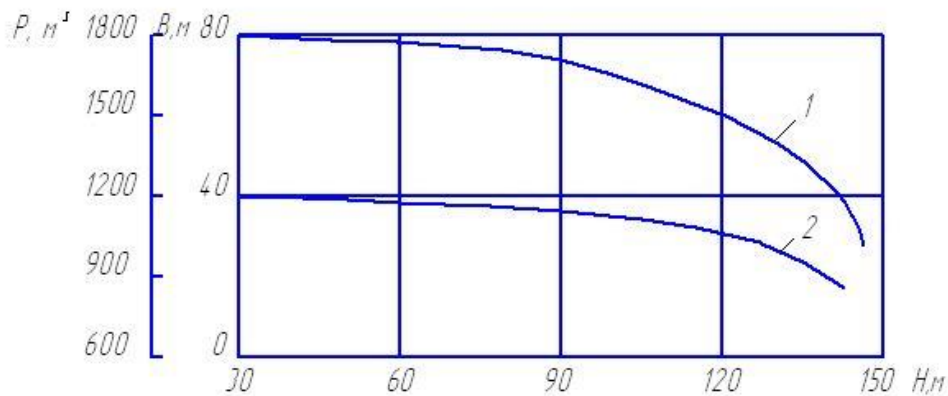
Аршықтың жұмыс алаңының азаюы, бірінші кезекте, экскаватордың өнімділігіне әсерін тигізеді.

Сарыбай және Николаевский аршықтарының қазу тәжірибесіне жүгінсек, аршық тереңдеген сайын жұмыс алаңының ені және жұмыс шебінің ұзындығы үнемі азаяды. Кертпештің жұмыс шебінің ұзындығы арқылы жоспарланған кен массасының көлемін алуға, қажетті экскаваторлардың санын анықтауға болады, ал экскаваторлардың саны экскаваторлық блоктардың ұзындығын анықтауға мүмкіндік береді. Экскаваторлық блоктың ұзындығы тиеу- тасымалдау кешенінің өнімділігіне белгілі әсерін тигізеді. Аршықтың жұмыс алаңының ені мен оның жұмысшебінің ұзындығы бір- бірімен тікелей байланысты. [3].

Келесі графиктер Итауыз аршығының экскаваторларының алу және тиеу тәжірибесі бойынша бейнеленген. Аршықтың тереңдеуіне байланысты экскаватордың өнімділігінің азаюы, 2-ші және 3-ші суреттерден байқалады, ал бұл көрсеткіштің мөлшеріне жұмысалаңының ені және экскаваторлық блоктың ұзындығы әсерін тигізеді.

Сурет1. ЭКСКАВАТОРЛЫҚ БЛОКТЫҢ ҰЗЫНДЫҒЫ 1 ЖӘНЕ ЭКСКАВАТОР ЭКГ 8И АУЫСЫМДЫҚ ӨЗГЕРҮІ 2.

Сурет 2. Жұмыс алаңының ені 1 және экскаватор ЭКГ 8И ауысымдық өнімділігінің өзгеруі 2.

Кен өндірілетін жұмыс алаңының ені екі бөліктен жасақталады:

- а) кен массасының үйілімі, қатынас жолдары мен электр желісі орналасуына қажетті алаңнан;
- б) келесі кезекте алуға дайын кен қорларының көлемінен.

$$V_k = V_{\min} + V_{\text{ал.д}} \quad (1)$$

мұндағы: V_k - кен өндірілетін жұмыс алаңының ені, м;

V_{\min} - жобалық технологиялық ережелер бойынша жұмыс алаңының минималды ені, м;

$V_{\text{ал.д}}$ - кен қорлардың алуға дайын көлемінің ені, м.

Алуға даярланған не резервтік көлемінің ені, аршық жағдауының жылжу жылдамдығы бойынша анықталады, онда (1) формула келесі түрде өрнектеледі:

$$V_k = V_{\min} + v_{\text{ж.б.к.}} \cdot t_{\text{рез.к.}} \quad (2)$$

мұндағы: $v_{\text{ж.б.к.}}$ - ашық кеніштің жұмыс жағдауының жылжу жылдамдығы, м/жыл;

$t_{\text{рез.к.}}$ - алуға даярланған кен қорының резервтік коэффициенті, жылдық үлес.

Резервтік коэффициенттің ең аз мөлшері жобалық технологиялық ережелері бойынша анықталады, ал аршықтың жұмыс жағдауының жылжу жылдамдығы А.И.Арсентьевтің формуласы бойынша есептеледі [1]:

$$\vartheta = (h_1(m) [B_{1min} + h_{1керт} (ctg \alpha + ctg \beta)] / (h_{1керт} - h_1 m t_1(\text{рез.к.})) , \quad (3)$$

мұндағы: h_1 -аршықтың тереңдетілу жылдамдығы, м/жыл;

$h_{керт}$ -кертпештің биіктігі, м;

α -жұмыс кертпештің қиябетінің бұрышы, град;

β -аршықтың тереңдетілу бағытының бұрышы, град.

Аршықтың жұмыс деңгей жиегіндегі жарма ордың кеңейтілуі басталуынан, сол деңгей жиегіндегі кен іс жүзінде қазыла басталады дейміз (сур.3). Сондықтан, кенді қазу алдында, экскаваторлық блоктың ұзындығымен және озу ұзындығынан жасақталынған, жарма ор үңгіленуі қажетті. Жарма орды кеңейту алдында жоғарғы деңгей жиектегі жұмыс алаңы жасалуы тиісті, басқаша айтқанда оржолды және жарма орды үңгілеу алдында, жарма орды кеңейту үшін жоғарғы деңгей жиекте жұмыс алаңының ені кем дегенде жобалау технологиялық ережелер бойынша минималды еніне тең болуы қажетті, егер мұндай жағдай жасалынбаса, жұмыстық деңгей жиек жоспарланған уақытта дайын болмайды.

Ор жолды және жарма орды үңгілеу уақыты келесі формула арқылы анықталынады:

$$t_{\text{үңг}} = , \quad (4)$$

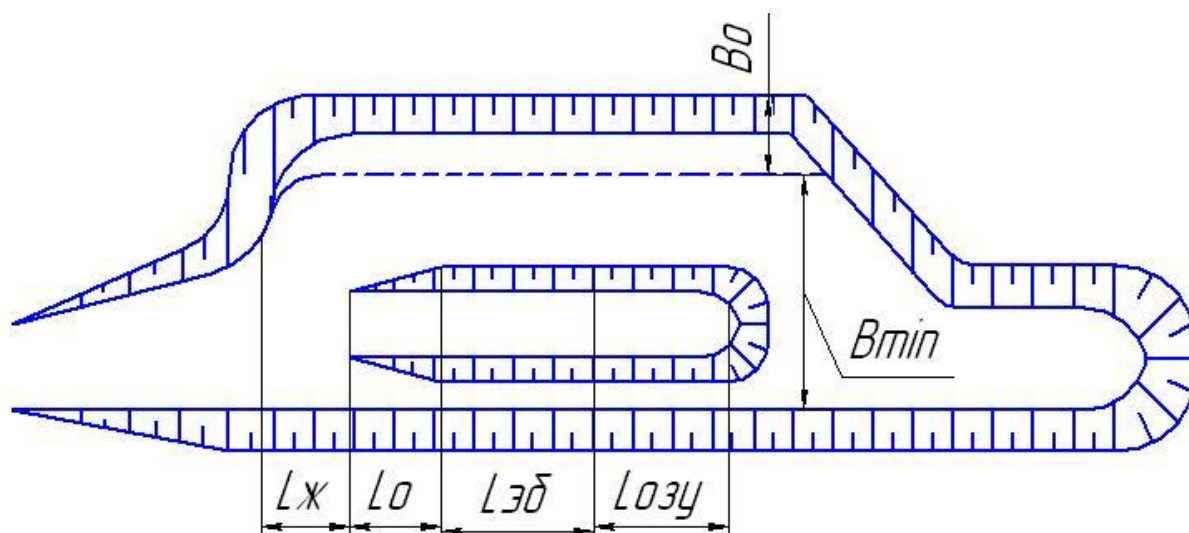
мұндағы: $L_{ж}$ -жарма ор мен оржолдың бір бірімен жанасу алаңының ұзындығы, м;

$L_{о}$ -жайпақордың ұзындығы, м;

$L_{эб}$ - экскаваторлық блоктың ұзындығы, м;

$L_{озу}$ -жарма ордың озу ұзындығы, м;

$v_{ор}$ -жарма ордың үңгілеу жылдамдығы, м/жыл.

Сурет 3. Жұмыстық деңгей жиекті дайындау тәсімі

Аршынды жыныстарды алуға арналған жұмыс алаңының ені анықталады:

$$B_{арш} = B_{min} + v_{ж.б.арш} t_{рез.арш} \quad (5)$$

мұндағы: $v_{ж.б.арш}$ - аршынды жыныстар бойынша ашық кеніштің жағдауының жылжу жылдамдығы, м;

$t_{рез.арш}$ - алуға дайын аршынды жыныстрадың көлемі, жылдық үлес.

Жобалық технологиялық ережелер бойынша $t_{рез.к} = t_{рез.арш}$ бұл жағдайда $v_{ж.б.к} = v_{ж.б.арш}$.

Аршықтың тереңдетілу жылдамдығы h_T дегеніміз - аршықтың табан асты тік бағытта жылжуы, яғни төменгі деңгей жиектегі кенді ашуға және дайындауға қажетті уақыт [2]. Сонымен, деңгей жиек пайдалануға дайындалған деп келесі жағдайлар орындалса есептеледі:

1. егер оның алабында жайпақ және жарма орлар үңгіленсе және жарма ордың ұзындығы экскаваторлық блоктың және озып тұрған үңгубеттің ұзындығынан кем болмаса;
2. егер жоғарғы деңгей жиектегі, яғни дайындалып жатқан деңгей жиекпен көршілес деңгей жиекте ені бойынша жұмысалаңы жасалынса.

Профессор А.И.Арсентьевтің зерттеулерімен аршықтың тереңдетілу жылдамдығы және кен шоғырдың төнбе бүйірі жағынан бағытталған жұмыс жағдауының жайылымы келесі формуламен анықталады [1]:

$$h_T = \dots \quad (6)$$

Кенді өндіретін жұмыс алаңының ені B_k (2) формула бойынша ескерсек (3) формула келесі түрде өрнектеледі:

$$h_T = \dots \quad (7)$$

Формула (7) бойынша келесі қорытынды шығады: аршықтың жұмыс жағдауының жылжу жылдамдығы ұлғайған сайын, оның тереңдетілу жылдамдығы да жоғарылайды, өз кезегінде жағдауының жылжу жылдамдығы, сол жағдаудағы кертпештің минималды жылдамдығымен шектеледі.

Жұмыс алаңының ені ұлғайған сайын жарылыстық ұңғымалардың қатарлары көбейеді, және тиеу- тасымалдау кешенінің өнімділігі жоғарылап, 1т массасын қазуға жұмсалатын қаражат мөлшері азаяды, ал (7) формула бойынша алаңның ені азайған сайын аршықтың тереңдетілу жылдамдығы жоғарылайды және жалпы кен орнын қазудың қарқыны өседі.

Әдебиеттер

- 1.Арсентьев А.И. Определение производительности и границ карьеров. М; Недра, 1970.
- 2.Ржевский В.В. Открытые горные работы, М; Недра, 1985, 548 стр.
- 3.Букейханов Д.Д. Определение границ карьеров по этапам при комплексном использовании недр, КИМС, Алматы, 1992г, №3
- 4.Юматов Б.П., Бунин Ж.В. Строительство и реконструкция карьеров. М; Недра, 1970 г 285стр

**ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
Art, Culture and Sport**

УДК 37.032.2

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ СПОРТИВНОГО КОЛЛЕКТИВА

К.Ж.Марденов, Р.Р.Сайтғалиев, Т.Х. Утеғалиев

*Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова
город Актөбе, Казахстан*

Бұл мақалада спорттық ұжымды қалыптастыру кезеңдері қарастырылған. Оның ролі, жеке қасиеттерге әсері жайында сөз қозғалған. Сондай-ақ спорттық ұжымды ұйымдастырудағы дене шынықтыру пәні мұғалімдерінің еібектеріне де көңіл бөлінеді. This article is considered stages of formation of the group. Its role and influence on the formation of personal qualities. The role of the teacher of physical education in the formation of the association.

Кілттік сөздер: *тәрбие, спорт, ұжым, кезең, қалыптастыру.*

Keywords: *воспитание, спорт, коллектив, этапы, формирование.*

Если у учителей школы спросить: «Где чаще можно увидеть ваших «трудных» учеников?», то в большинстве случаев получим ответ: « В спортивном зале». Девчонки и мальчишки задорно пробегают по стадиону, «карабкаются» ввысь по канату, торопятся на занятия в спортивную секцию, восторженно следят за матчем по баскетболу между школьными командами, аплодируют участникам спортивного праздника в школе. Мотивы, привлекающие детей, молодежь к физической культуре и спорту, могут быть самыми разными: потребность самовыражения, желание завоевать авторитет среди ребят, добиться высоких результатов в будущем, стать сильным, ловким, смелым и многие другие. Самые разные мотивы, но одно желание – заниматься физической культурой и спортом, необходимость общения с учителем физической культуры.

Рост влияния физической культуры и спорта на формирование личностных качеств, характера, потребность детей и подростков придает работе учителя физической культуры особую воспитательную силу. Каждый урок по физической культуре, занятие секции должны быть направлены не только на развитие физических качеств учащихся, формирование их двигательных умений, они должны решать многие воспитательные задачи: от контролирования отдельных поступков и проявления черт характера воспитанников до формирования норм поведения и лучших личностных качеств молодежи.

Такая работа учителя физической культуры станет реальной силой лишь на базе глубоких теоретических знаний, богатого практического опыта, постоянных исканий.

Труд учителя физической культуры, как и всякая педагогическая деятельность, носит творческий характер, т. е. почти не возникает таких ситуаций, которые требовали бы заученных «педагогических рецептов»: форм поведения учителя, стандартных методов, действий, решений и т. п.

Вместе с тем важнейшим средством формирования целостной личности человека, инструментом идейно-политического, трудового, нравственного, эстетического и других сторон воспитания является детский коллектив. В обществе детский коллектив представляет особую социальную среду, в которой складываются и разворачиваются все отношения ребенка. Воспитательное воздействие детского коллектива на личность определяется не давлением, вынуждающим ребенка подчиняться определенным жестким

требованиям, а возможностью всестороннего раскрытия творческой активности, самодеятельности детей. Воспитательная работа в классе есть, в конечном счете, работа по формированию целеустремленного, дееспособного, высокоорганизованного коллектива.

Безусловно, нельзя говорить о работе учителя физической культуры по формированию коллектива в тех классах, где он только лишь проводит уроки физкультуры, но некоторые элементы коллектив образования, требующие от учащихся хорошей дисциплины, единства действий, взаимопонимания и взаимопомощи на уроке, могут иметь место и в данном случае. Для решения воспитательных задач на уроке можно перед классом поставить ближайшую перспективу: интересная игра в конце урока, возможность после уроков лишнему классу провести матч по волейболу или баскетболу, или посетить с учителем интересное соревнование и т. д.; можно выбрать актив в классе и в ходе урока привлекать ребят к решению ряда организационных задач; хороший воспитательный эффект дает использование принципа параллельного действия, т. е. влияния на «трудных», отклоняющихся от выполнения требований учителя, учеников через физкультурный актив класса, остальных членов класса.

Целенаправленной и планомерной работой по формированию коллектива может быть работа учителя физической культуры в школьной спортивной секции.

Далеко не каждая группа, в частности спортивная, может быть названа коллективом. Мы легко устанавливаем дату рождения, образование спортивной группы, команды, но прежде, чем они станут коллективами, каждая из указанных организаций, при определенной воспитательной работе, проходит период развития, становления.

Коллектив-это высшая ступень групповой организации.

Впервые проблема формирования коллектива как важнейшего средства воспитания подрастающего поколения была выдвинута и разработана выдающимся педагогом А. С. Макаренко. В основу развития коллектива, т. е. смены стадий, им были положены характер и развитие педагогического требования. Важнейшая заслуга А. С. Макаренко состоит в том, что, характеризуя эти стадии, он создал достаточно четкую картину того, каким образом можно обеспечить движение коллектива. Важнейшим условием является непрерывное развитие тех самых общественно значимых целей, ради которых создан коллектив. В работе педагога с коллективом должны быть четко обозначены «перспективные линии» развития коллектива, разработана «диалектика требований», организованы «завтрашние радости». Успешное сочетание всех этих факторов в коллективе создает такую атмосферу, которая наилучшим образом соответствует развитию личностей, входящих в него.

Спортивная деятельность и создающиеся на ее основе, спортивные коллективы: группы, команды, секции имеют ряд специфических особенностей, но в целом имеют все те же факторы коллектив-образования, что и любой другой коллектив. В становлении спортивного коллектива так же четко выражены стадии и этапы.

Первый этап: характеризуется предъявлением педагогом определенных, четких, единых требований к занимающимся. Воспитанники безразличны к положению дел в коллективе, их лишь интересует сам процесс тренировки. Они не предъявляют требований друг к другу. Основной целью педагогического руководства на первом этапе является элементарная организация его членов. Решающими факторами со стороны педагога выступают: высокая требовательность, твердость, последовательность, бескомпромиссность, единство требований ко всем членам коллектива. На данном этапе необходимо начать работу по формированию актива. Подобрать надежный актив, не ошибиться в его выборе – задача сложная для педагога. Следует выделять наиболее инициативных и деятельных ребят, которые имеют заслуженный авторитет среди товарищей; проявляют способности к руководству и организационной работе. Лучше, если актив выбирается самими членами группы, секции, но при участии и под

руководством учителя. Необходимо давать возможность активу решать многие вопросы, но предъявлять к нему необходимо повышенные требования.

Второй этап характеризуется тем, что актив поддерживает требования педагога в вопросах дисциплины, посещения занятий, составления планов работы на период и на отдельные занятия и т. п., но не только поддерживает эти требования, но и сам предъявляет их к другим членам коллектива и добивается четкого исполнения. Способы организации коллективной жизни усложняются, вводятся элементы самоуправления провести самостоятельную разминку, организовать какое-либо мероприятие для всех ребят, обсудить какие-либо проступки членов группы без преподавателя и т. п. На данном этапе происходит бурное развитие сотрудничества, взаимопомощи между воспитанниками, которое распространяется на все сферы их жизни: учебу, досуг и т. д. Трудно переоценить роль актива деятельности лишь части учащихся к активной деятельности всех учащихся, членов группы.

Третий этап развития наиболее существенный и продуктивный в развитии коллектива. По определению А. С. Макаренко, на этом этапе весь коллектив предъявляет требования к «отдельной, уклоняющейся, капризничавшей личности». Этот этап характеризуется наличием в коллективе общественного мнения, что выражается в единой оценке различных событий в жизни коллектива. Этому способствуют коллективные обсуждения планов тренировок, различных мероприятий группы, итогов спортивной и учебной деятельности членов группы, а также анализ проступков отдельных членов и их обсуждение. Правильно организованное обсуждение на общем собрании поведения отдельного члена коллектива вызывает у него сильное переживание, потому что осуждает весь коллектив, заставляет пересмотреть свое отношение к требованиям коллектива. Самым тяжелым наказанием для воспитанника А. С. Макаренко считал наказание коллектива. Коллектив характеризует готовность помочь каждому члену, искренняя заинтересованность и внимание друг к другу не только во время совместной деятельности, общий дружелюбный тон, отсутствие изолированности и чрезмерной популярности отдельных членов.

Четвертый этап развития коллектива является продолжением третьего и характеризуется тем, что его члены предъявляют к себе высокие требования в соответствии с задачами, которые ставит педагог перед коллективом.

На каждом этапе развития коллектива педагог должен правильно подобрать и поставить цели перед своими ребятами. Эти цели должны захватывать и увлекать, ибо на пути достижения поставленной цели происходит сближение воспитанников. Перспективы /цели/ могут быть близкие, как уже говорилось выше, средние и далекие.

В качестве близкой перспективы на первой стадии формирования коллектива учащихся может выступать веселая эстафета, подвижная игра после хорошо проведенной тренировки. Не обязательно близкая перспектива может быть развлекательной, нужно стремиться, чтобы она предусматривала, возможно, небольшую, но совместную деятельность, например, подготовка зала к соревнованию, спортивному празднику в школе и т. п.

Средняя перспектива предполагает радостное событие для ребят, но несколько отдаленное по времени, например, строительство летнего спортивного лагеря, спортивной площадки, освещенной лыжной трассы, подготовка и участие в показательных выступлениях.

Дальняя перспектива является наиболее отдельной по времени и наиболее значимой в общественном смысле. Содержание далекой перспективы является своеобразным отражением всей воспитательной работы.

Общение детей при достижении коллективной цели не может быть бесстрастным: оно рождает совместные переживания, потребность взаимной поддержки, гордость за своих товарищей, за результат совместной деятельности – вот наивысший воспитательный эффект! Между членами коллектива возникает целая система самых разнообразных

отношений, симпатий, дружба, которая определяет и выявляет позицию каждого ребенка, его эмоциональное состояние, направление его личных стремлений.

Воспитательная работа учителя физической культуры сложна, но и значительна.

Формирование детского коллектива должно явиться целью воспитательной работы любого педагога. А. С. Макаренко говорил, что правильное воспитание должно быть организовано путем создания единых сильных коллективов.

Литература

1. Кузнецов А. К. Физическая культура в жизни общества. - М.: 1995 г.
2. Ашмарин Б. А. Теория и методика физического воспитания, 1990 г.
3. Каюрова В. С. Книга учителя физической культуры, - М., «ФиС», 1973 г.
4. Макаренко А. С. Книга для родителей, 1936-37 гг.

**АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS**

Абдоллаев Нуртаза Акишанович – доктор исторических наук, профессор, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Агишева Алмагуль Абилкаировна – кандидат химических наук, старший преподаватель кафедры «Химии», Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Amirova Ainur – senior teacher of «English and Deutch language» department Aktobe regional state university after K.Zhubanov

Amirgalieva Zhadira – magistor of philology, senior teacher of «English and Deutch language» department Aktobe regional state university after K.Zhubanov

Бақытова Фатима Нұрболатқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Педагогика және психология» 2 курс магистранты.

Бақытжанова Жақсылық Еламанқызы - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Педагогика және психология» 2 курс магистранты.

Балгинова Куралай Максатовна – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансы и учет», Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Бораш Баян Тәліпұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Baurzhan Nurhanim – teacher «English and Deutch language» department Aktobe regional state university after K.Zhubanov.

Bayadilova-Altybayeva Ainur – teacher «Interpreting and translation» department Aktobe regional state university after K.Zhubanov.

Гасанов Эльнур Лятифоглы – кандидат исторических наук, докторант Гянджинского отделения Национальной Академии Наук Азербайджана, город Гянджа.

Давлетбаева Раиса Губайдулловна – доктор педагогических наук, профессор Башкирского государственного педагогического университета им. М.Акмуллы; Россия, Республика Башкортостан, г.Уфа.

Есетов Нұрлан Есетұлы – «Қазақстан тарихы» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Ескалиев Самат Амангельдинович – кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Имангалиева Базархан Сагинаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Zhumahanova Anargul – teacher of «English and Deutch language» department Aktobe regional state university after K.Zhubanov.

Килибаева Сания Коныскалиевна – магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Государственного и местного управления», Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова.

Коноплева Лариса Александровна – кандидат исторических наук, профессор кафедры общей и экономической истории Уральского государственного экономического университета, г. Екатеринбург, Россия.

Куантай Айдана Салимкереевна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Тау-кен ісі» мамандығының 2-курс студенті.

Курманова Айгуль Куанышевна – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданско-правовых дисциплин, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Курманбай Максат Серикбайулы – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры экспериментальной и теоретической физики, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Kuchshanova Ainur – teacher «Interpreting and translation» department Aktobe regional state university after K.Zhubanov.

Құлнияз Серік Сағынұлы - тарих ғылымдарының докторы, «Металлургия» кафедрасының профессоры, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Мамедов Назим Натиг оглы – предприниматель, ИП «Город ветров» г.Актобе.

Марденев Казбек Жанатович – старший преподаватель кафедры физвоспитания, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова.

Матвеева Ирина Ивановна – старший преподаватель кафедры гуманитарных и социальных наук, Уфимская государственная Академия искусств им. З. Исмагилова, г. Уфа, РФ.

Мұхамбетова Сауле Құбайқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Қ.Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Мұхтар Алтынсер Есенжолқызы – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Математика» мамандығының сырттай бөлімінің 3 курс (3 жылдық) студенті, Бірғыз ауданы, Құйлыс орта мектебінің математика пәні мұғалімі.

Мырзабеков Серікжан Әбілханұлы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Математика және МОӘ» кафедрасының доценті.

Наренова Асия Булатовна – аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Оразаева Жазира Жарасқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Orazova Akmaral – senior teacher «English and Deutch language» department Aktobe regional state university after K.Zhubanov.

Пантюшова Эмма Александровна – кандидат педагогических наук, профессор кафедры русского языка и литературы, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова.

Смағұлов Жандос Қожахметұлы – филология ғылымдарының докторы., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті «Қазақ әдебиеті» кафедрасының профессоры.

Сағынова Рысқұл Селбайқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Химия» мамандығының 4 курс студенті.

Саитгалиев Рафаил Ралифович – старший преподаватель кафедры физвоспитания, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова.

Салова Светлана Алексеевна – доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный университет, г. Уфа, РФ.

Спивак-Лавров Игорь Феликсович – доктор физико-математических наук, профессор кафедры экспериментальной и теоретической физики, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Стожко Константин Петрович – доктор исторических наук, профессор, Уральский государственный экономический университет, г. Екатеринбург, Россия.

Сугурбаева Ақмарал Сағынбайқызы – филология магистрі, Ақтөбе қаласы МҚҚМ «Тілдерді оқыту орталығының» маман-оқытушысы.

Таиров Ибрагим – студент 4 курса специальности «Юриспруденция» института экономики и права Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова.

Trusheva Akkenzhe – senior teacher of «English and Deutch language» department Aktobe regional state university after K.Zhubanov.

Туякова Улбосын Жусуповна – магистр педагогики и психологии, преподаватель кафедры общей педагогики и психологии, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Uaiis Alia – magistor of philology, senior teacher of «English and Deutch language» department Aktobe regional state university after K.Zhubanov.

Usenova Saule – teacher of «English and Deutch language» department Aktobe regional state university after K. Zhubanov

Утегалиев Тулеген Хайдарович – старший преподаватель кафедры физвоспитания, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова.

Халимуллина Найля Рафхатовна – кандидат педагогических наук доцент кафедры Русского языка и литературы, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова.

Шахбазов Тахир Сеидали оглы – доктор философии, ведущий научный сотрудник Института Археологии и Этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана, г.Баку.

Шишкина Наталия Алексеевна – кандидат экономических наук, Федеральное агентство научных организаций, г. Москва, РФ.

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік мемлекеттік
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ӘОЖ (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -100 әріп белгісінен артық емес).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 7.14-84. МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

1) Автор. Мақаланың атауы//Журналдың атауы. Шыққан жылы. Томы. (мысалы, Т.2) Нөмірі (мысалы, №3).- Беттері (Б.34. немесе Б.15-24.)

2) Автор. Кітаптың атауы. Басылған жері. Баспа атауы. Шығарылған жылы. Беті.

3) Автор. Диссертацияның атауы. Қорғалған қала және ел атауы. Жоғары оқу орны атауы. Жылы.

*Мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

**Порядок приема статей в научный журнал
«ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»**

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

УДК (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем не более 100 знаков)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.

Например:

- 1) Автор. Название статьи//Название журнала. Год издания. Том. (например, Т.26) Страница. (С.34. или С.15-24)
- 2) Автор. Название книги. Место издания. Издательство. Год издания. Страница.
- 3) Автор. Название диссертации. Название города и страны. Название ВУЗа. Год.

*Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- *UDC (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-84.

For instance:

- 1) Author. Name of article//Name of the magazine. Publication date. Volume. (for example, V.26) Page. (P. 34. or Page. 15-24)
- 2) Author. Name of the book. Publication place. Publishing house. Publication date. Page.
- 3) Author. Name of the thesis. Name of the city and country. Name of Higher education institution. Year.

* Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
Актюбинского регионального государственного университета
им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актобе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu14@mail.ru

Жауапты редактор: Қараша Г.Д.
Корректорлар: Трофимова Г.И.
Адилханова С.Ж.

Шығарылған күні 20.09.2015
Форматы А4. Көлемі 25,0 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 478 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
баспа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбановтар көшесі, 263

Дата выхода 20.09. 2015
Формат А4. Объем 25,0 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 478 Цена договорная.
Отпечатано в издательском центре
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Актобе, ул.Бр.Жубановых, 263

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.